

MEDEDELINGEN LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN • NEDERLAND • 72-17 (1972)

JEUGD EN SEXUALITEIT TEGEN DE JAREN ZEVENTIG

G. A. KOOY

*Afdeling Sociologie der Westerse Gebieden,
Landbouwhogeschool, Wageningen
Nederland*

(Ontvangen 14-III-1972)

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN - 1972

VOORWOORD

De menselijke seksualiteit wordt door schrijvers op zeer uiteenlopende wijzen behandeld. Er zijn auteurs, die zich in zogeheten erotisch-realistische romans met het onderwerp bezighouden. Zulke romans vinden veel, niet zelden verheerlijkte, aftrek, want zij houden de belofte in, de zinnelijke fantasie van de lezer te prikkelen. Er zijn andere auteurs, die, ook als romancier, idealiserend over de seksualiteit schrijven. Hun romans vinden eveneens veel aftrek, vermoedelijk, omdat zij tegemoet komen aan het verlangen van de lezer, weg te dromen in een wereld van na worsteling en ontgoocheling bereikte absolute harmonie. Dan zijn er de schrijvers, die als (on)heilsboodschapper hun persoonlijke mensbeschouwelijk-ethische visie op de seksualiteit aan de man of vrouw trachten te brengen. Ook zij vinden veel lezers voor hun geschriften. Is het, omdat hun seksualiteit veel moderne mensen zozeer tot een zedelijk probleem is in een tijd van kenterende waarden? Omdat veel mensen daarom de steun zoeken van een 'deskundige' autoriteit? Tenslotte zijn er die auteurs, die, pogend persoonlijke distantie te bewaren, schrijven over de seksualiteit als object van door hen verricht onderzoek. Hun geschriften vinden vrij veel kopers, maar, naar zich laat aannemen, betrekkelijk weinig doorzettende lezers. Die geschriften zijn nl. doorgaans, hoewel informatief, weinig geschikt om de identificatie van de lezer met de geboden stof te bewerkstelligen. Zij prikkelen niet, zij bieden geen mogelijkheid tot ontsnapping naar een droomwereld van goedheid en schoonheid, terwijl zij evenmin aan morele verontwaardiging en/of geruststelling veel voedsel vermogen te geven. Zij appelleren eigenlijk alleen aan de bereidheid van de lezer, zich in te spannen tot het verwerven van een helderder kijk op de wereld, zoals deze is in samenhangen van oorzaak en gevolg tussen sommige harer elementen. 'Jeugd en seksualiteit tegen de jaren zeventig' is zo'n geschrift. Daarom was de publicatie ervan in de reeks 'Mededelingen van de Landbouwhogeschool' voor de schrijver een alleszins aanlokkelijke mogelijkheid.

Dit boek kwam tot stand, dankzij de aanmoediging en steun, die de schrijver van verschillende mensen ondervond, inzonderheid van medewerkers van de Landbouwhogeschool te Wageningen. Anderen zullen zich niet tekort gedaan voelen, wanneer op deze plaats alleen met name dank wordt gezegd aan J. W. TE KLOEZE, IR. J. H. DE RU, DR. A. T. J. NOOIJ, M. KEULS en IR. L. R. VERDOOREN.

De schrijver

INHOUD

1. INLEIDING	1
2. SEXUELE OPVATTINGEN BINNEN DE ONDERVRAAGDE GROEP	10
3. SEXUEEL GEDRAG BINNEN DE ONDERVRAAGDE GROEP	31
4. BELIEFS, ATTITUDES EN GEDRAGINGEN ONDERZOCHT OP HUN SA- MENHANG	50
5. ACHTERGRONDEXPLORATIE VAN OPVATTINGEN EN GEDRAGINGEN, BENEVENS VERDERE RELATIEVERKENNING	73
6. TEN BESLUIE: SOLIDITEIT EN PROFIJT VAN DE ONDERNEMING . . .	112
7. NOTEN	154
LITERATUUR	161
BIJLAGE	164
De gebruikte vragenlijsten	164
Nomogram voor nauwkeurigheidsmarges	181

1. INLEIDING

Gevraagd, namen te noemen van belangrijke onderzoekers op het terrein der menselijke sexualiteit, zullen velen melding maken van FREUD, KINSEY en CHESSEB. Weinigen zullen gewagen van TAYLOR. Merkwaardigerwijs is diens studie 'Sex in history', voor te velen een gesloten boek gebleven. In de dagen, dat KINSEY c.s. duizenden Amerikanen ondervroeg over hun sexuele doen en laten, bestudeerde G. RATTRAY TAYLOR in de beslotenheid van een bibliotheek of studeervertrek honderden werken, die licht konden werpen op de Westerse sexualiteit in de loop der eeuwen. De vrucht van deze tijdrovende solitaire bezigheid was het hiervoor genoemde boek. Verdient TAYLOR's studie in het algemeen aanmerkelijk meer aandacht dan zij blijkbaar tot dusverre heeft gekregen, binnen het raam van een onderzoek naar jeugdsexualiteit in eigentijds Nederland biedt het boek een voortreffelijk uitgangspunt.

'Sex in history' biedt een rijkdom aan historische gegevens over de sexualiteit in ons Westen, maar daarin ligt niet de hoofdverdienste van het boek. Deze is gelegen in de interpretatie van de op zichzelf hogelijk verwarringwekkende historische data. TAYLOR is in zijn boek de historicus, die de gegevens interpreteert vanuit een duidelijk geëxpliciteerde theorie. De theorie in kwestie, die bedoeld is als een *verklaringstheorie*, prikkelt onmiddellijk tot tegenspraak, roept althans levensgrote vragen op. De toetsing van de theorie aan de bekende historische gegevens doet niettemin concluderen, dat zij echter op zijn minst ter descriptie van historische situaties hogelijk belangwekkend is.

De theorie heeft een duidelijk Freudiaanse signatuur. De sexualiteit heeft, zo meent TAYLOR, de gang van de geschiedenis in het algemeen veel meer bepaald dan doorgaans wordt onderkend. Zij heeft dat gedaan (en zij doet dit nog) doordat mensen zich identificeren met, hetzij de vader, hetzij de moeder. Individuen, groepen en tijdperken kunnen qua doen en laten voor een goed deel begrepen worden vanuit deze gedachte. Zij zijn – en hier komen wij tot de twee sleutelbegrippen uit de theorie – *patristisch* dan wel *matristisch*. In de geschiedenis zou zich nu een soort van slingerbeweging voordoen van patristisch naar matristisch en vice versa. Een patristisch tijdperk wijkt voor een matristische era, die op zijn beurt wordt gevolgd door een patristische, enzovoorts.

Wat behelzen de beide sleutelbegrippen uit de theorie dan precies? Te dien aanzien is TAYLOR bijzonder duidelijk en het is het best, hem zelf de opheldering te laten geven. Hij doet dat heel pregnant, waar hij zegt '... we may expect to find as limiting cases two distinct alternative systems of attitudes, the main features of which can be expressed in tabular form as follows:

(Patrism)

1. Restrictive attitude to sex
2. Limitation of freedom for women
3. Women seen as inferior sinful
4. Chastity more valued than welfare
5. Politically authoritarian
6. Conservative, against innovation
7. Distrust of research, enquiry
8. Inhibition, fear of spontaneity
9. Deep fear of homosexuality
10. Sex differences maximized (dress)
11. Ascetism, fear of pleasure
12. Father-religion

(Matrism)

1. Permissive attitude to sex
2. Freedom for women
3. Women accorded high status
4. Welfare more valued than chastity
5. Politically democratic
6. Progressive, revolutionary
7. No distrust of research
8. Spontaneity, exhibition
9. Deep fear of incest
10. Sex differences minimized
11. Hedonism, pleasure welcomed
12. Mother-religion

To these twelve points, others of a more derivative character could be added, such as a tendency for patrists to favour plain and sombre clothing, and for matrists to prefer rich, colourful and extravagant clothes, but these explain themselves. It must be stressed that these two patterns are extremes: when society is changing from patrism to matrism, or vice versa, there will be an intervening period in which the patterns will be confused . . . , but, owing to the pressure of the Oedipal conflict, there is a natural tendency to fall off the fence on the one side or the other.¹

Men behoeft niet overtuigd te zijn van de juistheid van de psychoanalytische theorie in het algemeen en van TAYLOR's theorie in het bijzonder om toch te kunnen erkennen, dat hier een belangrijk nieuw perspectief wordt geopend t.a.v. mens en maatschappij. Zoals reeds gezegd, vanuit deze theorie laten zich historische situaties verhelderend beschrijven. Het kost weinig moeite, dit direct in te zien. Nemen wij bijv. het tijdperk der Renaissance en daar tegenover dat van Reformatie en Contra-Reformatie. Het eerste tijdperk vormt een fraaie illustratie van matrisme, het daaropvolgende is een niet minder duidelijke illustratie van patrisme. Een ander voorbeeld: terwijl het Victoriaanse tijdperk uitgesproken patristisch is, is de huidige tendens in de Westerse samenleving onmiskenbaar een matristische.

Wanneer wij vanuit de Tayloriaanse optiek de moderne Nederlandse samenleving trachten te karakteriseren, dan mag allereerst worden geconcludeerd, dat die samenleving nog slechts luttele jaren geleden gekenmerkt is door eensdeels uitgesproken patrisme, anderdeels gematigd matrisme. De bijzondere structuur van onze nationale maatschappij maakt het mogelijk, dat een extreem patrisme en een gematigd matrisme vele jaren lang naast elkander voortbestaan. Door de zgn. Verzuiling zijn een kerkelijk en politiek hecht georganiseerd Katholiek en Calvinistisch volksdeel in staat een basale instelling tegenover het bestaan te blijven innemen, die zonder enige restrictie zeer patristisch mag worden geheten. Naast en tegenover het extreme patrisme van ruim de helft van ons volk tekent zich het gematigde matrisme van de min of meer geseculariseerde rest af: de instelling van de vrijzinnige protestanten en buitenkerkelijken, de groep dergenen, die sympathiseren met de niet-confessionele partijen. Zo is het im groszen und ganzen in Nederland gesteld. Intussen kan

het hoge geboortenniveau onder de Rooms Katholieken en Calvinisten niet verhoeden, dat het relatieve aandeel van de extreem patristische groep in de totale bevolking geleidelijk aan kleiner wordt. Deze ontwikkeling is echter veel minder tegen verwachting dan een veel spectaculairder, rond het begin der jaren zestig plotseling optredende ontwikkeling. In die dagen raken Katholiek en Calvinistisch Nederland als zodanig op drift. Er zijn nog nauwelijks serieuze pogingen gedaan, het proces te beschrijven, laat staan te verklaren, maar als een voor socioloog en sociaal-psycholoog wellicht meest fundamentele verandering binnen de Nederlandse samenleving voltrekt zich in de jaren zestig de 'matrificatie' der dogmatisch-kerkelijke volksdelen.

Hoewel kleine groepen (onder de Katholieken bijv. de aanhangers van het Michael's Legioen, onder de Protestanten de SGP-ers) taai blijven volharden in hun patristische levenshouding, wordt de Nederlandse samenleving een 'uitbundig' matristische samenleving. Niets is ons meer te dol. Vooral in het Katholieke kamp doen zich de spectaculaire veranderingen voor. Vrijwel niets van wat altijd het meest wezenlijke had geleken in de Roomse leer en het Roomse leven blijft onaangevochten. Het kan soms lijken, dat de oude zelfgenoegzaamheid onder zowel clerus als leken is omgeslagen in een masochisme. In ieder geval, bijkans alles uit de Leer der Vaders gaat blijkbaar een fel, als legitimem ervaren verzet oproepen. Enkele illustraties doordringen ons wellicht beter van omvang en diepgang van de culturele revolutie binnen de vaderlandse grenzen.

Om te beginnen dan, er vindt een diepgaande herwaardering plaats van de sexualiteit als zodanig. De Nederlandse Rooms-Katholieken verwerven zich een nieuwe kijk op de doodzonde van de masturbatie; zij gaan begrip en tolerantie opbrengen t.a.v. het voorechtelijk geslachtsverkeer in zoverre dit bedoeld is als een voorschot op het huwelijk; zij beginnen de sexualiteit binnen de echtelijke verhouding te zien als een intrinsieke waarde; zij vangen aan, publiekelijk over de sexualiteit – eerder een taboe – te discussiëren. Terwijl de vrouw voordien steeds was gezien als de moeder en huisvrouw, wordt zij nu aangemoedigd om de ketens van een androcentrische maatschappij af te werpen. Een vrouw is, zo wordt ontdekt, niet minder mens dan een man en dus kan zij aanspraak maken op dezelfde ontplooiingsmogelijkheden als de laatste. Was kuisheid steeds één der grote zorgen geweest (soms tot in het obsessieve toe), nu wordt dat zelfexpressie en zelfvervulling. Tezelfdertijd vindt een devaluatie plaats van de positie van de clerus. Terwijl de gelovigen een luid pleidooi beginnen voor de democratisering van hun kerk, zoeken tal van priesters, fraters en nonnen ontslagen te worden van de eens afgelegde geloften. (Het huwelijk is wat dit laatste betreft niet zelden een belangrijk motief.) Voorts is er de verandering, dat de 'verachtelijke' homosexueel verregaand begrip geschonken gaat worden. In Rotterdam zegent zelfs een priester een 'huwelijk' van een homosexueel paar in. Elders staat een geestelijke zijn kerkgebouw af voor de huldiging van een homosexueel literator, die, naar de bewuste geestelijke waarschijnlijk weet, ten aanschouwe van enige miljoenen televisiekijkers hand in hand met zijn vriend de kerk zal uitschrijden. Terwijl verschillen in kledij

en haardracht steeds belangrijk waren geweest, gaan deze nu plaats maken voor een 'eenheidsdracht', in het bijzonder aan de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs. De 'conventionele', resp. 'mannelijk' of 'vrouwelijk' geklede student gaat naast zich vinden de 'losjes' en kleurig geklede collega, waarvan de sexe zich op afstand niet langer laat bepalen. Leden van de wetenschappelijke staven te Nijmegen en Tilburg gaan soms mee in het creëren van een uitbundiger verschijningsvorm. (Wat de geestelijken betreft, velen hunner leggen het boord af, dat hen tot dusverre steeds van de leken had onderscheiden. Sommigen hunner beginnen zich zelfs niet minder kleurig te kleden en niet minder lange haren te kweken dan de meest geavanceerde leken.) Bijna vanzelfsprekend zijn de dagen van het ascetisme geteld. Een duidelijke indicatie daarvan is de dispensatie van de Vastenwet, welke door de bisschoppen wordt verleend. De opsomming zou kunnen worden voortgezet, maar het voorgaande lijkt voldoende i.v.m. het gestelde illustratieve oogmerk. Binnen het Katholieke volksdeel komt met grote duidelijkheid naar voren, welk een diepgaande verandering zich binnen de zielen en geesten van de orthodox-christelijke volkshelft voltrekt. Een succesvolle rebellie vindt plaats tegen de 'patria potestas', het gezag van de autoritaire natuurlijke vaders, de Vader van de Kerk, en God de Vader. Een nieuwe theologie verklaart Hem zelfs dood.

Het lijkt geen twijfel, dat de 'matrificatie' van de Nederlandse samenleving in de jaren zestig aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek hier te lande een ruimte verschaft, die bij een bestendiging van het patristisme aan dit onderzoek onthouden zou zijn gebleven. Er komt bijv. ruimte voor het gezinssociologische veldonderzoek en dan zowel in die zin, dat de onderzoeker van de zijde van de overheid en kerk steun gaat ontvangen, als in deze zin, dat het brede publiek bereid gevonden gaat worden tot medewerking. Kan de wetenschap (en misschien ook de maatschappij) profiteren van het wegvallen van een op patristisme gebaseerd gezinstaboe, zij krijgt ook meer speelruimte door de afbraak van het aanverwante seksuele taboe. Dankzij overheids gelden kan in het midden der jaren zestig een Nederlands Instituut voor Sociaal-Sexuologisch Onderzoek worden opgebouwd, waarbinnen zich activiteiten ontplooiën, die een decennium eerder nagenoeg onmogelijk zouden zijn geweest. Is hiermee het veldonderzoek naar de menselijke seksualiteit geïnstitutionaliseerd en door een goeddeels confessionele regering aanvaard, ook van andere ietwat onverwachte zijde krijgt dit onderzoek belangrijke steun. Het is een publiek geheim, dat de meeste (der lang 'kuis-zoetelijk' gebleven) vrouwenbladen hier te lande worden uitgegeven door een Katholiek concern. Interessant genoeg is het dit concern, waardoor in 1968 het eerste landelijke onderzoek naar seksuele opvattingen en gedragingen wordt mogelijk gemaakt. In dat jaar doet de redactie van het vrouwenblad 'Margriet', daarbij geadviseerd door een aantal beoefenaars van de menswetenschappen, door Attwood Statistics een enquête uitvoeren onder volwassenen en jongeren. Met een lange reeks van vragen wordt een representatieve steekproef van mannen en vrouwen van 21 jaar en ouder benaderd, met een eveneens lange, maar iets anders gearde vragenreeks wordt een steekproef van 16-20-jarige jongeren in het onderzoek betrokken.

De resultaten van het eerste nationale onderzoek naar seksuele opvattingen en gedragingen zijn onmiskenbaar van zeer groot belang voor zowel de verdere hypothesesvorming op sociaal-sexuologisch gebied als de praktische zorg voor de geestelijke volksgezondheid. Helaas echter blijven zij goeddeels onthouden aan de velen, die er grote interesse voor moeten hebben. Alles wat openbaar wordt uit het bewuste onderzoek is datgene, wat vervat ligt in een 'Sonderheft' van Margriet, in het Prisma-boekje 'Sex in Nederland', benevens in zes lijvige gestencilde delen met de kaftopdruk 'Sin'². Voorgaande opsomming zou toch de indruk kunnen vestigen, dat een indrukwekkende informatie werd verstrekt. Wie het onderzoek van zijn eerste begin tot en met het verschijnen van de genoemde publicaties heeft meegemaakt, weet evenwel, dat de mogelijkheden van relevante sociaal-wetenschappelijke analyse, die door de verkregen gegevens worden geboden, nog voor geen tiende deel werden benut. Het onderzoek vond door verschillende omstandigheden in een veel te vroeg stadium zijn afsluiting. In deze publicatie wordt verslag gedaan van het door schrijver à titre personnel na geruime tijd heropend onderzoek naar de seksuele opvattingen en gedragingen van de in 1968 geënquêteerde jongeren. Wat blijken jongeren, gesocialiseerd in een periode van overgang naar een matristische samenleving, te voelen, te denken en te willen t.a.v. seksuele verhoudingen? Hoe lijken zij zich in sexualibus te hebben gedragen? Het is de moeite waard om te rapporteren over het resultaat van een meer uitputtende analyse van de nationale steekproef. Ook al zou het gevondene zijn actualiteit hebben verloren, dan nog blijft, dat het voor later te ondernemen soortgelijk onderzoek belangrijke aanknopingspunten kan bieden.

Het onderzoek, dat in 1968 door de redactie van Margriet mogelijk werd gemaakt, was weliswaar voor Nederland een pioniersstudie, maar in voorgaande jaren was in het buitenland reeds zoveel belangrijks aan onderzoek van de sexualiteit ondernomen, dat dit uiteraard zijn stempel op de onderneming zette. Tijdens de deliberaties over een probleemstelling, welke binnen de groep van adviseurs plaatshadden, kwam het werk van KINSEY en CHESSEY herhaaldelijk naar voren, maar ook de recentere studie van SCHOFIELD.³ Het lijkt, dat deze studies vooral bepalend zijn geweest bij het denken over de richting, waarin het project zou moeten gaan. Hoe het ook zij, unanimitéit werd bereikt binnen de groep over de populatie, waarop het onderzoek zich zou moeten richten, en over de vraagstelling. Nodig werd het gevonden, het onderzoek af te stemmen op niet alleen volwassenen, doch ook jongeren op weg naar de volwassenheid (pubers en adolescenten). Het wilde de groep daarbij echter voorkomen, dat het juist was om in het onderzoek de twee categorieën verschillend naar voren te halen. Aangenomen mocht immers worden, dat de sexualiteit in hun beider bestaan een aanmerkelijk verschillende betekenis had en uiteenlopende problemen met zich meebracht. Globaal genomen kon de probleemstelling van de beide deelonderzoeken niettemin één en dezelfde zijn. De adviesgroep werd het eens over een probleemstelling, die als volgt zou kunnen worden omschreven:

welke *opvattingen* zijn in Nederland anno 1968 (zowel onder ouderen als jongeren) op sexueel gebied aan te treffen;
welke *gedragingen* laten zich binnen de Nederlandse populatie op bedoeld terrein registreren;
in hoeverre doet zich een *samenhang* voor tussen de *opvattingen* en de *gedragingen* in kwestie;
in hoeverre zijn de gegevens, te verkrijgen over de seksuele opvattingen en gedragingen, te verklaren uit verschillen, die binnen de optiek van psycholoog en socioloog voortdurend aan de orde komen (verschil in sexe, leeftijd, maatschappelijke status, godsdienst e.d.)?

Deze vierledige probleemstelling leek een werkwijze te vergen, die hierna nog enige aandacht waard is.

De adviesgroep besloot met een deels mondelinge, deels schriftelijke vragenlijst (hierover straks nog nader) van twee nationaal representatieve steekproeven (een sample van volwassenen en één van jongeren) de nodig geachte informatie te vragen. Daar hier slechts de steekproef van jongeren ter zake doet, wordt daarop verder ingegaan. Eerst dan werd een aantal gemeenten doelbewust geselecteerd op grond van hun bevolkingstal, urbanisatiegraad en ruimtelijke positie binnen de landsgrenzen. Vervolgens werden a-selectief adressen getrokken uit het gemeentelijk woningregister. Deze adressen dienden als vertrekpunt voor de samenstelling van de steekproef. In totaal werden door de ingeschakelde enquêteurs 9328 bezoeken afgelegd op 6790 adressen met als resultaat het in Tabel 1 vermelde.

TABEL 1. De wijze, waarop de steekproef werd getrokken.

	regio						karakter der gemeente		
	totaal	de drie grote steden	het overige Westen	Noord	Oost	Zuid	agglomeraties	andere steden	platte land
totaal aantal bezochte adressen, waarvan:	6790 100%	1695 100%	1942 100%	742 100%	991 100%	1420 100%	1934 100%	3122 100%	1734 100%
interview geweigerd	9%	12%	9%	8%	9%	8%	11%	8%	8%
niet thuis na drie bezoeken	7%	10%	14%	3%	4%	4%	7%	7%	7%
geslaagd contact, waarvan:	84%	78%	77%	89%	87%	88%	82%	85%	85%
geweigerd	1%	1%	2%	2%	1%	1%	1%	1%	1%
overbodig	71%	69%	67%	75%	70%	74%	71%	71%	71%
geslaagd interview	12%	9%	7%	13%	15%	12%	10%	13%	13%
aantal interviews	809	151	237	93	153	175	190	396	223

De 809 geïnterviewde jongeren, welke de tabel vermeldt, waren toereikend in aantal om een zinvolle statistische analyse van een steekproef met een voor Nederland vertegenwoordigend karakter mogelijk te doen zijn.⁴

De ruim 800 jongeren van 16 tot en met 20 jaar, die werden geënquêteerd, kregen vragen voorgelegd, welke tendele belangrijk afweken van de aanvankelijk in het overleg voorgestelde. Nadat een drietal concepten van een halfge-structureerd vragenschema in de adviesgroep waren besproken, werd overeenstemming bereikt over een halfgestructureerde versie, welke versie vervolgens beproefd werd door het voeren van gesprekken met 18 jongens en eenzelfde aantal meisjes. Gezien de resultaten van deze toetsing en gezien ook de ervaringen, die waren opgedaan bij het onderzoek onder de volwassenen, kon worden volstaan met een beproefing van een als min of meer definitief gedachte, kwantificatie mogelijk makende enquêtelijs onder 16 respondenten. Na deze tweede proefenquête was de lijs gereed, waarmee de jongeren uit de steekproef werden benaderd. Het waren uitsluitend vrouwelijke enquêteurs, die met de respondenten in contact traden. Deze enquêtrices hadden tevoren van de onderzoekleiding een uitvoerige mondelinge instructie ontvangen, waaraan impliciet was een toelichting op de vragenlijst. (Zulks was gebeurd tijdens speciale bijeenkomsten in verschillende delen van ons land.) Hoewel hiervoor bij herhaling is gesproken van vragenlijst in enkelvoudsvorm, kregen de respondenten van doen met in feite twee vragenlijsten: *één, waarvan de erop vermelde vragen mondeling door de enquêtrice werden gesteld, alsmede één, waarvan de vragen door de respondenten zelf schriftelijk dienden te worden beantwoord.* De ratio van deze 'tweedeling' was gelegen in de tweeledigheid van de enquêtestof. Er werd vanuitgegaan, dat over sexuele opvattingen mondeling vragen zouden kunnen worden gesteld zonder de betrouwbaarheid van de beantwoording in gevaar te brengen. Deze mondelinge ondervraging zou vermoedelijk bovendien de respondenten meer bereid maken tot het schriftelijk beantwoorden van andere vragen. Het mondeling stellen van vragen over het eigen sexueel gedrag van de respondenten werd daarentegen als, in verband met de betrouwbaarheid in de beantwoording, zeer ongewenst beschouwd. Dientengevolge werd dan geopereerd met een gesprekslijst betreffende sexuele opvattingen (en andere nodig geachte gegevens), alsmede met een door de respondent in te vullen lijs aangaande eigen sexuele gedragingen.⁵

De ingevulde vragenlijsten zijn na toezending door de enquêtrices steeds onmiddellijk door de onderzoekleiding gecontroleerd op kennelijke fouten en onvolkomenheden. Daar het in strijd zou zijn geweest met de aan de respondenten toegezegde volstrekte anonymiteit, wanneer een nieuw contact zou zijn gevolgd na gebleken tekorten of onjuistheden in de beantwoording, werden foutieve vragenlijsten uit de steekproef verwijderd.⁶ Overigens is dit een werkwijze, die bij Attwood Statistics en soortgelijke instellingen niet gebruikelijk is. Omdat anonymiteit doorgaans niet vereist is, zal de leden van het enquêteurs-team normaliter worden gevraagd, bij een herhaald bezoek aan een respondent de informatie gecorrigeerd te krijgen.

Niet bij uitzondering is herweging van een steekproef nodig. Dat was bijv.

het geval bij het onderzoek van 1968, voorzover dit betrekking had op de volwassen bevolking. Herweging bleek echter niet noodzakelijk t.a.v. de steekproef onder de jongeren. Men kon blijven volstaan met de 809 pubers en adolescenten in kwestie om de zekerheid te hebben, dat een voor alle Nederlandse jongeren uit de leeftijdsgroep 16–20 jaar behoorlijk representatieve ondervraging had plaatsgevonden. Men kon met dit aantal blijven volstaan zonder de mogelijkheid, inzicht te verkrijgen in de opvattingen en gedragingen van belangrijke subgroepen uit de leeftijdsgroep (bijv. Gereformeerden of leden van 'upper middle class' gezinnen), te veel aan te tasten. Inmiddels zal de lezer zich wellicht zijn gaan afvragen, hoe het sample naar allerlei sociaal relevante gezichtspunten was samengesteld. Dienaangaande wordt direct hierna enige opheldering geboden. Allereerst zij genoemd de sexeverhouding binnen de groep van respondenten, wier gegevens bruikbaar werden geacht voor analyse. Van de steekproef maakten de mannelijke respondenten bijna 51% uit, zodat dus de vrouwelijke ruim 49% van het totaal vormden. Van de jongeren was ongeveer 22% 16 jaar oud, 23% 17 jaar, 21% 18 jaar, 19% 19 jaar en plusminus 15% 20 jaar. Terwijl omstreeks 30% van het sample zich Rooms Katholiek noemde, noemde zich 21% Nederlands Hervormd, 9% Gereformeerd, 6% anderskerkelijk en bijna 28% buitenkerkelijk. Volgens een bepaalde indeling naar maatschappelijke status van het ouderlijk gezin, waarin een vijftal gezichtspunten tot gelding worden gebracht, behoorde bijna 12% der respondenten tot het hoogste stratum (AB), 37% tot het naastlagere stratum (C), 45% tot het daar onder liggend stratum (D1) en goed 7% tot het laagste stratum (D2). Bij deze indeling, berustend op beroep van het gezinshoofd, opleiding van de laatste, inrichting van de woning, opleiding en beroep van de kinderen, alsmede de door de interviewer verkregen algemene milieu-indruk, moet en passant misschien een nadere verduidelijking worden gegeven. De jongeren uit het AB-milieu zijn dan zoons of dochters van directeurs van grote ondernemingen, van beoefenaars van vrije beroepen, van staffunctionarissen, hoge ambtenaren e.d. De met C gekenschetste respondenten zijn kinderen van directeurs van middelgrote en kleine ondernemingen, van oude middenstanders met bedrijven van enige omvang, alsmede van ambtenaren en kantooormensen in de hogere en middenposities. Tot de D1-categorie behoren overwegend zoons en dochters van kleine oude middenstanders, van kleine nieuwe middenstanders en van geschoolde arbeiders. De D2-respondenten tenslotte zijn, zoals ook de lezer vermoedelijk reeds zal hebben afgeleid, overwegend kinderen van niet-geschoolde arbeiders. Ingedeeld naar het urbanisatieniveau van de woonplaats, behoorde ongeveer 23% van de interviewees tot de bevolking der agglomeraties, plusminus 49% tot die der overige steden en bijna 28% tot de plattelandsbevolking. Volgens een gemaakte regionale indeling waren ruim 18% der respondenten Amsterdammer, Rotterdammer of Hagenaar, bijna 30% hunner 'overige Westerlingen', nagenoeg 12% Noorderlingen, 19% Oosterlingen en iets minder dan 22% Zuiderlingen.

In de nog volgende hoofdstukken van dit boek zal overwegend worden in-

gegaan op de informatie, die van de ruim 800 jongeren werd verkregen. Het is de hiervoor aangegeven probleemstelling van het onderzoek, die de structuur van het boek verder geheel bepaalt. Eerst zal dus sprake zijn van de binnen de steekproef gevonden sexuele opvattingen, dan van sexuele gedragingen van de jongeren uit het sample, vervolgens van de mate van samenhang tussen bedoelde opvattingen en gedragingen en tenslotte van voor opvatting en gedrag bepalende factoren. Vanzelfsprekend vindt het boek eerst zijn afsluiting, nadat is afgewogen wat de verkregen steekproefinformatie waard is met betrekking tot de Nederlandse 16-20-jarigen in het algemeen. Overigens zal hier en daar een verwijzing plaatsvinden naar uitkomsten van andere onderzoeken. Voorts zal op een gegeven moment worden teruggekeerd naar het punt van uitgang: patrisme versus matrisme.

2. SEXUELE OPVATTINGEN BINNEN DE ONDERVRAAGDE GROEP

Het begrip 'opvatting' behoort tot die vele begrippen uit de Nederlandse taal, welke per saldo geen duidelijk éénnig betekenissen hebben. In een veel geraadpleegd woordenboek wordt het begrip verduidelijkt met mening en oordeel, wat echter alleen het hiervoor gezegde onderstreept. Er zijn immers meningen en meningen, oordelen en oordelen, niet alleen vanuit een oogpunt van verificatie overigens. Evenzeer is dit het geval vanuit het oogpunt van persoonlijke betrokkenheid bij de mening of het oordeel. Het is de verdienste van de sociaal-psychologen geweest, dat zij het begrip 'opvatting' uiteengelegd hebben in een tweetal begrippen, die binnen hun vakkring en ook daarbuiten gewoonlijk met Engelse woorden naar voren worden gebracht. Het zijn *belief* en *attitude*. Binnen de sociale psychologie wordt onder *belief* gewoonlijk verstaan: de opvatting van iets in louter cognitieve zin. De mening, dat twee maal twee vier zou zijn of die, volgens welke Sinterklaas zou bestaan, is dan als een *belief* aan te duiden. Intussen wordt het objectieve waarheidsgehalte van zulk een mening in het midden gelaten. Zij kan, wetenschappelijk gesproken, juist, maar ook onjuist zijn. Waar het echter om gaat, is, dat de opvatting, de mening of het oordeel wordt verondersteld te berusten op rationaliteit en/of zintuigelijkheid. In de sociale psychologie wordt onder *attitude* doorgaans dit verstaan: een opvatting in de zin van een duurzaam systeem van positieve of negatieve waarderungen, emotionele gevoelens, en neigingen tot pro of contra ageren t.a.v. een sociaal object. Hier is dus geen sprake in feite van iets cognitiefs, maar uitdrukkelijk van iets emotioneel-affectiefs en voluntatiefs. Op basis van de (cognitieve) veronderstelling, dat Sinterklaas bestaat, wordt zijn warmte met warmte beantwoord en is er de neiging hem te huldigen. Of nog een ander voorbeeld: omdat de Joden Christus zouden hebben gekruisigd en zij bovendien onbetrouwbare handelaars zouden zijn, worden zij als dermate onsympathiek beleefd, dat discriminatie jegens hen wenselijk lijkt. Deze zeer summierse uiteenzetting over *beliefs* en *attitudes* is hier van belang, omdat in dit hoofdstuk seksuele opvattingen onder de loupe worden genomen, die deels als *beliefs* en grotendeels als *attitudes*, althans als indicaties van *attitudes*, zijn te kenschetsen.

De respondenten werd geen test afgenomen, waarmee min of meer systematisch het niveau van de seksuele kennis wordt afgetast. Slechts op een paar punten werden hun seksuele *beliefs* vastgesteld, waarmee dan tevens de mogelijkheid gegeven was op die punten hun 'sophistication' te meten. Te noemen zijn de kennis van de periodiciteit in het bevruchtingsrisico, de kennis van diverse anticonceptionalia en van de doeltreffendheid daarvan, het op de hoogte zijn met masturbatie, alsmede de kennis van seksueel verlangen naar gelang geslacht. Achteraf is het jammer, dat een in Amerika ontwikkelde Sexual Knowledge Test, ondanks een aanvankelijk voornemen daartoe, in het onder-

zoek niet werd gebruikt.⁷ De vragen, die zijn gesteld (de no.'s 48a, 48b, 50, 52, 58 en 65 uit de mondelinge vragenlijst), hebben er niettemin toe geleid, dat enig zicht werd verkregen op het seksuele kennisniveau binnen de groep op punten, die in verband met de levenspraktijk nogal belangrijk zijn. Dat zicht krijgt vooral daar in dit boek betekenis, waar de door de respondenten gerapporteerde seksuele gedragingen aan de orde komen. Terwijl slechts een zestal vragen in hun beantwoording opheldering verschafte over seksuele beliefs binnen de steekproef, waren 19 vragen bewust gericht op het aan het licht brengen van seksuele attitudes. (Het waren de vragen 47, 49, 51, 53, 54a, 54b, 55, 56, 58, 59, 60, 67, 70, 71, 72, 73a, 73b, 73c en 74 uit de mondelinge vragenlijst.) Zij betroffen: het doel en de aanvaardbaarheid van de sexualiteit; de oirbaarheid van anticonceptie in het algemeen; het aanvaardbare van anticonceptionalia voor jongeren; de mate van duldbare voorechtelijke seksuele vrijheden; de zgn. dubbele moraal; het oirbare van masturbatie; romanticisme; de duiding van de homosexualiteit; de appreciatie van de maagdelijkheid van het meisje; sexualiteit en tussenpersoonlijke relatievorming; de autonomie van het individu in sexualibus; alsmede de schatting van het huwelijk als mogelijke toekomstige levensstaat. Uit een gezichtspunt van attitudemeting waren de bedoelde vragen van vrij sterk variërende waarde, doch tezamen verschaffen zij voldoende mogelijkheid tot het 'inschalen' van individuele respondenten in seksuele houdingsschalen. Op die schalen als zodanig zal eerst veel later worden ingegaan.

In dit hoofdstuk over seksuele opvattingen binnen de ondervraagde groep zal het gaan om enerzijds *beliefs* en om anderzijds *attitudes*. De lezer heeft wat de schrijver betreft de vrijheid de beide aanduidingen te vervangen door resp. kennis en morele *houdingen* of een ander begrippenpaar. Welke termen hij evenwel ook verkiest, het doet niets af of toe aan het feit, dat dit hoofdstuk over de seksuele opvattingen krachtens de aard van de onderzoeksgegevens een tweedimensionaal karakter moet hebben. Gezien de volgorde, waarin de begrippen 'belief' en 'attitude' ten tonele zijn gevoerd, zal hierna eerst worden ingegaan op de verkregen reacties op de vragen 48a, 48b, 50, 52, 58 en 65, waarmee kennis van zaken op seksueel terrein werd getoetst. In het daaropvolgend, veel omvangrijker gedeelte zullen de reacties op de andere 19 vragen aan een beschouwing worden onderworpen.

Wanneer kan een meisje in verwachting raken? Hierover werd onder de respondenten nogal uiteenlopend gedacht. Gesteld voor een eerste keuze uit twee alternatieven, oordeelde 7,8% van de 809 jongens en meisjes, dat dit op ieder tijdstip mogelijk was, maar meende 83,5% van hen, dat zwangerschap alleen kon worden veroorzaakt in een bepaalde periode. Dit betekent voorts, dat 8,7% der jongeren uitdrukkelijk te kennen gaf, niet te weten, of het ontstaan van een zwangerschap wel of niet aan een bepaalde periode gebonden was. De 676 jongeren uit de totale groep, die het hielden op de gebondenheid van zwangerschap aan een bepaalde periode, werden vijf specificaties ter nadere keuze voorgelegd: vlak vóór de menstruatie; vlak na de menstruatie; tijdens

de menstruatie; behalve tijdens de menstruatie; alsmede tijdens de ovulatie of in het midden van de cyclus. Overigens werd hun de vrijheid gegeven, zelf een ander alternatief te noemen. Dit leverde het volgende op, wanneer wordt uitgegaan van de totale steekproef:

vlak voor de menstruatie	12,4%
vlak na de menstruatie	14,1%
tijdens de menstruatie	1,7%
behalve tijdens de menstruatie	4,2%
tijdens de ovulatie; in het midden van de cyclus	30,3%
niet bekend op welk tijdstip	18,4%
anders (eigen omschrijving)	2,5%

Men zou kunnen redeneren, dat de 7,8% der jongeren, die conceptie mogelijk achtten op ieder tijdstip, in wetenschappelijke zin er niet naast waren, omdat, zoals de meer ingelichten bekend, een spontane ovulatie in beginsel altijd mogelijk is. Wordt hun antwoord dan het juiste geacht, dan werd het gegeven door nog niet 1:10 respondenten. Wordt echter ervan uitgegaan, dat de 83,5%, die het hielden op de gebondenheid van conceptie aan een bepaald tijdstip of aan een bepaalde periode, het juiste antwoord gaven, dan was hun werkelijke kennis per saldo zeer beperkt. Immers, nog geen derde van de respondenten bracht conceptie in verband met ovulatie (30,3%).

De respondenten werd tijdens de ondervraging een kaart verstrekt, waarop verschillende middelen en methoden ter voorkoming van zwangerschap werden genoemd: periodieke onthouding, coïtus interruptus, de pil, het condoom, het pessarium, het spiraaltje, irrigatie, schuimtabletten en zaaddodende pasta. Met betrekking tot elk der genoemde anticonceptionalia werden drie vragen voorgelegd. Had de respondent van het middel gehoord? Achtte hij of zij het een aanvaardbaar middel? Wat dacht hij of zij van de veiligheid ervan? Hier wordt slechts ingegaan op de antwoorden, verkregen op de eerste en de laatste vraag. De lezer beschouwe eerst Tabel 2.

TABEL 2. De respondenten over anticonceptionalia.

	niet van gehoord	wel van gehoord	veilig	onveilig	weet niet
periodieke onthouding	24,0%	76,0%	25,1%	38,3%	11,7%
coïtus interruptus	44,9%	55,1%	11,4%	37,7%	5,6%
de pil	0,9%	99,1%	64,8%	19,0%	13,2%
het condoom	10,9%	89,1%	50,3%	26,2%	10,8%
het pessarium	55,5%	44,5%	16,1%	16,8%	11,0%
het spiraaltje	63,3%	36,7%	12,5%	13,6%	9,8%
irrigatie	65,4%	34,6%	6,4%	20,6%	6,9%
schuimtabletten	74,5%	25,5%	5,4%	12,5%	7,2%
zaaddodende pasta	60,1%	39,9%	10,8%	17,9%	10,8%

Daar dienaangaande geen controle werd uitgeoefend, is het mogelijk, dat een aantal geïnterviewden gezegd heeft, van bepaalde voorbehoedsmiddelen te hebben gehoord, terwijl dat in feite niet het geval was. Gemakshalve wordt echter aangenomen, dat de antwoorden aangaande het weten van het bestaan der negen genoemde anticonceptionalia eerlijk waren. Afgaande dan op de gegevens uit Tabel 2, was onder 809 jongeren de pil vrijwel algemeen bekend. Onder hen genoot ook het condoom een zeer ruime bekendheid, maar het bestaan van de overige middelen was veel minder binnen de groep doorgedrongen. Interessant is in dit verband, dat het door vele artsen geprefereerde pessarium door minder dan de helft van de geïnterviewden werd gekend. Niet na te gaan is, hoe gefundeerd de oordelen over de veiligheid dan wel onveiligheid der diverse genoemde middelen waren. In ieder geval, geen geringe aantallen van hen, die pretendeerden van genoemde middelen gehoord te hebben, hadden geen oordeel over de mate van veiligheid. De percentages 'weet niet' lagen tussen ongeveer 10 en 28, blijkens een omrekening van de gegevens uit Tabel 2. (Coïtus interruptus 10%; het condoom 12%; de pil 13%; periodieke onthouding 16%; irrigatie 20%; het pessarium 25%; het spiraaltje en zaaddodende pasta beide 27%; schuimtabletten 28%.) De data uit de derde kolom van Tabel 2 verdienen in het bijzonder nadere aandacht, omdat deze direct doen blijken, welke veiligheidsrangorde uit de gehele groep aan de verschillende middelen werd toegekend. Die rangorde lag, gaande van meest naar minst veilig, aldus: de pil, het condoom, periodieke onthouding, het pessarium, het spiraaltje, de coïtus interruptus, zaaddodende pasta, irrigatie, schuimtabletten. Uit dit beeld wordt duidelijk, dat de op proefondervindelijkheid steunende voorlichting t.a.v. de veiligheid van anticonceptionalia de steekproef nog onvoldoende had bereikt. Weliswaar was het juist geoordeeld, dat de pil en het condoom een relatief grote veiligheid bieden, maar, dat de periodieke onthouding uit securiteitsoverwegingen boven het pessarium te preferen zou zijn, is voor ernstige twijfel vatbaar. Ten aanzien van de toegekende rangorde dient de lezer zich intussen te realiseren, dat slechts tweederde deel der respondenten het middel, dat het meest vanuit de groep als veilig werd beoordeeld, veilig achtte. Hierbij kwam dan bijv. nog, dat minder dan ééNZesde deel der ondervraagde jongeren het pessarium als veilig beschouwde.

Over zelfbevrediging werden verschillende vragen gesteld, waarvan de meeste later aan de orde zullen komen. Als liggend in de 'beliefsfeer' was te beschouwen de vraag, of liever de stelling: 'Zelfbevrediging is schadelijk voor de gezondheid'. De respondenten konden op die stelling reageren met 'volkomen mee eens', 'in grote lijnen mee eens', 'weet niet', 'eigenlijk niet mee eens', 'helemaal niet mee eens' of met 'nooit van zelfbevrediging gehoord'. Met nadruk dient in dit verband te worden opgemerkt, dat voorafgaand was gevraagd, of de respondent weleens van zelfbevrediging gehoord had. Wanneer daarop onbegrijpend was gereageerd, was het begrip nader verduidelijkt met 'jezelf helpen'. Het percentage moge de lezer als onbegrijpelijk hoog voorkomen, maar 18,7% der respondenten zei (na bovenstaande toelichting), nooit van zelfbevrediging te hebben gehoord. Onder hen, die het begrip wel zeiden te kennen,

lagen de oordelen over het effect van zelfbevrediging voor de gezondheid zeer verdeeld. Uitgaande van de totale steekproef, was 7,8% het volkomen eens met de stelling, dat masturbatie schadelijk voor de gezondheid zou zijn, was 7,9% het in grote lijnen met de stelling eens, was 14,1% het eigenlijk en 27,1% het helemaal niet eens met deze stelling. Eén en ander impliceert, dat 24,5% geen oordeel had over de eventuele schadelijkheid. Daar langzamerhand gevoeglijk mag worden aangenomen, dat masturbatie geen enkele schade aan de gezondheid aanricht, geven de verkregen uitkomsten wel te denken. Van hen, die blijk gaven van zelfbevrediging te weten, had slechts eenderde deel de overtuiging, dat deze praktijk in het geheel niet schadelijk voor de gezondheid was.

Met betrekking tot de behoefte aan geslachtsgemeenschap werd de jongeren een uitspraak voorgelegd, volgens welke sommigen zouden menen, dat die behoefte onder meisjes groter was, terwijl anderen van oordeel zouden zijn, dat deze onder jongens groter was. De respondenten werd een keuze geboden uit drie alternatieven: sterker behoefte onder de meisjes; sterker behoefte onder de jongens; een even sterke behoefte onder de beide sexen. Uiteraard kon een respondent ook hier zeggen, het niet te weten. Van de 809 respondenten gaf 12,2% dit laatste te kennen. Dat meisjes een grotere behoefte aan de coïtus zouden hebben, meende 5,9%. Dat de behoefte onder de beide sexen even groot zou zijn, meende 48,7%. De overige 33,1% was van oordeel, dat de behoefte onder jongens groter zou zijn. Uit klinisch en ander onderzoek is de meer ingewijden inmiddels bekend, dat, wat pubers en adolescenten betreft, de vertegenwoordigers van de mannelijke kunne in het algemeen een veel sterker aandrang tot geslachtsgemeenschap ondervinden dan die van de vrouwelijke kunne. In dit licht betekenen de bovenstaande cijfers, dat de heterosexuele relaties van deze jongeren waarschijnlijk niet zelden belast waren met op verkeerde beeldvorming berustende spanning.

De lezer werd geconfronteerd met slechts een paar der sexuele beliefs, die binnen de steekproef werden gehuldigd. Die enkele beliefs hadden echter wel betrekking op zaken, die in het leven van de bewuste jongeren betekenisvol waren: de omgang met het eigen lichaam, de omgang met de andere sexe en de mogelijke consequenties van de meest intieme omgang met de andere sexe. Gezien de wetenschappelijke kennis, welke vandaag de dag op sexueel terrein verworven is, mag worden geconcludeerd, dat deze enkele sexuele beliefs van 809 16-20 jarige jongeren niet wijzen op een hoog rendement van de sexuele voorlichting te onzent. De snelle 'matrificatie' van de Nederlandse samenleving ten spijt, heerste onder de geïnterviewden nog zeer veel misverstand en onkunde wat de sexualiteit aangaat.

Zoals gezegd, was het onderzoek veel meer gericht op sexuele attitudes dan op sexuele beliefs. Direct hierna zal met vrij grote uitvoerigheid op de door de jongeren gehuldigde sexuele attitudes of althans de indicaties daarvan worden ingegaan. Allereerst worden in beschouwing genomen het doel en de aanvaardbaarheid van de sexualiteit zoals de geïnterviewden deze zeiden te zien.

De respondenten werd gevraagd, te willen aangeven, welke van drie uitspraken het dichtst kwam bij hun eigen opvatting over het doel van de sexualiteit. Deze uitspraken waren, dat het doel van sexualiteit zou zijn kinderen krijgen, dat sexualiteit zou zijn gericht op liefdesuiting tussen man en vrouw, alsmede, dat sexualiteit een te bevredigen behoefte zou zijn. Geen oordeel over één en ander had 3,2% der geïnterviewden, hetgeen een gering percentage mag heten. Door 8,3% van de groep werd gemeend, dat kinderen krijgen het doel der sexualiteit was. Een zeer veel groter percentage, nl. 82,0% van de groep, hield het op de uiting van liefde tussen man en vrouw. De rest, dus 6,6%, meende de sexualiteit als een te bevredigen behoefte te moeten zien. Deze antwoordverdeling wijst onmiskenbaar op een sterk overwegen van een relationistische ideaalstelling onder de ondervraagde jongeren. Dit blijkt trouwens ook uit de beoordeling van wat hiervoor de aanvaardbaarheid van de sexualiteit werd genoemd. Het betrof hier de keuzen tussen de alternatieven: sexualiteit is iets moois, sexualiteit is iets gewoons en sexualiteit is iets minderwaardigs. Het was opnieuw een gering percentage der geïnterviewden, dat geen oordeel vermocht uit te spreken over deze alternatieven, te weten, 3,6%. Naar ook de lezer zal hebben verwacht, beoordeelden vrijwel geen der overige respondenten de sexualiteit als minderwaardig (absoluut: 6 of 0,7%). Veel meer jongeren zagen echter de sexualiteit als iets moois dan als iets gewoons (71,1% tegenover 24,6%).

De grote meerderheid der ondervraagden zag de sexualiteit bedoeld als een liefdesuiting tussen man en vrouw en tevens als iets moois. Hoe werd dan het gebruik van anticonceptionalia door de ondervraagden zedelijk beoordeeld? Een beeld hiervan wordt verkregen voor zover het hen betreft, die zeiden van de eerder met name genoemde negen anticonceptionele middelen te hebben gehoord. Hen werd immers ook gevraagd, of zij deze middelen aanvaardbaar dan wel onaanvaardbaar – in onderscheid van veilig of onveilig – achtten. Van de respondenten, die te kennen gaven van periodieke onthouding te hebben gehoord, achtte ongeveer 77% deze methode aanvaardbaar. De vergelijkbare cijfers voor andere middelen waren als volgt: coïtus interruptus 50%; de pil 74%; het condoom 73%. Van de vier onder de jongeren meest bekende voorbehoedmiddelen kon de coïtus interruptus duidelijk minder aanvaarding vinden dan de overige drie, welke een ongeveer gelijke mate van aanvaarding vonden. Een interpretatie van het gebleken verschil kan slechts speculatief zijn. In ieder geval, voorbehoedmiddelen werden door lang niet iedereen uit de steekproef oirbaar geacht. Meer dan een kwart van de (geïnformeerde) respondenten had moreel bezwaar tegen hun gebruik in het algemeen. Het oordeel over geboorteregeling werd evenwel ook nog langs andere weg gezocht. Het was door middel van deze vraag: 'Vind je een doelbewuste beperking van het aantal kinderen in alle opzichten ontoelaatbaar, heb je er bezwaren tegen, maar vind je het in bepaalde gevallen wel begrijpelijk, of zie je geen principiële bezwaren?' Terwijl 4,3% hierover geen mening had, vond 2,3% doelbewuste kinderbeperking in alle opzichten ontoelaatbaar, achtte 38,7% deze bezwaarlijk, doch in gevallen begrijpelijk en had 54,6% geen principiële bezwaren. Er

moge op worden gewezen, dat deze uitkomst geenszins in strijd is met de hiervoor getrokken conclusie, dat meer dan een kwart der ondervraagden zedelijk bezwaar had tegen het gebruik van voorbehoedmiddelen.

Ingegaan werd bij de interviews ook op de beschikbaarheid van voorbehoedmiddelen voor jonge mensen. Weer werd gezocht, suggestie in deze of gene richting te vermijden door de vorm te bezigen van sommigen vinden dit, maar anderen vinden het tegendeel. Het bleek, dat 48,7% der ondervraagden er voor was, dat jonge, ongetrouwde mensen over voorbehoedmiddelen beschikken kunnen, 28,5% van hen geen mening had en 32,8% tegen het ter beschikking hebben van zulke middelen was. Deze antwoordverdeling is zeer wel te rijmen met de gevonden antwoordverdelingen inzake de aanvaardbaarheid van met name genoemde anticonceptionalia en de toelaatbaarheid van kinderbeperking. Nagegaan werd overigens nog, op welke leeftijd anticonceptionalia ter beschikking zouden moeten zijn van resp. jongens en meisjes, in zoverre respondenten hadden geoordeeld, dat deze middelen voor jongeren in het algemeen beschikbaar dienden te zijn. De nadere vragen, voorgelegd aan de voorstanders van een kunnen beschikken over middelen, luiden: 'Vanaf welke leeftijd zou het goed zijn als jongens over voorbehoedmiddelen zouden kunnen beschikken' en 'Vanaf welke leeftijd zouden meisjes hierover moeten kunnen beschikken'. Iets meer dan de helft van de gehele groep beantwoordde deze vragen door een bepaalde leeftijd te noemen. Merkwaardig genoeg waren belangrijk meer respondenten geporteerd voor een beschikbaarheid van voorbehoedmiddelen voor het relatief jonge meisje dan voor de beschikbaarheid daarvan voor de relatief jonge jongen. Van de in totaal 441 interviewees, die voor de jongen een leeftijd noemden, noemde 38% 14, 15, 16 en 17 jaar; van de 425 ondervraagden, die voor het meisje een leeftijd vermeldden, noemde daarentegen 54% 17 jaar of jonger. Wat de achtergrond van dit verschil zou kunnen zijn, is de schrijver niet duidelijk.

In de mondelinge vragenlijst werd ingebouwd een door de Amerikaanse onderzoeker IRA REISS ontwikkelde schaal, waarmee beoogd wordt de attitudes voor jeugdige respondenten ten aanzien van verschillende graden van voorrechtelijke vrijheid te meten.⁸ Deze schaal berust op de gedachte, dat respondenten normaliter niet zonder meer een oordeel hebben over de mate van heterosexuele intimiteit, die voor het huwelijk nog juist of net niet meer oirbaar is te achten. Het oordeel zal gerelateerd zijn aan de tussenpersoonlijke verbondenheid van de twee, die met elkander minder ver of verder gaan (kussen, intiem vrijen, geslachtsgemeenschap hebben). In Tabel 3 is bedoelde schaal vervat, waarom nadere uiteenzetting erover overbodig is. Wel dient er op te worden gewezen misschien, dat de mening 'een jongen mag . . .' steeds werd gegeven door de meisjes uit de steekproef en, dat de mening 'een meisje mag . . .' telkens door de jongens uit het sample werd gegeven. Uit de tabel kan evenwel niet worden afgelezen, wat de vrijheden waren, die aan de vertegenwoordigers van de andere sexe werden toegestaan.

De strekking van de in Tabel 3 vervatte stellingen lijkt in het allereerste be-

TABEL 3. Meningen van de respondenten over voorechtelijke vrijheden.

	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
Ik vind dat een jongen/meisje een meisje/jongen mag zoenen...					
- als hij/zij van plan is binnenkort met haar/hem te trouwen	89,9%	2,7%	0,9%	0,9%	5,6%
- als hij/zij op haar/hem verliefd is	88,9%	7,5%	0,9%	1,7%	1,0%
- als hij/zij veel voor haar/hem voelt	75,5%	15,1%	3,0%	4,8%	1,6%
- ook al voelt hij/zij weinig voor haar/ hem	26,2%	11,0%	6,4%	24,6%	31,8%
Ik vind dat een jongen/meisje intiem mag vrijen met een meisje/jongen...					
- als hij/zij van plan is binnenkort met haar/hem te trouwen	84,7%	7,2%	1,4%	3,1%	3,7%
- als hij/zij op haar/hem verliefd is	64,3%	17,3%	4,2%	9,3%	4,9%
- als hij/zij veel voor haar/hem voelt	44,5%	22,0%	6,7%	16,4%	10,4%
- als hij/zij weinig voor haar/hem voelt	6,7%	6,1%	6,6%	22,0%	58,7%
Ik vind dat een jongen/meisje ge- slachtsgemeenschap met een meisje/ jongen mag hebben...					
- als hij/zij van plan is binnenkort met haar/hem te trouwen	56,9%	13,1%	5,3%	7,2%	17,6%
- als hij/zij op haar/hem verliefd is	18,7%	15,2%	6,8%	21,6%	37,7%
- als hij/zij veel voor haar/hem voelt	11,1%	10,4%	6,8%	22,7%	48,9%
- ook al voelt hij/zij weinig voor haar/ hem	1,7%	1,5%	4,3%	8,7%	83,8%

gin niet door alle respondenten even goed te zijn begrepen. (De lezer vergelijk het bovenste percentage uit de laatste kolom met de daaronder volgende percentages.) Toch zijn de verkregen antwoorden hoogstwaarschijnlijk in groszen und ganzen consistent. Het blijkt immers, dat in de categorie 'volkomen mee eens' de percentages op tweeërlei wijze een stijging vertonen: naar *afnemende* fysieke intimiteit en naar *toenemende* verbondenheid van de partners. Meer respondenten waren het er, ongeacht de relatie tussen de partners, mee eens, dat zoenen oirbaar was dan dat er onder hen het eens waren met de oirbaarheid van intiem vrijen; meer onder hen stemden er, ongeacht opnieuw de relatie tussen de partners, mee in, dat intiem vrijen geoorloofd zou zijn dan er onder hen mee instemden, dat geslachtsgemeenschap volledig tolerabel zou zijn. Daarnaast vonden de verschillende graden van tussenpersoonlijke verbondenheid uitdrukkelijk verschillende waardering in die zin, dat zoenen, intiem vrijen en geslachtsgemeenschap altijd meer bijval vinden, naarmate de verbondenheid tussen de partners groter was. Maar hoe tolerant stonden respondenten, meer gepreciseerd, tegenover de voorechtelijke coïtus? Al eerder werd geconstateerd, dat binnen de steekproef een sterke tendentie bestond, de sexualiteit

te plaatsen in het perspectief van de liefde tussen man en vrouw (jongen en meisje). Van de totale groep zag 82% de geslachtelijkheid aangelegd op die liefde. Het is daarom niet verwonderlijk, dat een verwaarloosbaar percentage der geïnterviewden de voorechtelijke coïtus tolerabel achtte bij het ontbreken van een diepe affectie voor de partner. Zien wij naar andere cijfers uit het onderste gedeelte van Tabel 3, dan blijkt, dat voor velen uit het sample de sexualiteit niet werd gelegitimeerd door de liefde zonder meer. Voor hen was de uiterste fysieke intimiteit tussen ongehuwden eerst oirbaar bij een huwelijksperspectief. Kon weliswaar ongeveer eenderde der respondenten volledig of onder reserve de voorechtelijke coïtus tolerabel achten bij niet meer dan verliefdheid, voor ruim tweederde hunner was dat het geval bij trouwplannen.

De zgn. dubbele moraal wordt heden ten dage door zeer velen een kwalijke zaak geoordeeld. Dit maakt het niet gemakkelijk om langs de weg van het enquête-onderzoek te achterhalen, in hoeverre de morele beoordeling van daden gerelateerd is gebleven aan de sexe van de persoon, die handelde. In dit onderzoek werd met betrekking tot het intrigerende probleem van de dubbele moraal niet verder gegaan dan aan de steekproefpopulatie een paar stellingen voor te leggen over toelaatbare of noodzakelijke seksuele vrijheid van jongens en meisjes. De eerste stelling luidde: 'Ik vind dat jongens veel meer vrijheid op seksueel gebied moeten hebben dan meisjes.' In de vier volgende was resp. sprake van iets meer vrijheid voor de jongens, precies even veel vrijheid voor jongens en meisjes, iets meer vrijheid voor de meisjes en veel meer vrijheid voor de laatsten. Binnen de groep werd sterk egalitair gedacht, althans 80,3% der respondenten stemde in met de stelling, volgens welke jongens en meisjes precies even veel vrijheid dienden te bezitten. In zoverre de oordelen niet-egalitair waren, was er een duidelijke voorkeur in androcentrische richting. Terwijl 2,5% meende, dat jongens veel meer vrijheid diende te worden toegekend, en 13,0% van oordeel was, dat hun iets meer vrijheid toekwam, wilde slechts 3,2% aan meisjes iets meer en 1,0% aan hen veel meer seksuele vrijheid dan aan de vertegenwoordigers van de andere sexe toegekend zien. Wordt niet in het minst gepretendeerd, dat de verbreiding van de dubbele moraal binnen de steekproef werkelijk is gevat, de uitkomsten zijn niettemin interessant. Bovendien waren deze jongeren wellicht tamelijk eerlijk in wat zij zeiden op het punt van seksuele vrijheden naar gelang sexe. Of zij hun belijdenis, voor zover deze een egalitaire was, in hun dagelijks leven waar maakten, is een kwestie, die zich aan de controle mogelijkheden van de onderzoeker onttrekt.

Eerder kregen enkele masturbatiebeliefs de aandacht, waar werd ingegaan op de antwoorden, verkregen op de stelling, dat zelfbevrediging schadelijk zou zijn voor de gezondheid. Deze stelling had een plaats op de mondelinge vragenlijst tussen andere stellingen over masturbatie. Deze andere stellingen hadden veel meer een zodanig karakter, dat de respondenten in hun reacties er op hun attitude tegenover zelfbevrediging prijs zouden kunnen geven. In Tabel 4 zijn de betreffende uitspraken met de percentuele verdeling van de er op verkregen reacties vervat.

Bij de beschouwing van de cijfers uit Tabel 4 dient de lezer zich opnieuw te

TABEL 4. De reacties van de respondenten op meer emotioneel geladen uitspraken over zelfbevrediging.

	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
Het is gezonder dat een tiener aan zelfbevrediging doet dan als dit niet gebeurt	17,7%	17,1%	17,9%	13,3%	15,3%
Een getrouwd iemand die aan zelfbevrediging doet is meestal abnormaal	26,7%	11,9%	19,5%	11,4%	11,9%
Zelfbevrediging is een normaal verschijnsel	35,4%	15,6%	14,7%	8,4%	7,3%
Zelfbevrediging is nooit goed te praten	7,0%	7,8%	19,9%	15,3%	31,3%
Zelfbevrediging kan ook bij gehuwden een normale zaak zijn	11,7%	12,2%	25,3%	9,4%	22,6%

realiseren, dat 18,7% van de respondenten geen blijk gaf van zelfbevrediging op de hoogte te zijn (De sommering van de op dezelfde hoogte geplaatste percentages leidt dus altijd tot de uitkomst 81,3% van de totale steekproef.) Wat lijkt die beschouwing over de attitudes tegenover masturbatie binnen de steekproef te leren? Allereerst dit: dat de reacties van de respondenten tamelijk consistent waren. Het is afleidbaar uit de antwoordverdeling met betrekking tot de tweede en de vijfde stelling. Deze beide stellingen zijn vrijwel synoniem, wanneer in de eerste het begrip 'abnormaal' door zijn tegendeel wordt vervangen. Wordt dit laatste gedaan, dan moet echter de antwoordvolgorde worden omgekeerd. De verdeling wordt daarmee 11,9%, 11,4%, 19,5%, 11,9% en 26,7%. Die verdeling wijkt weinig af van de verdeling, verkregen in reactie op die laatste stelling. Intussen zijn de reacties van de geïnterviewden op deze beide stellingen hier niet het meest belangwekkend. Interessanter zijn in dit verband de reacties op de overige stellingen, omdat die stellingen van de respondenten niet vergden, dat deze zich zochten los te maken van de eigen voorrechtelijke levenssituatie. Een ruime meerderheid (ongeveer 62%) van de respondenten, die van masturbatie op de hoogte waren, vond deze dan, zij het deels onder reserve, een normaal verschijnsel. Een bijna even grote meerderheid (ruim 57%) vond, zij het ook deels onder reserve, zelfbevrediging verdedigbaar. Een grote minderheid (goed 42%) zag het als gezonder, wanneer de tiener wel masturbeerde dan, wanneer deze dat niet deed. Overigens lijkt het begrip 'gezonder' in deze context multi-interpretabel te zijn. Hoe het zij, onder de ondervraagde jongeren – en dit is de voornaamste conclusie – stond een meerderheid duidelijk aanvaardend tegenover de praktijk van zelfbevrediging. Zoals echter eerder duidelijk is geworden, was de instelling van de jongeren tegenover de sexualiteit in het algemeen zeer overwegend een instelling van gerichtheid op een andere persoon. Dit lijkt de gevolgtrekking te rechtvaardigen, dat ook voor de permissieven zelfbevrediging normaliter een sexuele noodoplossing was.

De mate, waarin individuen de op de sexus berustende paarverhouding

idealiseren of romantiseren, is moeilijk te bepalen. Deze idealisatie of romantisering behoort immers vooral thuis binnen het rijk der individuele, niet voor publiekmaking geschikt geachte dagdromen. Door bepaalde stellingen aan respondenten voor te leggen kan niettemin iets worden afgetast van het erotisch romanticisme van deze individuen. REISS, al eerder genoemd, deed zulks in de Verenigde Staten.⁹ In zijn voetspoor werd bij het onderzoek onder de 809 jongeren getracht, af te tasten, hoe sterk onder hen de erotische idealisering was. De lezer beschouwe de gegevens uit Tabel 5.

TABEL 5. De reacties van de respondenten op een romanticismetest.

	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
Er is maar één ware liefde in je leven mogelijk	28,8%	17,4%	8,4%	20,3%	25,1%
Ook ruzie hoort bij echte liefde	69,0%	21,1%	4,7%	4,0%	1,2%
Als je van iemand houdt, wordt die persoon het enige doel in je leven	27,9%	33,9%	8,9%	18,7%	10,6%
Ware liefde voel je allebei direct aan	36,1%	22,1%	18,0%	13,5%	10,3%
Zelfs al was een eerdere liefde niet zo hevig als die van nu, dan kan het toch wel een echte liefde geweest zijn	36,3%	31,9%	19,7%	7,4%	4,7%
Ware liefde leidt tot bijna volmaakt geluk	37,3%	32,8%	12,2%	10,1%	7,5%
Ook in echte liefde kan twijfel binnensluipen	42,6%	30,5%	12,5%	8,2%	6,2%
Ware liefde duurt eeuwig	33,7%	17,6%	15,9%	15,7%	17,1%

De cijfers uit de tabel roepen de neiging op tot het geven van een uitvoerig commentaar. De schrijver commentarieerde evenwel elders reeds de vergelijkbare cijfers uit het onder de volwassenen uitgevoerde onderzoek.¹⁰ Daarom is er voldoende aanleiding, het aantal opmerkingen beperkt te houden. Alvorens op de 'uitslagen', welke in Tabel 5 zijn vervat, in te gaan, moge nog en passant worden vermeld, dat 570 der 809 respondenten of 70,5% uit de totale groep desgevraagd meedeelden, wel eens verliefd te zijn geweest. Wat nu die 'uitslagen' betreft, in het algemeen indiceren zij een wijde verbreiding van het zgn. romantische complex binnen de steekproef. Onmiskenbaar, er waren onder de ondervraagden nogal wat sceptici of, zo men liever wil, realisten. Verhoudingsgewijs was hun aantal echter aanmerkelijk minder groot dan zich op grond van dagelijkse ervaringen met jongeren uit de late jaren zestig liet verwachten. Ruim 45% van deze jongeren was het volkomen of in grote lijnen eens met de idee, dat er maar één ware liefde in je leven mogelijk is! Voorts onderschreef bijna 62% van hen, dat iemand het enige doel in je leven wordt, wanneer je van hem of haar houdt! Een nog groter percentage, te weten goed 70%, kon er voorts mee instemmen, dat ware liefde tot bijna volmaakt geluk zou leiden!

Tenslotte kon nog altijd meer dan de helft der jongeren (goed 51%) instemmen met de idee, dat ware liefde eeuwig zou duren! Eén en ander kwam naar voren onder jongeren, levend in een milieu, waarbinnen voortdurend mythen worden gesloopt en waarbinnen een relativerende geesteshouding steeds algemener wordt.

Nadat de respondenten gevraagd was, hoe zij homosexualiteit (omschreven als lichamelijke aantrekkingskracht tussen mensen van hetzelfde geslacht) zagen, werd hun tolerantie ten aanzien van de homoseksueel met één enkele vraag getoetst. Hoe de respondenten homosexualiteit zagen, is samengevat in 10 antwoordcategorieën. Het volgende beeld werd verkregen:

normaal; aanvaardbaar zonder meer	11,5%
aanvaardbaar, mits anderen ongemoeid worden gelaten	7,3%
zelig; meelijwekkend	8,2%
een ziekte	18,3%
een afwijking; onnatuurlijk e.d.	21,3%
een afwijking, vnl. veroorzaakt door milieu, maatschappij, opvoeding	4,4%
een niet aanvaardbare vorm van gedrag; vies; gek	15,8%
een gevaar voor de maatschappij	1,1%
overige meningen	3,1%
geen oordeel	9,0%

Men lette wel: de ondervraagden waren geen alternatieven voorgelegd, zoals bij de andere vragen meestal het geval was. Deze open vraagstelling heeft, naar het lijkt, wel aan het licht gebracht, dat de steekproefpopulatie zeer overwegend weinig positief tegenover homosexualiteit stond. Weliswaar bleek 55,3% der ondervraagden van oordeel, dat de homoseksueel zoveel mogelijk vrijgelaten diende te worden om op zijn eigen manier te leven, maar dat tast de voorgaande conclusie niet aan. In de eerste plaats, tegenover deze kleine tolerantie meerderheid stond 31,8% der ondervraagden, volgens welke de homoseksuele leefwijze zoveel mogelijk diende te worden tegengegaan. Voorts was er de 13% van de respondenten, waarvoor de keuze tussen de twee genoemde alternatieven te moeilijk was. Vooral echter: nog geen 20% der interviewees associeerde homosexualiteit *niet* met zelig, afwijkend, onnatuurlijk, vies of erger. Homosexualiteit werd blijkbaar door de meesten totaal anders beleefd dan masturbatie.

Getracht werd enig zicht te verkrijgen op de appreciatie van de maagdelijkheid door de geïnterviewden door hun een vraag voor te leggen over de belangrijkheid van het nog maagd zijn van een meisje op het moment, waarop de jongen, die haar wil trouwen, haar leert kennen. De keuze werd geboden uit drie alternatieven: de respondent kon de maagdelijkheid van het meisje op dat moment *belangrijk* vinden; hij of zij kon deze *prettig, maar niet nodig* vinden; hij of zij kon haar *niet belangrijk* noemen. Hoezeer de maagdelijkheid van het meisje functioneerde in de persoonsgerichte en dikwijls tevens door erotische idealisatie gekenmerkte opvatting van de sexualiteit binnen de steekproef, wordt direct duidelijk uit de reacties op de vraag. Van de 809 jongeren noemde

42,8% de maagdelijkheid van het meisje belangrijk en 34,6% prettig, maar niet nodig. Slechts 18,4% van de respondenten hechtte aan de maagdelijke staat althans blijkens het gegeven antwoord op deze vraag, geen enkel belang.

Het kan zijn, dat de vraag met betrekking tot de gebondenheid, die een coïtus voor een jongen en een meisje met zich meebrengt, uiteenlopend is geïnterpreteerd door de geïnterviewde jongeren. Gesteld werd, dat sommige mensen zouden vinden, dat de jongen en het meisje na een geslachtsgemeenschap meer aan elkaar gebonden zouden zijn dan daarvoor, terwijl andere mensen zouden vinden, dat dit geen verschil maakt. Gevraagd werd de respondenten nu, wat zij vonden. Dat de coïtus groter gebondenheid t.o.v. elkander teweegbracht? Of dat dit geen verschil maakte? Het is niet onmogelijk, dat een deel der ondervraagden de vraag meer psychologisch, het andere deel deze meer moreel heeft uitgelegd. Hoe het zij, 64,8% van de interviewees hield het op 'meer gebonden t.o.v. elkaar', 26,1% oordeelde, 'maakt geen verschil', terwijl de resterende 9,1% het antwoord schuldig meende te moeten blijven.

Moeten jongeren zelf kunnen beslissen over hun doen en laten op seksueel gebied? Of moeten de ouders een stem hebben? Natuurlijk biedt het antwoord op deze tweeledige vraag, dat door een jongere wordt gegeven, niet een duidelijk zicht op de autonomie in sexualibus, die hij of zij werkelijk begeert. De antwoordverdeling met betrekking tot deze vraag wordt niettemin vermeld. Van de totale steekproef vond 67,6%, dat jongeren zelf moeten kunnen beslissen, terwijl 28,3% een stem wilde toekennen aan ook de ouders en de overige 4,1% geen oordeel waagde te geven. Overigens zegt de verkregen antwoordverdeling in het geheel niets over de mate, waarin de ouders feitelijk in de seksuele problemen van de ondervraagden werden gekend. Uit het onderzoek is niet afleidbaar, hoevelen onder de interviewees met de ouders hun seksuele problemen bespraken. Wel werd de vraag beantwoord, of met de ouders werd gepraat in geval van ergens mee in de knoop zitten. Van de 809 jongeren praatten in zo'n geval, volgens eigen zeggen, 479 met beide ouders of met één van hen. Dit komt overeen met ruim 59% van het totaal. Deze stand van zaken suggereert enigermate, dat voor de meerderheid binnen de steekproef de seksuele autonomie, die tegenover de ouders werkelijk werd volgehouden, geen volledige autonomie was.

De respondenten zijn geen vragen voorgelegd over bij hen levende huwelijksverwachtingen in strikte zin. Dit is achteraf jammer. Het zou nl. de mogelijkheid geopend hebben, zicht te verkrijgen op hun huwelijksappreciaties in verband met de gebleken persoonsgerichte sexualiteitsopvatting en erotische idealisering onder de meerderheid. Wel is gevraagd, of men in de toekomst wilde trouwen. En zo ja, op welke leeftijd men dat zou willen doen. Wel is ook gevraagd, wanneer men zei, te willen trouwen, hoeveel kinderen werden gewenst en hoe lang men na huwelijksluiting kinderloos zou willen zijn. De antwoorden worden hierna weergegeven zonder veel commentaar. Slechts 1,3% van de ondervraagden wist reeds, niet te willen trouwen, 4,3% wist nog niet, al of niet te willen trouwen, en dus 94,1% wist wel te willen trouwen. Ook onder deze jongeren trok het huwelijk nog altijd sterk aan, waarom dit dan ook

het geval mag zijn geweest. Onder de trouwlustigen was er weinig voorkeur voor een laat huwelijk. Nog geen 2% van hen prefereerde een echtverbintenis op of na het 29ste levensjaar. De voorkeur ging eerder uit naar een vroeg huwelijk. Bijna een kwart had zijn zinnen gezet op een huwelijksleeftijd van 21 jaar of jonger. Er was nogal wat spreiding t.a.v. het gewenste kindertal, maar huwelijk werd binnen de groep kennelijk wel geassocieerd met kinderen hebben. Slechts één zei nl. geen kinderen te wensen. Wel wist een klein percentage (nog geen 4%) nog niet, hoeveel kinderen te moeten wensen. Voor zover een aantal werd genoemd, was het beeld het volgende: één kind: 0,6%; twee kinderen: 24,8%; drie kinderen: 38,3%; vier kinderen: 25,2%; vijf of meer: $\pm 7\%$. Ook was er nogal wat spreiding inzake de duur van het kinderloos willen blijven na huwelijk. Van de 672 interviewees, die een duur noemden, wilde bijna 35% niet langer dan een jaar kinderloos zijn, maar wenste ruim 14% minstens drie jaar van het vader- of moederschap verschoond te blijven. Waarom een derde deel het ouderschap snel na huwelijk wenste, maar een ander groot deel der respondenten niet, heldert de enquête overigens niet op.

Met het voorgaande zijn al die meer emotioneel en wilsmatig geladen opvattingen met betrekking tot bepaalde aspecten van de sexualiteit aan de orde geweest, welke in de 809 interviews naar voren kwamen. Omdat het er bijeen vrij vele waren en zij bovendien niet in enige systematische samenhang werden gebracht (de vragenlijst werd op de voet gevolgd), is er aanleiding tot het geven van een overzichtelijke samenvatting van wat de schrijver als het meest belangrijk voorkomt. Allereerst zij dan opgemerkt, dat onder de ondervraagde jongeren ten aanzien van alle beschouwde aspecten aanmerkelijke verschillen in opvatting werden gevonden. Het vergt een nadere analyse van de beschikbare gegevens om te kunnen vaststellen, of van patristische versus matristische jongeren kan worden gesproken. Wel echter werd met betrekking tot ieder aan de orde gesteld aspect van de sexualiteit zowel de duidelijk patristische als de duidelijk matristische houding ontmoet. Evenwel, soms deed zich veel meer een polarisatie van opvattingen voor dan andere keren, hetgeen misschien ook samenhang met de aangeboden antwoordalternatieven, maar daaruit zeker niet geheel te verklaren is. Een voorbeeld van een eigenlijk ontbreken van enige polarisatie is de antwoordverdeling, verkregen met betrekking tot de vraag over het doel van de sexualiteit. Zoals de lezer zich mogelijk nog weet te herinneren, zag meer dan 80% van de respondenten als doel van de sexualiteit de uiting van liefde tussen man en vrouw. Een voorbeeld van bedoelde polarisatie is wat aan reacties werd verkregen op de vraag naar de wenselijke beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen voor jongeren. Terwijl bijna de helft der ondervraagden hiervoor was, was een derde van hen hier uitdrukkelijk tegen (en nam dus nog geen vijfde deel de 'blanco' positie in). Waren er met betrekking tot ieder aspect contradictoire opvattingen binnen de steekproef, het zou niet juist zijn daarvoor alleen oog te hebben. Minstens zo belangrijk is het, de overheersende opvattingen binnen het sample naar voren te brengen. De voor de schrijver meest voorname daaronder waren:

dat mannen en vrouwen op sexueel terrein gelijke vrijheid dienen te genieten; dat sexualiteit zou zijn aangelegd op de liefde tussen man en vrouw; dat sexualiteit (daarmee?) iets moois en niet iets gewoons of minderwaardigs zou zijn; dat de liefde zo iets als een panacee zou zijn; dat het krijgen van kinderen aantrekkelijk zou zijn; dat het huwelijk de verhouding was, waarbinnen de sexualiteit in haar tweeledigheid van liefde en voortplanting het best geborgen zou zijn; dat seksuele gemeenschap vóór het huwelijk echter oirbaar is, mits de jongen en het meisje deze plegen onder de al of niet stilzwijgende belofte van wederzijdse trouw; dat, hoewel geboorteregeling door middel van anticonceptionalia binnen het huwelijk alleszins aanvaardbaar is, anticonceptionalia onder jongeren niet zomaar gemeengoed dienden te worden; dat zelfbevrediging acceptabel zou zijn, zij het, dat deze praktijk moet worden gezien als een noodmiddel; dat homosexualiteit geenszins gelijkwaardig zou zijn aan heteroseksualiteit, doch, dat niettemin tolerantie ten opzichte van de homoseksueel geboden was.

Gezien deze overheersende opvattingen binnen het sample, wordt de associatie opgeroepen met wat VAN USSEL heeft genoemd het seksuele revisionisme.¹¹ Voor de meerderheid der ondervraagden leek te gelden, dat zij sexualiteit, liefde en huwelijk beschouwden als een onverbreekbare trits, niettegenstaande hun mildheid ten aanzien van masturbatie en homosexualiteit.

De beliefs en attitudes, die de respondenten op sexueel terrein huldigden, zijn in eerste ronde behandeld. Daarom zou het hoofdstuk hier kunnen worden afgesloten. De antwoordverdelingen, die bij het onderzoek onder de 809 Nederlandse jongeren werden verkregen, winnen echter aan belang, wanneer zij vergeleken kunnen worden met verdelingen, verkregen bij onderzoek van andere groepen. Er zijn twee publicaties, waarvan in dit verband resultaten de aandacht verdienen. Het zijn MICHAEL SCHOFIELD's 'Seksueel gedrag van jongeren' en het Prismaboek 'Sex in Nederland'. In het eerstgenoemde werk brengt SCHOFIELD verslag uit van een onderzoek, gedaan onder een steekproef van de ongehuwde Engelse teenagers tussen 15 en 19 jaar in de eerste helft van de jaren zestig. (Het betrof 1873 jongeren.) In 'Sex in Nederland' wordt, zoals reeds eerder meegedeeld, gerapporteerd over het onderzoek onder de volwassenen, dat in nauwe relatie met dat onder de 809 jongeren in 1968 werd verricht. Het Engelse onderzoek en het Nederlandse volwassenenonderzoek komen in hun resultaten het meest in aanmerking voor relevante vergelijking met de resultaten, die in het hoofdstuk werden weergegeven. De vergelijkbaarheid doet zich echter slechts voor op enkele punten.

Daar het Nederlandse volwassenenonderzoek de ruimste vergelijkingsmogelijkheden bleek te bieden, wordt eerst daarmee een aantal vergelijkingen gemaakt. Ook de respondenten van 21 jaar en ouder werd gevraagd, of zij van de negen eerder met name genoemde anticonceptionalia hadden gehoord. Direct hierna volgen de percentages uit dit sample, die stelden deze middelen te kennen, naast de percentages der jongeren, die hetzelfde stelden.

TABEL 6. Bekendheid met bepaalde anticonceptionalia

	volwassenen	jongeren
periodieke onthouding	93 %	76 %
coïtus interruptus	89 %	55 %
de pil	99 %	99 %
het condoom	93 %	89 %
het pessarium	79 %	44 %
het spiraaltje	38 %	36 %
irrigatie	63 %	34 %
schuimtabletten	38 %	25 %
zaaddodende pasta	51 %	39 %

Volgens Tabel 6 waren de jongeren alleen met betrekking tot de pil even 'aufgeklärt' als de volwassenen, maar was onder de eersten het condoom weinig minder bekend dan onder de laatsten. Verhoudingsgewijs beduidend meer en relatief aanmerkelijk veel meer ouderen dan jongeren hadden van resp. periodieke onthouding en het pessarium gehoord. Afgaande op de verkregen informatie was de bekendheid met voorbehoedsmiddelen onder de volwassenen belangrijk groter dan onder de jongeren. De enige andere belief, waaromtrent vergelijking tussen de beide samples mogelijk was, was die ten aanzien van masturbatiegevolgen voor de gezondheid. De antwoordverdelingen, verkregen op de stelling: 'Masturbatie is schadelijk voor de gezondheid', waren binnen de twee steekproeven als volgt:

	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
volwassenen	11 %	13 %	29 %	18 %	29 %
jongeren	10 %	10 %	29 %	17 %	34 %

De verschillen in verdeling binnen de beide samples zijn zeer gering. Jongeren waren over de gevolgen van masturbatie voor de gezondheid iets beter geïnformeerd dan volwassenen.

In de sfeer van de sexuele attitudes was o.m. vergelijking mogelijk tussen de twee groepen op het punt van de wenselijke beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen voor jonge, ongetrouwde mensen. De antwoordverdelingen te dien aanzien lagen aldus:

	voor	geen mening	tegen
volwassenen	46 %	13 %	41 %
jongeren	49 %	18 %	33 %

Het percentage uitdrukkelijke voorstanders van beschikbaarheid dezer middelen was onder de jongeren merkwaardigerwijs nauwelijks groter dan onder de ouderen. De trend onder de jongeren was er niettemin één van iets meer

tolerantie. Interessant genoeg was wat betreft de leeftijd, waarop de middelen voor jongens en meisjes beschikbaar dienden te zijn, de voorkeur onder de beide samples in dezelfde richting. Ook onder de ouderen overtrof verhoudingsgewijs het aantal voorstanders van vroege beschikbaarheid van anticonceptionalia voor meisjes het aantal dergenen, die voorstanders waren van een vroege beschikbaarheid er van voor jongens, zeer aanzienlijk. Het oordeel over de morele aanvaardbaarheid van enkele der eerder met name genoemde anticonceptionalia werd ook van de volwassenen verkregen. Worden voor periodieke onthouding, coïtus interruptus, de pil en het condoom vergelijkingen gemaakt, dan blijkt dit:

	oudere aanvaarders	jongere aanvaarders
periodieke onthouding	81%	77%
coïtus interruptus	64%	50%
de pil	74%	74%
het condoom	76%	73%

Van een grotere tolerantie onder de jongeren was dus geen sprake inzake de morele aanvaardbaarheid van enkele anticonceptionalia in algemeenheid. Nog verrassender zal misschien voor de lezer zijn, dat onder de ouderen 63% geen principiële bezwaren tegen een doelbewuste beperking van het aantal kinderen zei te hebben tegenover 57% onder de jongeren.

Wat betreft de attitude tegenover zelfbevrediging binnen de beide steekproeven moge worden volstaan met de gegevens uit Tabel 7.

TABEL 7. De houding tegenover zelfbevrediging onder hen, die dit begrip kenden

	ouderen, min of meer instemmend	jongeren, min of meer instemmend
Het is gezonder, dat een tiener aan zelfbevrediging doet dan als dit niet gebeurt	31%	42%
Een getrouwd iemand die aan zelfbevrediging doet is meestal abnormaal	58%	47%
Zelfbevrediging is een normaal verschijnsel	50%	63%
Zelfbevrediging is nooit goed te praten	32%	18%
Zelfbevrediging kan ook bij gehuwden een normale zaak zijn	27%	30%

Terwijl de jongeren zich met groter schroom dan de volwassenen verhielden tot het gebruik van voorbehoedmiddelen en het nastreven van geboortenregeling, waren zij wat zelfbevrediging betreft duidelijk toleranter dan de populatie uit de andere steekproef. Wat daarvan ook de achtergrond moge zijn, het is een interessante bevinding.

Ook de volwassenen werden bij het onderzoek van 1968 de eerder de revue

gepasseerde stellingen voorgelegd betreffende wat de jongen en het meisje zouden mogen binnen relaties van variërende tussenpersoonlijke verbondenheid met de partner. De vergelijking van de uitkomsten op dit punt roept een probleem op, omdat de helft van de volwassen geënquêteerden werd geconfronteerd met 'Een jongen mag . . .', de andere helft met 'Een meisje mag . . .'. Om de uitkomsten van jongeren- en volwassenenonderzoek vergelijkbaar te maken werd daarom de vrijheid genomen, ietwat eigenzinnig te 'sleutelen' aan de uitkomsten, onder de volwassenen verkregen. Op grond van dit 'sleutelen' werden voor de ouderen de cijfers verkregen, die in Tabel 8 voorkomen.

TABEL 8. Voorechtelijke permissiviteit onder de beide steekproeven.

	ouderen, min of meer instemmend	jongeren, min of meer instemmend
zoenen bij bedoeling binnenkort met de partner te trouwen	99%	93%
zoenen bij verliefdheid	99%	96%
zoenen bij grote sympathie	96%	91%
zoenen bij geringe sympathie	46%	36%
intiem vrijen bij bedoeling binnenkort met de partner te trouwen	93%	92%
intiem vrijen bij verliefdheid	80%	82%
intiem vrijen bij grote sympathie	69%	66%
intiem vrijen bij geringe sympathie	11%	13%
geslachtsgemeenschap bij bedoeling binnenkort met de partner te trouwen	58%	70%
geslachtsgemeenschap bij verliefdheid	27%	34%
geslachtsgemeenschap bij grote sympathie	21%	21%
geslachtsgemeenschap bij geringe sympathie	2%	3%

De gegevens uit de tabel wijzen weliswaar op 'stemmingsverschillen' tussen de beide groepen op diverse punten, doch men wordt eerder dan hierdoor getroffen door de grote overeenkomst tussen de twee steekproeven. De jongeren waren onmiskenbaar toleranter dan de ouderen inzake voorechtelijke coïtus, maar alleen in zoverre deze plaatsvond binnen een relatie van diepgaande affectie.

Is erotisch romanticisme, althans het belijden daarvan, nog altijd een prerogatief van de jeugdige? Ook wat dat betreft kan enige opheldering worden verschaft door vergelijking van uitkomsten uit het jongerenonderzoek met uitkomsten uit het onderzoek onder de volwassenen. De lezer beschouwe Tabel 9.

Indien het erotisch romanticisme voldoende wordt geïndiceerd door de cijfers uit Tabel 9, dan was deze attitude binnen beide steekproeven ongeveer even wijd verbreid. Dat is een hoogst interessante bevinding.

Aan de volwassenen, die in 1968 werden geïnterviewd, werd eveneens het probleem van toe te kennen sexuele vrijheid naar sexe voorgelegd. Had de lezer

TABEL 9. Reacties op romanticisme indicerende stellingen

	ouderen, min of meer instemmend	jongeren, min of meer instemmend
Er is maar één ware liefde in je leven mogelijk	48 %	46 %
Ook ruzie hoort bij echte liefde	91 %	90 %
Als je van iemand houdt, wordt die persoon het enige doel in je leven	58 %	62 %
Ware liefde voel je allebei direct aan	62 %	58 %
Zelfs al was een eerdere liefde niet zo hevig als die van nu, dan kan het toch wel een echte liefde geweest zijn	74 %	68 %
Ware liefde leidt tot bijna volmaakt geluk	73 %	70 %
Ook in echte liefde kan twijfel binnensluipen	72 %	73 %
Ware liefde duurt eeuwig	54 %	51 %

wellicht verwacht, dat de jongeren meer het egalitarisme zouden belijden dan de ouderen, de cijfers weerspreken, dat dit het geval zou zijn. Juist de ouderen waren meer egalitair gezind, zij het niet veel meer. Terwijl zij in 84% van de gevallen de jongen en het meisje dezelfde mate van seksuele vrijheid toegekend wilden zien, wensten de jongeren dat in 80% van de gevallen. Merkwaardigerwijs genoeg wilde 14% van de ouderen, maar 16% van de jongeren aan de jongens veel of iets meer vrijheid verlenen dan aan het meisje. In ieder geval kan niet geconcludeerd worden, dat de jongeren zich minder androcentrisch uitten dan de ouderen.

Tenslotte kan nog worden vergeleken de beoordeling van de homosexualiteit door ouderen en jongeren. Wie groter tolerantie onder de jongeren had verwacht, komt bedrogen uit. Binnen de beide steekproeven lagen de meningen nagenoeg gelijkelijk verdeeld. Van de volwassen ondervraagden wilde 56% homoseksuelen zoveel mogelijk vrijlaten om op hun eigen manier te leven, onder de 16-20 jarigen 55%. De homoseksuele leefwijze tegengaan wilde onder de ouderen 31%, onder de jongeren 32%.

Vergelijking tussen de beide steekproeven was mogelijk ten aanzien van zowel enige seksuele beliefs als enige seksuele attitudes. Voor de schrijver althans waren de uitkomsten van de meeste gemaakte vergelijkingen nogal verrassend. Onmiddellijk hierna wordt het voornaamste onder die uitkomsten ter afronding van de vergelijking samengevat. Het bleek dan:

dat de jongeren iets minder op de hoogte waren van verschillende anticonceptionalia; dat zij daarentegen iets frequenter een juist oordeel hadden over de consequenties van masturbatie voor de gezondheid; dat de jongeren zich iets toleranter verhielden tegenover zelfbevrediging; dat onder de jongeren de instemming met beschikbaarheid van voorbehoedsmiddelen voor jongeren iets verbreider was, maar dat zij echter iets afwijzender tegenover anticonceptie in het algemeen stonden; dat de jongeren iets toleranter stonden tegenover voorechtelijk geslachtsverkeer; dat onder jongeren en ouderen het

erotisch romanticisme even sterk was; dat de jongeren iets sterker neigden tot het huldigen van de zgn. dubbele moraal; dat onder jongeren en ouderen de (in)tolerantie tegenover de homoseksueel even groot was.

Deze bevindingen wettigen niet het oordeel, dat de seksuele beliefs en attitudes in het algemeen binnen de beide steekproeven ongeveer gelijkelijk gespreid lagen. Wel echter is er aanleiding, sterk te vermoeden, dat het laatste het geval was. Hoe het zij, op de punten, waarop de vergelijking kon worden gemaakt, is de uitkomst volledig in strijd met de heden ten dage vrij veel en zeer nadrukkelijk verkondigde opvatting, dat jeugd en ouderen zouden leven in twee totaal verschillende (waarde)werelden. De waarden, normen, doeleinden en verwachtingen van de ondervraagde jongeren ten aanzien van sexualiteit, liefde en huwelijk, in zoverre afleidbaar uit het onderzoek, waren nagenoeg dezelfde als die van de in 1968 geïnterviewde ouderen. Het mag hoogst merkwaardig worden geheten.

Het onderzoek van SCHOFIELD in Engeland, waarbij de informatie van vraaggesprekken met 1873 ongehuwde jongeren tussen 15 en 19 jaar werd geanalyseerd, had in de allereerste plaats betrekking op het seksueel *gedrag*. In het kader van het project werd echter aan 1541 der genoemde jongeren (780 jongens en 761 meisjes) een attitudetest afgenomen, in het kader waarvan aspecten aan de orde werden gesteld, die ook in het Nederlandse jongerenonderzoek werden behandeld. Zodoende kunnen enige vergelijkingen van opvattingen, die leefden onder de Engelse en de Nederlandse jongeren, worden gemaakt. Echter, die vergelijkingen worden zeer bemoeilijkt, omdat steeds min of meer verschillende problemen werden aangeraakt. Om dit te verduidelijken kan de vraagstelling inzake het optreden tegenover homoseksuelen dienen. In het Nederlandse onderzoek kon een respondent uitspreken, dat de homoseksuele leefwijze al of niet zo veel mogelijk diende te worden tegengegaan. In het Engelse onderzoek moest een respondent evenwel zijn standpunt bepalen ten aanzien van de vraag, of alle homoseksuelen al dan niet ernstig bestraft dienden te worden.

Van de Engelse jongeren was 86% het eens met de stelling, dat sex meer in zou houden dan genot. Van de Nederlandse jongeren oordeelde 93%, dat sexualiteit gericht zou zijn op liefdesuiting tussen man en vrouw of op voortplanting. (Eén en ander als alternatief van sexualiteit als een te bevredigen behoefte.) Als de standpuntsbepaling der Engelse jongeren vergeleken mag worden met die der jongeren uit het Nederlandse onderzoek, dan wordt de indruk verkregen, dat de 'stemming' inzake het doel van de sexualiteit onder de beide jongerengroepen weinig uiteenliep. Onder de Anglosaksers stemde 48% in met de stelling, dat geslachtsgemeenschap vóór het huwelijk verkeerd zou zijn. Onder de jongeren uit het Nederlandse project vond 59% de voorrechtelijke coïtus eigenlijk of volstrekt onaanvaardbaar bij niet meer dan verliefdheid en vond 25% deze onaanvaardbaar zelfs indien er trouwplannen waren. Indien op grond van deze gegevens de vergelijking tussen de Britten en de Nederlanders op het punt van voorechtelijke permissiviteit kan worden ge-

maakt, dan lijkt het, dat de tolerantie ten aanzien van voorechtelijk verkeer binnen de twee groepen weinig verschilde. Vervolgens kan worden ingegaan op de houding tegenover de homosexualiteit binnen de twee groepen. Van de Britse jongeren vond 41% de strenge bestraffing van alle homoseksuelen noodzakelijk. Van de ondervraagde Nederlandse jongens en meisjes wenste 32% de homoseksuele leefwijze zoveel mogelijk te zien tegengegaan. Dit doet vermoeden, dat binnen de Nederlandse groep een kleiner percentage zou hebben ingestemd met het voorstel, alle homoseksuelen streng te straffen. Indien dit vermoeden juist is, dan was de tolerantie tegenover homosexualiteit en homoseksueel onder de Nederlanders vrij aanzienlijk groter dan onder de Britten. Het zou niet verbazen, dat het inderdaad het geval zou zijn geweest. In ieder geval was de officiële houding tegenover de homofilie in Engeland tot voor kort intoleranter dan deze in Nederland was. Daarbij werden de Engelse jongeren enkele jaren vóór de Nederlanders geïnterviewd, d.w.z. in een periode, die viel vóór de kentering in althans de officiële houding in Engeland. Tenslotte zij nog bezien de houding tegenover het huwelijk onder de beide groepen. Zoals de lezer zich misschien herinnert, was 94% der Nederlandse jongeren er zeker van, te willen trouwen. Van de Britse jongeren was daarvan een ongeveer even groot percentage, nl. 95, zeker.

De vergelijking van de opvattingen der Nederlandse jongeren met die der Britse jongeren heeft aanmerkelijk minder relevant resultaat opgeleverd dan de vergelijking tussen de opvattingen van de Nederlandse en die van hun oudere landgenoten. Het leek echter onjuist, het schamele vergelijkingsresultaat niet te berde te brengen. Overigens zal in het volgende hoofdstuk veel vruchtbaarder kunnen worden vergeleken tussen uitkomsten van het Nederlandse onderzoek en uitkomsten van SCHOFIELD's project, dat – het zij herhaald – in de allereerste plaats gericht was op het seksueel gedrag van jongeren.

3. SEXUEEL GEDRAG BINNEN DE ONDERVRAAGDE GROEP

De 809 jongeren werden eerst mondeling ondervraagd. Bij die ondervraging kwamen reeds kwesties inzake hun sexueel gedrag aan de orde. Waren zij verloofd? Of hadden zij althans reeds vaste verkering? Wanneer er een vastere of meer losse relatie bestond, hoe oud was het meisje of de jongen, waarmee die betrekking was aangegaan? Wanneer gingen zij voor het eerst met een meisje of jongen uit, indien zij dit reeds ooit gedaan hadden? Waren zij weleens verliefd geweest? De gedragsvragen, gesteld bij de mondelinge ondervraging, waren beperkt in aantal, maar ook en vooral van een relatief weinig bedreigend karakter. Bij het onderzoek werd echter beoogd, veel meer informatie over het sexueel gedrag van de respondenten te verkrijgen dan wat daarover bij de mondelinge ondervraging werd nagestreefd. Het werd nuttig geacht, die extra informatie in te winnen langs de weg van de schriftelijke ondervraging. Bij de beëindiging van ieder vraaggesprek werd door een interviewer ongeveer dit gezegd tegen de respondent: 'Dan heb ik tenslotte nog enkele vragen, waarvan ik het prettig zou vinden, als je die zelf op een speciaal vragenlijstje zou willen beantwoorden. Ook deze antwoorden kunnen op geen enkele manier met je naam of je persoonlijke omstandigheden in verband worden gebracht. Ze worden verwerkt tot ponskaarten.' De interviewer toonde dan een ponskaart en vervolgde: 'Bovendien gaan alle ingevulde vragenlijsten, dus ook deze, in een blanco envelop, die niet eerder wordt opengemaakt dan bij de verwerking van de gegevens.' Indien de respondent zich bereid toonde, dat zogeheten speciaal vragenlijstje in te vullen, werd hem of haar een exemplaar daarvan overhandigd en een afspraak gemaakt, op welk tijdstip de door de respondent ingevulde lijst zou worden afgehaald.

Tot het invullen van de schriftelijke vragenlijst verklaarde zich een zeer hoog percentage van de mondeling geïnterviewden bereid. Van de 809 jongens en meisjes hadden er 17 principiële bezwaren tegen invulling, terwijl 2 voorgaven geen tijd daarvoor te hebben en 4 personen de lijst duidelijk inconsistent invulden, zodat 790 lijsten op afgesproken tijdstippen konden worden afgehaald. Van de mondeling geïnterviewden leverde dus 97,3% de schriftelijke vragenlijst in. Vanuit bijna de gehele groep was zodoende informatie verkregen over polluties, menstruatie, zelfbevrediging, alsmede hetero- en homoseksueel gedrag.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het sexueel gedrag der jongeren, zoals dat werd gerapporteerd deels via de mondelinge ondervraging, anderdeels door schriftelijke reacties van de respondenten. Er is eigenlijk geen aanleiding tot bezinning op het in het hoofdstuk centraal staande begrip 'gedrag', noch op bezinning op het daarmee verbonden adjectief 'sexueel'. Aangenomen mag wel worden, dat er geen consensus bestaat tussen schrijver en lezer aangaande wat sexueel gedrag kan worden genoemd. In dit verband staat beiden wel voor de

geest, dat – om Engelse termen te gebruiken – er ‘covert behaviour’ en ‘overt behaviour’ is. Voorts zijn zij er zich ook zeker beiden van bewust, dat, terwijl de ene vorm van gedrag een wilselement impliceert, de andere optreedt tegen wil en dank. Verliefd zijn is, althans mogelijkerwijs, een vorm van niet-manifest sexueel gedrag, het plegen van geslachtsgemeenschap is daarentegen een vorm van manifest sexueel gedrag. Een nachtelijke zaadlozing of het optreden van menstruatie is iets wat buiten de wilscontrole van het individu valt, het is aan het ene of het andere overgeleverd als biologisch wezen. Anderzijds is masturbatie een gedragsvorm, waaraan een willen, althans een toegeven, ten grondslag ligt.

Meer dan bij de beschouwing van de binnen de steekproef aangetroffen opvattingen is er bij de beschouwing van de binnen het sample aangetroffen gedragingen aanleiding tot het aanbrengen van differentiatie in het geheel. Het is op voorhand duidelijk, dat in de sfeer van de sexuele gedragingen zowel leeftijd als sexe een in belangrijke mate bepalende factor vormt. Daarom zou het veel aantrekkelijks hebben, in dit hoofdstuk het gedrag te beschrijven van bijv. 16–18 jarige respondenten tegenover 18–20 jarige geïnterviewden, alsmede van mannelijke tegenover vrouwelijke ondervraagden. Er werd echter eerder gekozen voor een ‘integrale opzet’, zoals die ook in het voorgaande hoofdstuk is aan te treffen. Aan die opzet wordt naar mogelijkheid vastgehouden. In een later hoofdstuk zal de lezer verslag worden gedaan van de invloed, die leeftijd en sexe op het gedrag deden gelden.

Alvorens tot de beschouwing van de gedragsgegevens over te gaan moge nog worden gewezen op een probleem, dat in het afsluitend gedeelte van het boek uitvoerig de aandacht zal krijgen. Bij het pogen, geïnformeerd te worden over het gedrag van de respondenten, moest, anders dan bij het verkrijgen van inlichtingen over hun opvattingen, een beroep worden gedaan op hun herinneringsvermogen. Zoals bekend nu, is niet ieders herinneringsvermogen even groot, terwijl voorts psychologische mechanismen juist op het terrein van de sexualiteit dit vermogen ernstig kunnen blokkeren. Het probleem van de betrouwbaarheid van de gedragsgegevens is hiermee aangesneden. In dit hoofdstuk blijft het evenwel verder rusten.

Hoe ver de respondenten gekomen waren met hun heterosexuele relatievorming werd bij het mondelinge interview afgetast. Allereerst wordt ingegaan op de antwoordverdeling, verkregen op de vraag, of men zich kon herinneren, wanneer men voor het eerst met een vertegenwoordiger van de andere sexe uitging. De vraag kon worden beantwoord met: ‘Ja, ik was toen ongeveer . . . jaar’; ‘Ik weet het niet meer’; of ‘Ik ben nog nooit met een meisje (jongen) uitgeweest’. Van de 809 respondenten zei 10,0% nog nooit met een respondent van de andere kunne te zijn uitgeweest, terwijl van de hele groep 3,0% meedeelde, zich niet meer het tijdstip van de eerste ‘uitgang’ te kunnen herinneren. De overige 87% van het sample meldde, op welke leeftijd het eerste ‘uitje’ had plaatsgevonden. Dat was, meer gespecificeerd, geweest voor 1,2% op 11-jarige leeftijd; voor 2,7% op 12-jarige leeftijd; voor 6,6% op 13-jarige

leeftijd; voor 23,1% op 14-jarige leeftijd; voor 26,3% op 15-jarige leeftijd; voor 16,4% op 16-jarige leeftijd; voor 7,7% op 17-jarige leeftijd; voor 2,2% op 18-jarige leeftijd; voor 0,7% op 19- of 20-jarige leeftijd. Blijkens de opgaven was dus 1:10 jongeren nog niet aan een eerste relatievorming van hoe tijdelijke aard ook toegekomen. Interessanter lijkt echter, dat onder hen, die daar wel aan toe waren gekomen, de leeftijden waarop dit gebeurde, zeer uiteenliepen. Enkel en velen waren al vóór hun twaalfde jaar op 'vrijersvoeten' geweest, enkele anderen eerst op hun negentiende of twintigste. Het vrijen, want als zodanig zal het eerste uitgaan door de respondenten wel zijn verstaan, begon intussen voor velen uit de steekproef op een leeftijd van 14 à 15 jaar. Van de 90,0% der ondervraagden, die ooit met een jongen of meisje uitgeweest waren, lieten er enkelen in antwoord op een direct aansluitende vraag weten, niet te kunnen zeggen, met hoeveel partners zij reeds op stap waren geweest. Onder hen, die dit wel konden zeggen, waren de opgaven zeer sterk uiteenlopend. Van de totale steekproef noemde 5,7% één enkele partner, maar noemde daarentegen 12,5% meer dan 20 partners. Het totaal-overzicht is als volgt:

aantal uitgaanspartners	1	2	3	4	5	6-9	10	11-19	20	>20
percentage van het sample	5,7	6,8	8,4	6,9	11,9	11,0	10,9	8,5	5,2	12,5

Vanzelfsprekend is er een relatie tussen het aantal levensjaren en het aantal partners, waarmee men op stap is geweest. Evenwel ons beperkend tot de gegevens, welke hiervoor werden verstrekt, lijkt het verantwoord, te concluderen, dat, bij een weliswaar grote individuele verscheidenheid naar eerste relatievorming en frequentie in relatievorming, binnen de groep de 'promiscuïteit' wijd verbreid was. Er was kennelijk veel 'trial and error' onder deze jongeren op de door hen, al of niet bewust, ingeslagen weg naar het begerenswaardige huwelijk.

Door het onderzoek werd ook een beeld verkregen van de mate, waarin de respondenten ten tijde van het interview zich aan een partner hadden gebonden. Deze vraag werd nl. ook gesteld: 'Ben je op het ogenblik verloofd, heb je verkering, heb je een min of meer 'losse' vriend(in) of is geen van drieën het geval?' Bijna de helft van de ondervraagden – meer gepreciseerd: 44,7% – had geen relatie op het moment, waarop het interview werd gehouden. Een losse vriend(in) had 25,8%, verkering had 22,6%, terwijl dus was verloofd 6,8%. Aan hen, die meedeelden, een losse vriend(in) te hebben of in een vastere relatie te staan, werd voorts gevraagd, hoe lang zij hun partner reeds kenden. Dat bleek zeer uiteen te lopen. Uitgaande van 447 respondenten, was de percentuele verdeling als direct onderstaand:

duur	0-3 mnd	3-6 mnd	$\frac{1}{2}$ -1 jr	1-2 jr	2-3 jr	3-5 jr	> 5 jr
percentage van het totale aantal	26	15	18	20	10	8	2

Volgens deze verdeling had éénvijfde der betreffende respondenten reeds

een lang lopende relatie, nl. een relatie van een meerjarige duur. En passant wordt nog vermeld, hoe de ouders tegenover de relatievorming van de respondenten gestaan zouden hebben. Onder de ouders van de 447 respondenten in kwestie waren er dan 65, die de partner van hun zoon of dochter niet kenden, zodat 382 ouderparen deze wel kenden. Van de laatsten juichten 42 de relatie toe, vonden 322 deze aanvaardbaar en keurden 14 deze af.

De respondenten werd in het mondelinge interview nog gevraagd, of zij weleens echt verliefd waren geweest. Deze vraag werd door 29,5% van hen ontkennend en door de overige 70,5% bevestigend beantwoord. In geval van een bevestigend antwoord werd als volgende vraag gesteld, hoe vaak echte verliefdheid was voorgekomen. Gaf de respondent te kennen, dat dit slechts één keer het geval was geweest, dan werd geïnformeerd naar zijn of haar leeftijd op dat tijdstip. Deelde de interviewee mede, dat hij of zij meer dan één maal verliefd geweest was, dan werd gevraagd naar zijn of haar leeftijd tijdens de eerste verliefdheid. Eén en ander leidde tot interessante uitkomsten. Van de 570 ondervraagden, die, naar eigen zeggen, ooit verliefd waren geweest, werd volgend 'frequentiebeeld' verkregen:

aantal keren verliefd	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 of meer
percentage van het totale aantal	40	25	16	5	5	1	<1	<1	<1	5

Worden deze uitkomsten vergeleken met de uitkomsten omtrent het aantal uitgaanspartners, dan blijkt, dat in menig geval aan het uitgaan met een meisje of jongen geen echte verliefdheid ten grondslag lag. Hoe oud was men, toen men voor het eerst, tevens al of niet voorlopig voor het laatst, verliefd was? Dat was als volgt:

leeftijd	12 of jonger	13	14	15	16	17	18	19	20
percentage van het totale aantal	7	4	14	20	24	20	8	2	<1

Indien op de mededelingen van de respondenten aangaande hun eerste verliefdheid mag worden vertrouwd, dan trad de eerste verliefdheid dus zeer overwegend op op de leeftijd van 15 à 17 jaar. De lezer zal zich herinneren, dat het eerste uitgaan evenwel veelal wat eerder viel (14 à 15 jaar). Desgevraagd schatten de 570 ondervraagden, die hun eigen leeftijd bij eerste verliefdheid noemden, ook die van degeen, waarop zij verliefd waren. Dat leverde dit beeld op:

leeftijd van het 'object'	12 of jonger	13	14	15	16	17	18	19	20 of > ?	
percentage van het totale aantal 'objecten'	3	2	6	13	16	19	15	8	12	4

Deze gegevens krijgen meer betekenis door hen te vergelijken met de gegevens inzake de leeftijdsverdeling der respondenten zelf bij eerste verliefdheid. Het blijkt dan, dat de beide leeftijdsverdelingen zeer verschillen. Van de respondenten was 89% voor het eerst verliefd geweest vóór het bereiken van

hun 18de verjaardag, doch van degenen, waarop de respondenten verliefd waren, zou slechts 59% jonger dan 18 jaar zijn geweest. Dit maakt aannemelijk, dat bij de eerste verliefdheden nogal frequent het 'liefdesobject' ouder was dan de verliefde zelf. (Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat verdergaande analyse van de gegevens het mogelijk maakt, dit aan te tonen.)

De overstap wordt gemaakt naar de uitkomsten van de schriftelijke ondervraging. Die overstap brengt onmiddellijk de noodzaak met zich mee, de niet beoogde differentiatie in de steekproef aan te brengen, zij het, dat vrij spoedig weer de groep als geheel kan worden beschouwd. De differentiatie is noodzakelijk, omdat zaadlosingen nu eenmaal specifiek mannelijk en menstruaties specifiek vrouwelijk zijn. In het begin van de schriftelijke vragenlijst werd nl. naar één en ander gevraagd. Overigens is daarbij de inconsequentie begaan, dat de vrouwelijke respondenten wel naar het tijdstip van het eerste optreden van menstruatie, maar de mannelijke respondenten niet naar het tijdstip van het eerste optreden van spontane nachtelijke zaadlozing is gevraagd.

Van de 399 mondeling geïnterviewde meisjes vulden slechts 8 de schriftelijke vragenlijst niet in. Van hen, die deze lijst wel invulden, liet 1 na, in te gaan op de vraag naar de leeftijd bij eerste menstruatie. Daarmee werd een nagenoeg volledig beeld verkregen van de leeftijdsverdeling inzake de menarche binnen de groep van ondervraagden. Dat beeld is het direct onderstaande:

leeftijd	11	12	13	14	15	16	17	18	onbekend
percentage van het totaal									
aantal meisjes	12,5	28,8	27,6	20,3	6,5	1,5	0,3	0,3	2,3

Blijkens de direct voorgaande cijfers, had dus 40% van de meisjes gemeenstreueerd vóór het bereiken van de 13de verjaardag en had tweederde van hen dat gedaan vóór het bereiken van de 14de verjaardag. Dit lijkt te bevestigen, wat van medische zijde herhaaldelijk is gesteld, te weten, dat in het moderne Westen een duidelijke vervroeging van de menarche zou optreden.¹²

In hoeverre waren de meisjes op hun eerste menstruatie voorbereid? En door wie? Ook daarover werd informatie verkregen. Van de 399 respondenten liet 1,0% weten zich niet meer te herinneren, of er voorbereiding had plaatsgevonden, en deelde 8,8% mee, dat zij niet waren voorbereid. Van hen, die meldden, wel te zijn voorbereid, was de overgrote meerderheid ingelicht door hun moeder (87%). De vaders hadden, hoewel hun aandeel in de voorbereiding gering was, toch interessant genoeg een iets groter rol als informant gespeeld dan andere personen (overige familieleden, vriendinnen, e.d.). Omdat zeer velen van de ondervraagden, naar eigen zeggen, op de eerste menstruatie waren voorbereid, kon het optreden daarvan onder hen moeilijk een echte schrikreactie hebben opgewekt. Desgevraagd bleek, dat inderdaad slechts een klein percentage der respondenten met schrik of bevreemding op hun menstruatie had gereageerd. Deze reacties op het gebeuren werden door de meisjes genoemd:

'Ik schrok; ik vond het vreemd'	9,3%
'Ik vond het vervelend'	14,3%
'Ik voelde me trots, ineens groot'	25,6%
'Ik voelde me opgelucht'	9,5%
'Ik vond het gewoon, vanzelfsprekend'	29,8%
'Ik kan me er niets meer van herinneren'	9,3%

De frequentieverdeling van de verschillende antwoorden geeft de indruk, dat de eerste menstruatie – en dit dan waarschijnlijk als gevolg van verstrekte informatie over wat zou gaan gebeuren – overwegend niet een 'traumatische' ervaring was. Een kwart van de respondenten zei zelfs met zoveel woorden, zich trots, ineens groot, te hebben gevoeld! Men kan zich afvragen, of een oudere generatie van respondenten ongeveer hetzelfde zou hebben gereageerd als deze groep ondervraagden.

Werd de mannelijke respondenten niet gevraagd, op welke leeftijd de eerste nachtelijke zaadlozing optrad, wel werd hun gevraagd, of zij op dat gebeuren waren voorbereid. Van de in totaal 410 mannelijke jongeren, die mondeling werden ondervraagd, vulden er 15 de vragenlijst in totaliteit niet in en lieten er 7 na, op deze vraag te reageren. De vraag werd daarmee wel beantwoord door 94,6% van alle respondenten. Terwijl de meisjes slechts *in kleine minderheid* niet waren voorbereid op de menstruatie, waren de jongens *in meerderheid* niet voorbereid op de nachtelijke zaadlozing. Van hen, die de vraag beantwoordden, was 59% niet geprepareerd op wat hen op een nacht overkwam! In zoverre de jongens wel waren voorbereid, waren in de helft van de gevallen de ouders als informanten opgetreden. Anders dan ten aanzien van de menstruatie had, indien ouderlijke informatie was verstrekt, de vader vrij frequent de informantenrol vervuld. (Procentueel lag de verdeling in geval van door de ouders gegeven voorlichting als volgt: alleen vader 34, alleen moeder 33, beide ouders 33.) Omdat de jongens dikwijls niet waren geprepareerd, ligt het voor de hand, te verwachten, dat binnen hun groep duidelijk anders op de eerste nachtelijke pollutie werd gereageerd dan door de meisjes op de eerste menstruatie. Wat leren de gegevens dienaangaande? Geen antwoord werd op de vraag verkregen in 5,4% van de gevallen. Daarnaast meldde 6,8% van de respondenten, nooit een spontane zaadlozing te hebben gehad. De genoemde reacties op de ejaculatie en hun frequentieverdeling lagen als volgt:

'Ik schrok; ik vond het vreemd'	16,1%
'Ik vond het vervelend'	16,6%
'Ik vond het gewoon, vanzelfsprekend'	23,7%
'Ik kan me er niets meer van herinneren'	31,5%

Het heeft weinig zin om lang te bespiegelen over de mogelijke achtergronden van het sprekende verschil tussen de reacties bij de meisjes op de eerst optredende menstruatie en die bij de jongens op de eerst optredende spontane zaadlozing. Duidelijk is, dat de jongens blijk gaven, veel meer met het gebeuren, dat zich aan hen voltrok, te hebben ingezet dan de meisjes. Duidelijk is

ook, dat onder de jongens het 'vergeten' van de reactie op het gebeuren veel frequenter voorkwam. Vermoedelijk echter mag het verschil worden geïnterpreteerd als sterk samenhangend met de voorbereiding, die wel of niet plaats had gevonden.

Over zelfbevrediging werd de respondenten gevraagd, of zij zich daaraan ooit hadden overgegeven en, zo ja, wanneer zij zich daaraan voor het eerst hadden overgegeven, benevens, hoe frequent zij zich er nog aan overgaven, alsmede tenslotte, of masturbatie schuldgevoelens had opgeroepen. Van de 809 jongeren beantwoordden er 771 het over zelfbevrediging gevraagde. Van hen, die reageerden op de vraag, of zij ooit gemasturbeerd hadden, ontkende 39,7% dit. Dit cijfer reeds kort commentariërend hier, dient te worden gewezen op de samenstelling van de groep naar geslacht! Van de 60,3% der onder-vraagden, die wel zeiden te hebben gemasturbeerd, bleken de leeftijden, waar-op dit voor het eerst plaatsvond, sterk uiteen te lopen. Het kan direct hierna worden afgelezen:

leeftijd	onbekend	11	12	13	14	15	16	17	18	19 of >
percentage van allen, die ooit masturbeerden	2,1	6,3	20,3	14,5	27,6	18,0	8,8	4,6	1,8	0,4

Ruim tweederde deel van de bewuste jongeren had echter voor het eerst zelfbevrediging gepleegd vóór het bereiken van de 15de verjaardag. Waren er vroege en late beginners, blijkens voorgaande gegevens, er waren ook 'matigen' en 'niet-matigen' onder degenen, die meldden, te hebben gemasturbeerd. Sommigen lieten weten, vrijwel elke dag te masturberen, terwijl een groter aantal de informatie gaf, dit minder dan éénmaal per maand te doen (resp. 19 en 48 van de in totaal 465 respondenten). Vermelding verdient hier ook, dat veel meer ondervraagden (119 van 465) zeiden, hun masturbatiepraktijk te hebben opgegeven. Gevraagd naar het optreden van schuldgevoel als uitvloeisel van het masturberen of plegen van zelfbevrediging, deelde 46% mee, dit gevoel te hebben of te hebben gehad, terwijl de overige 54% liet weten, nooit enig schuldgevoel te hebben ervaren.

De meisjes werd niet gevraagd, of zij ooit samen met andere meisjes hadden gemasturbeerd, de jongens daarentegen werd wel gevraagd, of zij dit wel eens met één of meer andere jongens samen hadden gedaan. Dit noopt nogmaals tot een beschouwing van onderzoeksuitkomsten naar sexe. Welnu, 0,7% van de jongens, die hadden gemasturbeerd, liet weten, dit vaak tezamen met andere jongens te hebben gedaan, 17,9% van hen meldde, een enkele keer tezamen met anderen zelfbevrediging te hebben gepleegd en de overigen (81,4%) deelden mee, slechts solitair te hebben gemasturbeerd. Overigens werd met het vragen naar zelfbevrediging in groepsverband niet gepoogd, homoseksuele gerichtheid binnen de onderzochte groep op het spoor te komen. De kwestie werd louter en alleen naar voren gebracht uit 'nieuwsgierigheid' naar de omvang van een verschijnsel, waarvan bekend was, dat het onder jongens placht voor te komen.

Enig zicht te verkrijgen op homofiele gerichtheid binnen de geënquêteerde groep was intussen wel één van de oogmerken van het onderzoek. Niet in alle directheid werd de respondent echter gevraagd naar eventuele homoseksuele gedragingen. Ervan uitgaande, dat in de puberteit zich een fase kan voordoen, waarin het individu, hoewel sexueel gericht op anderen, niet of niet duidelijk is gericht op de vertegenwoordigers van de andere sexe, werd deze vraag gesteld: 'Jongens/meisjes in de tienerleeftijd maken vaak een tijd mee, waarin ze zich lichamelijk aangetrokken voelen tot andere jongens/meisjes. Hieronder zie je vier mogelijkheden staan. Zou je nu willen aangeven, welke van de vier op het ogenblik voor jou geldt? De bedoelde mogelijkheden, die dan volgden, waren: 'ik voel mij lichamelijk *uitsluitend* aangetrokken tot andere jongens/meisjes'; 'ik voel mij lichamelijk *overwegend* aangetrokken tot andere jongens/meisjes'; 'ik voel mij lichamelijk *enigszins* aangetrokken tot andere jongens/meisjes'; 'ik voel mij lichamelijk *helemaal niet* aangetrokken tot andere jongens/meisjes'. Van de 809 jongeren, die mondeling werden geïnterviewd, beantwoordden 780 deze vraag uit de schriftelijke lijst. Van hen liet 2,3% weten, zich lichamelijk uitsluitend tot sexegenoten aangetrokken te voelen, terwijl van hen 3,2% meldde, zich lichamelijk overwegend tot vertegenwoordigers van de eigen sexe aangetrokken te voelen. Groter was het percentage van hen, die zich fysiek enigszins tot sexegenoten aangetrokken noemden. Van het totale aantal respondenten liet 10,2% weten, dat sexegenoten hen lichamelijk eigenlijk wel iets deden. Tegenover 84,3% zich fysiek in het geheel niet tot de leden van de eigen sexe aangetrokken voelenden was er dus 15,7% zich daartoe wel, zij het in variërende mate, aangetrokken voelenden. Dit laatste is een niet gering percentage, in aanmerking nemend, dat door onderzoekers de homofielen onder de volwassenen meestal op ongeveer 5% worden geraamd. Echter, er mag hier geen misverstand rijzen. De gevonden percentages hebben geen prognostische waarde. Indien de meldingen van de respondenten volstrekt eerlijk zijn geweest, dan kunnen uit de groep der 84,3% inmiddels (ruim drie jaar na dato) homofiel gerichten zijn voortgekomen, terwijl uit de andere groep duidelijk heterofiel gerichten kunnen zijn voortgekomen. Misschien zal van de respondenten van 1968 over een aantal jaren inderdaad om en nabij 5% homofiel gericht zijn. Het onderzoek zou, indien zulks het geval zou zijn, een interessant punt in het licht gesteld hebben, te weten, dat homopen heterofilie elkander onder een niet verwaarloosbaar percentage der adolescenten zouden kunnen 'beconcurreren'.

Eerder is ingegaan op de heteroseksuele relatievorming onder de respondenten zonder dat daarbij aan de orde kwam de mate van fysieke intimiteit. De ondervraagden is evenwel ook verzocht, antwoord te geven op kwesties van de hier bedoelde intimiteit. Hoe ver was men gegaan met één of meer vertegenwoordigers van de andere kunne? Had men zich beperkt tot elkaar's hand vasthouden? Of was men verder gegaan, eventueel zelfs tot en met de coïtus? Hoe oud was men voorts, toen men het één en/of het ander deed? In Tabel 10 vindt de lezer de percentages respondenten, die zich een achttal 'graden van fysieke intimiteit' hadden veroorloofd: elkaar's hand vasthouden; oppervlakkig zoe-

nen; elkaar flink zoenen (met de tong); aanraken of laten aanraken van bedekte borsten; aanraken of laten aanraken van de borsten onder de kleren; geslachtsdelen tegen elkaar, maar geen volledige geslachtsgemeenschap; volledige geslachtsgemeenschap. De desbetreffende percentages hebben betrekking op 809 respondenten.

TABEL 10. De ondervraagden over gepleegde fysieke intimiteiten.

	gedaan	niet gedaan	niet bekend
elkaar's hand vasthouden	80,2%	12,0%	7,8%
elkaar oppervlakkig zoenen	82,5%	13,6%	3,9%
elkaar flink zoenen	76,0%	20,3%	3,7%
(laten) aanraken bedekte borsten	63,2%	32,6%	4,2%
(laten) aanraken borsten onder kleren	50,1%	45,7%	4,2%
betasten van elkaar's genitalia	40,0%	56,2%	3,8%
appositie	30,2%	65,5%	4,3%
coïtus	22,1%	73,9%	4,0%

De tabel laat zien, dat ten aanzien van de verschillende punten een soms nogal uiteenlopende nauwkeurigheid bij het invullen is betracht. Daar 2,8% van de 809 in eerste aanleg ondervraagde jongeren de schriftelijke vragenlijst niet invulde, liet in het gunstigste geval 0,9% het invullen van een antwoord op een vraag na en in het ongunstigste geval 5,0%. Hier heeft toch vermoedelijk slordigheid de respondenten parten gespeeld en is er geen sprake van een zich bedreigd voelen, waardoor men geneigd was, een antwoord schuldig te blijven. Zou het laatste het geval zijn geweest, dan had de non-respons op de eerste vraag lager en op de laatste hoger moeten zijn. Al met al was de non-respons niet bijzonder hoog, hij bedroeg gemiddeld net iets meer dan 5% (van het totaal dergenen, die de schriftelijke vragenlijst invulden). De tabel toont, dat zij, die wel antwoordden op de vragen, meer ontkennend antwoordden, naarmate het ging om groter fysieke intimiteit. Er is een opvallend grote overeenkomst waar te nemen met de opvattingen, die bij de mondelinge ondervraging naar voren gehaald werden inzake voorechtelijke permissiviteit. Ook daarbij bleek immers, dat, naarmate de intimiteit verder ging, meer ontkennend werd geantwoord. Van de verkregen informatie zal intussen de lezer eveneens het meest die over de coïtus interesseren. Van deze jongeren had goed éénviufde deel dus, naar eigen zeggen, geslachtsgemeenschap gepleegd. Een verdacht laag percentage? Of, in aanmerking genomen, dat onder de respondenten relatief velen nog geen 18 jaar waren en/of tot het vrouwelijk geslacht behoorden, een geloofwaardig percentage? Wanneer Schofield's gegevens met de gegevens van dit onderzoek zijn vergeleken, zal het gemakkelijker zijn, deze, wellicht ook voor de lezer brandende, vragen te beantwoorden.

Het is voor de hand liggend, te veronderstellen, dat, naarmate de gepleegde 'fysieke akt' intiemer was, de 'bedrijvers' gemiddeld ouder waren. Omdat uit-

drukkelijk werd gevraagd naar de leeftijd, waarop de respondenten de hiervoor genoemde dingen deden, is het mogelijk, de veronderstelling te toetsen. De nodige gegevens liggen vervat in Tabel 11.

TABEL 11. De ondervraagden over de leeftijden, waarop zij de aangegeven intimiteiten voor het eerst pleegden.

	jonger dan 17 jaar	17 jaar en ouder	totaal aantal respondenten
elkaar's hand vasthouden	93,0%	7,0%	664
elkaar oppervlakkig zoenen	91,8%	8,2%	647
elkaar flink zoenen	74,7%	25,3%	594
(laten) aanraken bedekte borsten	64,2%	35,8%	495
(laten) aanraken borsten onder kleren	52,2%	47,8%	392
betasten van elkaar's genitalia	39,3%	60,7%	310
appositie	35,1%	64,9%	233
coïtus	34,6%	65,4%	156

In verband met zijn interpretatie van de gegevens uit Tabel 11 dient de lezer te weten, dat het totaal aantal respondenten, vermeld in de laatste kolom, staat voor al diegenen, die een bepaalde activiteit hadden gepleegd, minus diegenen, die de leeftijd, waarop dit gebeurde, niet aangaven. De laatsten varieerden in aantal van activiteit tot activiteit. Het waren er resp. 21, 20, 21, 16, 13, 13, 11 en 22. Deze toelichting lijkt intussen weinig af of toe te doen aan de trend in de percentages. Volgens die trend is de geopperde veronderstelling, dat, naarmate een 'akt' intiemer was, de 'bedrijvers' gemiddeld ouder zouden zijn, juist.

De 178 respondenten, die meldden, geslachtsgemeenschap te hebben gepleegd, werden daarover nader in bijzonderheden ondervraagd. Allereerst werd gevraagd, in welke relatie de respondent tot degene stond, met wie de eerste coïtus plaatsvond. Van deze respondenten deed 60,6% weten, dat de eerste coïtuspartner tot hem- of haarzelf in nauwe relatie stond. Het was de verloofde of degeen, waarmee de respondent vaste verkering had. Niet zo goed kende de respondent de partner in 30,9% van de gevallen en hij of zij kende haar of hem nauwelijks in de resterende 8,5% van de gevallen. Zijn de meldingen juist, dan werd dus door bijna tweederde deel der respondenten in kwestie de eerste coïtus gepleegd binnen een hechte tussenmenselijke relatie. Hoe oud was de partner? Ook dienaangaande werd informatie verkregen. Het is de moeite waard, deze echter weer te geven naast de meer gedetailleerde informatie over de leeftijd bij eerste coïtus van de respondenten zelf. Dit beeld wordt dan verkregen:

leeftijd	15 of <	16	17	18	19	20	21	22	23	24 of >	onbekend
respondenten in %	8,4	21,9	17,4	21,9	14,6	3,3	—	—	—	—	12,5
partners in %	6,7	12,9	19,1	16,2	12,3	11,8	7,3	2,8	1,7	6,7	2,5

Uit de direct bovenstaande cijfers blijkt, dat de leeftijdsvergelijking tussen

de respondenten en hun partners wordt bemoeilijkt door het vrij grote percentage respondenten, dat naliet, de eigen leeftijd bij eerste coïtus te melden. Gemiddeld waren de partners in ieder geval ouder dan de ondervraagden zelf, toen de eerste gemeenschap plaatsvond. Immers, niemand der geïnterviewden was toen nog 21 jaar, terwijl van de partners bijna 20% 21 jaar of ouder was.

Van de 178 ondervraagden, die meedeelden, coïtuservaringen te hebben, pretendeerde 92,1% ten tijde van de eerste geslachtsgemeenschap geweten te hebben, hoe zwangerschap te voorkomen. Van dezelfde 178 berichtte 84,4%, dat hun partner ervan op de hoogte zou zijn geweest, hoe conceptie te vermijden. Onder de resterende 15,6% bestond interessant genoeg overwegend onzekerheid, of de partner het zou hebben geweten. (Terwijl 7 respondenten zeiden, dat de partner het niet had geweten, meldden er 20, dat zij het niet wisten, of deze van anticonceptie op de hoogte was.) Zowel onder de respondenten zelf als onder hun partners zou dus de overgrote meerderheid van mogelijkheden tot geboorteverhoeding hebben geweten. Waren de mogelijkheden ook zo ruim benut? En welke mogelijkheden waren dit geweest? Slechts één van de bewuste respondenten gaf dit, daarnaar gevraagd, niet aan, terwijl 4,5% van hen aangaf, zich niet meer te herinneren, of bij de eerste coïtus een anticonceptionele methode was toegepast. Eén en ander betekent, dat 169 ondervraagden informatie gaven over de door hen gebruikte methoden. Van deze groep had 41,4% geen anticonceptionele voorzorgen bij de eerste geslachtsgemeenschap genomen! Van de groep zei 2,9%, periodieke onthouding te hebben toegepast, had 11,2% een coïtus interruptus gepleegd, had 1,7% de pil gebruikt en 40,2% het condoom. Enkeligen hadden een andere methode toegepast. De bevindingen stroken met de eerder verkregen indruk, dat bij de eerste geslachtsgemeenschap menigmaal geen anticonceptionele voorzorgen worden genomen.

Nogal eens wordt gezegd, dat de eerste coïtus zelden brengt, wat ervan werd verwacht. Hoe hadden de 178 respondenten hem ervaren? De vragenlijst bood hun vier antwoordmogelijkheden: bijzonder prettig; wel prettig; niet zo prettig; helemaal niet prettig. Slechts 2 respondenten lieten na, enig antwoord aan te kruisen (1,1%). Van de 178 had 45,5% het bijzonder prettig gevonden en had 35,9% de eerste ervaring wel prettig gevonden. Niet zo prettig was deze geweest, volgens 12,8% van de ondervraagden. Tenslotte had 4,7% uit de groep de gemeenschap als helemaal niet prettig ervaren. Desgevraagd gaven de respondenten ook hun mening over de wijze, waarop de coïtuspartners het gebeuren hadden beleefd. De antwoordmogelijkheden te dien aanzien waren dezelfde als de bovengenoemde. Dit keer werd van 1 ondervraagde geen antwoord verkregen. Een groter percentage van de geïnterviewden, nl. 8,4%, zei, niet te weten, hoe de ervaring van de ander was geweest. Dat roept overigens de vraag op, of het in deze gevallen speciaal ging om de zwakke tussenpersoonlijke relaties. Bijzonder prettig was het voor hem of haar geweest, volgens 50,2% der interviewees. De partner zou het wel prettig hebben gevonden, volgens 34,8% van hen. Deze zou het niet zo prettig of zelfs helemaal niet prettig hebben gevonden, volgens resp. 5,0 en 0,5% der ondervraagden. De eerste coïtus zou dus

voor de grote meerderheid van zowel de ondervraagden zelf als hun partners een positieve ervaring zijn geweest, hetgeen niet strookt met de bewering, die hiervoor te berde werd gebracht.

Hadden de jongeren met coïtuservaring slechts met één en dezelfde partner gemeenschap gehad? Of ook met anderen? Twee hunner lieten de desbetreffende vraag onbeantwoord. Het verkregen totaalbeeld was dit:

aantal partners	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 of >	onbekend
respondenten in %	48,9	16,3	6,2	10,1	5,0	3,9	1,7	0,5	1,7	3,9	1,1

Bijna de helft van de ondervraagden had, blijkens de direct bovenstaande cijfers, gemeenschap gehad met slechts één enkele partner, terwijl er onder de respondenten anderzijds waren, die met 10 of meer partners hadden gecooïteerd. Alweer moet in aanmerking worden genomen, dat er zowel jongens als meisjes onder de interviewees waren. Afgezien daarvan voor het moment, was het toch zo, dat onder tweederde deel der 178 het aantal coïtuspartners hooguit twee had bedragen. De jongeren met ervaring werd tevens gevraagd, hoeveel keer zij in totaal gemeenschap hadden gehad. Ook deze vraag werd bijna volledig beantwoord; slechts 1,1% van de respondenten liet beantwoording na. Naar eigen zeggen, had 12,3% op het moment waarop de enquête lijst werd ingevuld, nog slechts één keer gecooïteerd, terwijl 17,4% dat twee of drie keer had gedaan. Vier à zes keer noemde 20,8%, zeven à elf keer 13,5% en meer dan elf keer 34,9%. Naast een grote variatie in aantal partners was er klaarblijkelijk binnen de groep eveneens een grote variatie in aantal ervaringen.

Een vraag naar de tijdsduur, die was verlopen tussen de laatste (tevens soms de eerste) geslachtsgemeenschap en het moment, waarop de lijst werd ingevuld, verschaftte in de verkregen beantwoording enig verder zicht op de coïtusfrequentie. De hier verkregen antwoorden zijn ten dele hoogst interessant. De antwoordverdeling als geheel lag als volgt:

tijd, verlopen sinds laatste coïtus	hoogstens 1 week	ongeveer 2 weken	3 à 4 weken	2 à 3 maanden	4 à 6 maanden	7 à 12 maanden	> 1 jaar	onb.
respondenten in %	29,2	15,2	19,7	14,0	9,6	1,7	10,1	0,5

De verkregen verdeling is daarom deels hoogst interessant, omdat niet minder dan een vijfde deel der respondenten met coïtuservaring de laatste zodanige ervaring langer dan drie maanden achter zich had liggen. Voor dat deel, alsmede ook voor bijna twee maal zoveel andere respondenten was geslachtsgemeenschap kennelijk geen gebeuren, waarin zij de laatste tijd frequent hadden deel gehad. Zoals ten aanzien van de eerste coïtus werd met betrekking tot de laatste aan de 178 jongeren gevraagd, in welke relatie zij tot hun partner stonden. Terwijl 1,1% de vraag niet beantwoordde, sprak 63,5% van een nauwe relatie (verloofd, vaste verkering), 31,5% van een meer losse relatie en 3,9% van eigenlijk geen relatie. Ter vergelijking wordt nogmaals vermeld de verde-

ling van de antwoorden ten aanzien van de eerste coïtus. Deze was 60,6: 30,9: 8,5. Bij een vergelijking van de cijfers moet worden bedacht, dat door bijna de helft van de respondenten de laatste coïtus werd gepleegd met dezelfde persoon als waarmee de eerste plaatsvond. Wat, dit in aanmerking genomen, dan toch blijkt, is, dat de laatste coïtus meer frequent werd gepleegd met een partner, met wie men een relatie had opgebouwd (eigenlijk geen relatie: eerste maal 8,5%, laatste maal 3,9%).

Van de ondervraagden meldde 2,2% niet, in hoeverre de meest recente geslachtsgemeenschap bevredigend was geweest. Voor 67,4% der ondervraagden kon worden genoteerd, dat volledige bevrediging was ondervonden, voor 24,7%, dat de bevrediging niet volledig was geweest en voor de resterende 5,6%, dat de coïtus helemaal niet bevredigend was geweest. Vergelijking met de eerste coïtusbeleving is niet wel mogelijk, omdat met betrekking tot de eerste gemeenschap werd gevraagd naar de beleving in termen van prettig versus onprettig. In ieder geval was de eerste coïtus als min of meer onprettig ervaren door 17,5% van de interviewees. Zou dit neerkomen op een gelijk percentage van onbevredigden, dan was de latere coïtusbeleving (voor de helft der groep, die meermaals gemeenschap had, im groszen und ganzen prettiger of bevredigender dan de eerste.

Had men zich bij de laatste coïtus beter gewapend tegen mogelijke conceptie dan bij de eerste? De lezer beschouwe eerst de direct volgende cijfers:

respondenten in %	weet niet meer	p.o.	coïtus interr.	pil	condoom	anders	niets gebr.	onbek.
eerste keer	4,5	2,9	10,6	1,7	37,6	2,2	39,3	0,5
laatste keer	2,2	1,7	7,3	6,7	44,9	1,1	33,7	2,2

Zoals deze cijfers tonen, had men zich inderdaad beter gewapend. Had de eerste keer 39,3% niets gebruikt, de laatste keer was dat 33,7%. Ook, indien onder degenen, van wie over middelengebruik bij de laatste gemeenschap geen opgave werd verkregen, uitsluitend 'niet-gebruikers' waren, dan nog was het middelengebruik bij de laatste coïtus meer frequent. Intussen moet opnieuw in aanmerking worden genomen, dat in veel gevallen eerste en laatste coïtus op hetzelfde neerkwam. Daarmee komt het beeld van het middelengebruik bij de laatste geslachtsgemeenschap, die niet tevens de eerste was, nog gunstiger te liggen. Wel zal de lezer begrijpen, dat door schrijver het gebruik van anti-conceptionele middelen bij de laatste coïtus niettemin als hogelijk onbevredigend wordt beschouwd. Door tweevijfde deel van de respondenten bleef groot risico genomen!

Van de totale groep dergenen, die de schriftelijke vragenlijst invulden, waren slechts 178 tot de coïtus gekomen, maar hadden veel meer manueel-genitaal contact gehad, nl. 333. Het lijkt dan ook niet zo verwonderlijk, dat van de 776 respondenten, die die vraag beantwoordden, er 288 meldden, tot bevrediging te zijn gekomen met een partner van het andere geslacht zonder met hem of haar een coïtus te hebben gepleegd. Hoe het zij, 37,1% van degenen, waarvan

dienaangaande informatie werd verkregen, had ooit een orgasme (of wat zij daarvoor aanzagen) beleefd in intiem heteroseksueel contact.

Van de ondervraagde jongeren was de meerderheid nooit in het bezit geweest van enig in de handel zijnd voorbehoedsmiddel (67,6%). Zij, die dat wel waren geweest, hadden het middel in bijna de helft der gevallen uit een winkel en in bijna eenderde der gevallen via vrienden verkregen. Zelden hadden zij het betrokken uit een automaat, van een drogist of van een apotheek.

Aan alle respondenten, dus niet alleen aan hen met coïtuservaring, werden nog een paar vragen te beantwoorden gegeven, die in dit hoofdstuk eveneens de aandacht verdienen. In Tabel 12 vindt de lezer enige uitspraken, die de respondenten werden voorgelegd, benevens de antwoorden, die op de vragen werden verkregen.

TABEL 12. De respondenten naar hun sexualiteitsbeleving (I).

	vaak	soms	nooit	onbekend
'Ik voel me schuldig over mijn seksuele ervaring'	2,3 %	23,9 %	69,2 %	4,5 %
'Als ik mij seksueel wil uiten, lukt dat niet, omdat ik mij geremd voel'	10,3 %	41,9 %	42,2 %	5,6 %
'Gedachten over sexualiteit beheersen mij heel-maal'	11,6 %	57,4 %	26,5 %	4,5 %
'Het is moeilijk om mijn seksuele gevoelens te beheersen'	5,9 %	44,5 %	45,4 %	4,2 %
'Ik voel mij onzeker, als ik alleen ben met een meisje/jongen'	4,9 %	34,6 %	56,2 %	4,2 %
'Ik heb het gevoel, dat ik seksueel niet erg aantrekkelijk ben'	5,7 %	40,0 %	49,1 %	5,1 %

Samenvattend, komen uit Tabel 12 deze vermeldenswaardige bevindingen naar voren: goed tweederde deel der jongeren in kwestie leed nooit aan seksuele schuldgevoelens, maar meer dan de helft van hen beleefde de eigen seksuele expressie als problematisch; seksuele zelfbeheersing was eveneens voor meer dan de helft der respondenten een problematische zaak; tenslotte kende bijna de helft der ondervraagden het gevoel, seksueel weinig aantrekkelijk te zijn. Tezamen vestigen deze bevindingen de indruk, dat de sexualiteit door vrij velen als een moeilijk bestaansaspect werd ervaren.

Aansluitend is de respondent gevraagd, met welke van vier uitspraken zij het het meest eens waren. De lezer vindt die uitspraken met de percentages instemming in Tabel 13.

TABEL 13. De respondenten naar hun sexualiteitsbeleving (II).

'Ik vind sexualiteit iets prettigs, iets fijns'	55,7 %
'Sexualiteit is voor mij niet zo belangrijk'	26,7 %
'Ik ben eigenlijk een beetje bang voor alles, wat met sexualiteit te maken heeft'	12,4 %
'Ik heb een zekere afkeer van sexualiteit'	1,6 %
geen antwoord	3,5 %

De antwoordverdeling, welke in Tabel 13 ligt vervat, doet zien: dat voor een kwart van de jongeren de sexualiteit niet erg belangrijk zou zijn geweest; dat zij door een kleine meerderheid als duidelijk plezierig werd ervaren; ten slotte dat een betrekkelijk kleine minderheid haar uitgesproken negatief er-voer. Die minderheid boezemde de sexualiteit angst en zelfs tendele afkeer in. Ook de lezer is zich mogelijk gaan afvragen, of de angstigen en afkerigen jongeren waren, die slechts op een bepaald punt een bepaald antwoord invulden, dan wel respondenten met uit de overige gegevens blijkende specifieke kenmerken. De opzet van het boek gebiedt evenwel, op die vraag hier niet in te gaan.

Vele gedragsgegevens zijn hiervoor de revue gepasseerd, zovele, dat samenvatting van de belangrijkste lijkende bevindingen waarschijnlijk geen overbodigheid is. In de ogen van de schrijver waren de voornaamste bevindingen dan deze:

dat tweederde deel van de meisjes de eerste maal menstrueerde vóór het bereiken van de 14de verjaardag (en dus vroeg 'vrouw' was); dat omstreeks negentiende deel van de ondervraagden ooit met een vertegenwoordiger van het andere geslacht was uitgeweest en een bijna zo groot deel vrij hevig gevrijd had ('necking' onder flink zoenen); dat het vrijen in de zin van meer hevige 'necking' voor de overgrote meerderheid van hen, die zo gevrijd hadden, reeds vóór het bereiken van de 17de verjaardag had plaatsgevonden; dat de meeste ondervraagden (bijna driekwart van hen) verliefd waren geweest, maar, dat de eerste verliefdheid zich gemiddeld later voordeed dan de eerste vrijage plaatshad; dat, terwijl vrijen veelal in de eerste fase van de puberteit begon, in deze fase ook menigmaal de masturbatie was begonnen; dat dus eerste vrijage en eerste masturbatie dikwijls dicht bijeenlagen in de tijd voor hen, die ooit hadden gemasturbeerd (drievijfde deel der respondenten); dat masturbatie bij ongeveer de helft van hen, die er zich aan hadden overgegeven, min of meer schuldgevoelens had teweeg gebracht; dat, naarmate de fysieke intimiteit in de heterosexuele relatie verder ging, er minder respondenten in hadden deelgehad; dat, terwijl 'necking' onder hevig zoenen door driekwart van de ondervraagden was bedreven, aanraking van de genitaliën voor tweevijfde deel der interviewees had plaatsgevonden, appositie voor nog niet eenderde deel van hen en de coïtus door nog niet een kwart was gepleegd; dat, naarmate de fysieke intimiteit in de heterosexuele relatie verder ging, de respondenten er zich eveneens op gemiddeld latere leeftijd aan overgaven; dat – ter adstructie van het direct voorgaande – driekwart der desbetreffende respondenten flink had gezoend vóór de 17de verjaardag, maar uit de groep met coïtuservaring slechts een derde geslachtsgemeenschap had gepleegd vóór die datum; dat de eerste geslachtsgemeenschap in tweederde deel der gevallen was gepleegd met een partner, tot wie men in een vaste relatie stond; dat velen met latere coïtuservaringen deze uitsluitend hadden met de eerste coïtuspartner (bijna de helft); dat de eerste coïtus in de grote meerderheid der gevallen positief ervaren was door zowel

de respondent als zijn of haar partner; dat onder hen, die geslachtsgemeenschap pleegden, bijna allen pretendeerden van anticonceptionalia op de hoogte te zijn geweest, maar, dat van hen velen deze niet hadden aangewend; dat – terugkerend tot de groep als geheel – homofiele gerichtheid in meer gevallen werd geïndiceerd dan de 5%, die vrij algemeen als richtcijfer wordt aangenomen; dat de sexualiteit voor een grote meerderheid, naar eigen zeggen een heel belangrijk bestaansaspect was; tenslotte, dat zij voor niet zo weinigen tevens ernstige problematiek met zich meebracht.

De lezer beoordeelt deze bevindingen, niet anders dan de schrijver, tegen de achtergrond van de eigen beliefs inzake het seksuele gedrag van de huidige Nederlandse jeugd. Daar onderzoekgegevens over die jeugd tot dusverre vrijwel ontbraken, maar wel het seksueel permissieve deel van de jongeren in de laatste jaren sterk stemhebbend werd, zou de lezer, evenzeer als de schrijver, geneigd kunnen zijn, de betrouwbaarheid van de verkregen informatie ernstig te betwijfelen. De jongeren uit de steekproef van 1968 betoonden zich als groep in hun seksuele activiteiten vrij 'terughoudend' en 'selectief'. Bijna viervijfde deel van deze jongeren van 16 tot en met 20 jaar liet weten nog nimmer tot een coïtus te zijn gekomen en van hen, die daartoe wel zeiden te zijn gekomen, had bijna de helft zich beperkt tot één enkele partner. Is de verkregen informatie hoogelijk onbetrouwbaar? Of was de schrijver – en misschien ook de lezer – het slachtoffer van 'optisch bedrog'? De vraag blijft voorlopig liggen. Het antwoord wordt eerst gezocht in het afsluitende hoofdstuk. In dit derde hoofdstuk wordt de informatie, verstrekt door de Nederlandse jongeren, nog slechts vergeleken met die, gegeven door SCHOFIELD's respondenten.

Terwijl de respondenten uit het Nederlandse onderzoek 16–20 jaar oud waren, waren SCHOFIELD's ondervraagden 15–19 jaar oud. Voor een vergelijking van de seksuele gedragingen van de beide groepen impliceert dit leeftijdsverschil, dat de Engelse jongeren seksueel ervarener zouden zijn geweest, indien zij naar leeftijd geheel overeen zouden zijn gekomen met de Nederlandse. Bij het bezien van de hiernavolgende percentages dient men zich dit voortdurend te realiseren. Overigens zijn de percentages van het Engelse sample, die worden genoemd, steeds verkregen door eigen berekening. In zijn boek noemt SCHOFIELD nl. steeds cijfers voor door hem onderscheiden categorieën: jongere jongens, oudere jongens, jongere meisjes, oudere meisjes.

De lezer herinnert zich mogelijkerwijs, dat 10,0% van de Nederlandse jongens en meisjes nog nooit was uitgeweest met een vertegenwoordiger van het andere geslacht. Uit de Engelse steekproef was 10,8% nog nooit zo ver gekomen. Een nauwkeurige vergelijking tussen de beide groepen qua aantal uitgaanspartners is helaas niet mogelijk, maar uit de gegevens, die naast en tegenover elkaar konden worden gesteld, is afleidbaar, dat op dit punt zich betekend verschil tussen de beide steekproeven voordeed. Van de Nederlandse jongeren was vóór de 14de verjaardag 10,5% uitgeweest, maar, volgens SCHOFIELD, had van de Engelse groep 'met 13 jaar een kwart van de jongens

en een derde van de meisjes al een eerste afspraak gemaakt'. Voor de Britse steekproef als totaal komt dat neer op ongeveer 30%, hetgeen aanzienlijk hoger is dan wat voor het Nederlandse sample werd gevonden.

Voor de twee steekproeven kunnen tegenover elkaar worden gezet de percentages respondenten met variërende heterosexuele toenaderingsgedragingen, beginnend bij oppervlakkig zoenen en eindigend met de coïtus. In Tabel 14 ligt deze informatie vervat.

TABEL 14. Heterosexuele toenadering binnen de beide steekproeven.

	Nederlandse jongeren	Engelse jongeren
oppervlakkig gezoend	82,5%	89,2%
hevig gezoend (getongzoend)	76,0%	65,6%
(laten) aanraken bedekte borsten	63,2%	64,7%
(laten) aanraken borsten onder kleren	50,1%	49,2%
betasten van elkaar's genitalia	40,0%	32,5%
appositie	30,2%	23,5%
coïtus	22,1%	16,0%

Wanneer de gegevens uit de tabel worden vergeleken, dan blijkt, dat zich tussen de jongeren ter weerszijden van de Noordzee op verschillende, of liever: de meeste der punten in kwestie niet onbelangrijke procentuele verschillen deden gelden. Het grootst was daaronder het procentuele verschil inzake het hevig zoenen, maar ook dat inzake het betasten van elkaar's geslachtsdelen was relatief groot. Alles bijeengenomen, hadden de Nederlandse jongeren als groep duidelijk meer ervaring dan de Engelse tieners. Is het herleidbaar tot het gemiddeld ouder zijn van de respondenten uit de Nederlandse steekproef? SCHOFIELD zegt over de coïtuservaring: 'In de groep van 478 jongere jongens (15-17) zeiden in totaal 55 (11%), dat zij minstens eenmaal geslachtsgemeenschap hadden gehad. In totaal zeiden 138 (30%) van de 456 oudere jongens, dat zij minstens eenmaal geslachtsgemeenschap hadden gehad. De cijfers voor de meisjes liggen veel lager. Van de 475 jongere meisjes zeiden 29 (6%), dat zij minstens één ervaring van geslachtsgemeenschap hadden. Van de oudere meisjes zeiden 73 (16%) van de 464, minstens één ervaring van geslachtsgemeenschap te hebben gehad. (20 procent van alle jongens in de steekproef had dus ervaring gehad met geslachtsgemeenschap, en 12% van alle meisjes.)'¹³ Het geciteerde is hier daarom van belang, omdat er uit blijkt, hoezeer er binnen de Engelse steekproef een samenhang was tussen eerste coïtus en leeftijd. Wat het Nederlandse sample betreft, bleek, dat zij, die coïtus ervaring hadden (178), deze in veel gevallen eerst na hun 18de verjaardag hadden opgedaan. De schriftelijke ondervraging bracht nog al wat non-respons met zich mee ten aanzien van de leeftijd, waarop de eerste geslachtsgemeenschap had plaatsgevonden (12,5%). Van hen, die hun leeftijd ten tijde van de eerste coïtus meldden, zou echter ruim 56% reeds 18 jaar zijn geweest. Daar staat tegenover, dat

van degenen met naar leeftijd gerapporteerde ervaring slechts ongeveer 4% de ervaring pas na de 20ste verjaardag zou hebben opgedaan. Dit laatste maakt het twijfelachtig, dat het procentuele verschil in coïtuservaring tussen de Britse en de Nederlandse jongeren (16,0 versus 22,1%) inderdaad herleidbaar zou zijn tot de leeftijdssamenstelling van de beide steekproeven. Ofwel de Nederlanders waren ervarener, dan wel de rapportage uit de ene steekproef was betrouwbaarder dan die uit de andere.

Over de leeftijd, waarop voor het eerst werd gecoïteerd, merkt SCHOFIELD o.m. op: 'Zeer weinig (0,9%) jongens hadden geslachtsgemeenschap voor ze 14 jaar waren en nog minder (0,1%) meisjes hadden voor die leeftijd deze ervaring. Met 15 is dit cijfer nog altijd minder dan 3% voor de jongens en minder dan 1% voor de meisjes. Van de 15-jarigen zegt 6% van de jongens en 2% van de meisjes, geslachtsgemeenschap te hebben gehad.' En hij laat daar – wij willen het de lezer niet onthouden – direct op volgen: 'Dit doet veronderstellen, dat de angst, die vaak wordt geuit, dat er tussen schooljongens en -meisjes veel sexueel verkeer plaatsvindt, overdreven zou kunnen zijn. Hoewel er op elke middelbare school vermoedelijk enkele jongens en meisjes voorkomen, die sexueel ervaren zijn, is het niet waarschijnlijk, dat het daarbij om meer dan een kleine minderheid gaat.'¹⁴ In de Nederlandse steekproef waren geen 15-jarigen, maar de lezer zal er vrede mee kunnen hebben, wanneer de Nederlandse 16-jarigen met de Britse 15-jarigen worden vergeleken. Het blijkt dan, dat van de 171 16-jarigen, die dienaangaande informatie verschaften, er 27 coïtuservaring zeiden te hebben. Dit komt overeen met 15,8% van het totaal. Daar moet voor de zuiverheid van de vergelijking aan worden toegevoegd, dat van de bewuste 27 jongeren er 13 zeiden de eerste ervaring te hebben opgedaan na hun 16de verjaardag! Zodoende wordt het beeld verkregen, dat de Nederlandse 15-jarigen met coïtuservaring verhoudingsgewijs groter in aantal waren dan de Engelse (bijna 8 versus 4%). Niet alleen kwamen relatief meer Nederlandse jongeren überhaupt tot de coïtus, maar onder deze jongeren begon het geslachtsverkeer ook frequenter op jonge leeftijd dan onder de Engelse jongeren. Niettemin zou het laatste uit SCHOFIELD's boek geciteerde, zij het iets afgezwakt, ook op de Nederlandse situatie hebben kunnen slaan. Zijn de gegevens van 1968 redelijk betrouwbaar, dan geven zij de alarmisten geen gelijk. Het was ook te onzent, indien de steekproef landelijk representatief was, een kleine minderheid, die vóór de 16de verjaardag geslachtsgemeenschap had gepleegd.

Zowel in het Engelse als in het Nederlandse onderzoek werd nagegaan, wie de eerste coïtuspartner was geweest. Blijkens de eerder vermelde Nederlandse gegevens dienaangaande, was dat in 60,6% van de gevallen een meisje of jongen geweest, met wie de respondent een nauwe, vaste relatie had (vaste verering, verloofd). SCHOFIELD bericht, dat in zijn onderzoek 82% van de vrouwelijke en 45% van de mannelijke respondenten spraken van zo'n relatie, hetgeen voor allen met ervaring neerkomt op bijna 60%. Op het punt van eerste coïtus en aard van de relatie tot de partner komen de beide steekproeven, anders dan ten aanzien van de voorgaande punten, zeer sterk overeen.

De anti-conceptionele voorzorgen, die de Engelse jongeren met coïtuservaring hadden getroffen, zijn, althans gebruik makend van SCHOFIELD's boek, niet nauwkeurig vergelijkbaar met die, getroffen door de Nederlandse respondenten. Niettemin moge nogmaals uit de Engelse studie worden geciteerd: 'Alle teenagers met ervaring met geslachtsgemeenschap werd gevraagd, of ze *altijd* (onderstreping door Schr.) voorzorgen namen. Minder dan de helft (43%) van de jongens gebruikte altijd een of andere methode voor het voorkomen van zwangerschap; ongeveer tweederde (68%) had meer dan één- of tweemaal voorbehoedsmiddelen gebruikt; en een kwart (25%) van de jongens, die geslachtelijke omgang hadden gehad, hadden nooit een of andere voorzorg genomen. Het verrast niet, dat veel minder meisjes methoden voor het voorkomen van zwangerschap toepasten. Een vijfde (20%) zei, dat ze dat altijd deden, maar niet steeds was duidelijk, of dat sloeg op voorzorgsmaatregelen van het meisje zelf of van haar vriend. Meer dan de helft (61%) zei, dat ze nooit voorzorgen namen, en, als dit wordt geteld bij hen, die slechts soms een methode ter voorkoming van zwangerschap gebruikten, blijkt, dat acht van de tien meisjes, die geslachtsgemeenschap hadden, risico's liepen.'¹⁵ SCHOFIELD deelt in dit verband nog mede, dat, in zoverre voorzorgen werden genomen, het condoom het meest populair was, waarna de coïtus interruptus volgde. Van de pil is in zijn boek geen sprake, maar bedacht dient ook te worden, dat het Engelse onderzoek enige jaren vóór het Nederlandse plaatsvond. Het wordt aan de lezer overgelaten de gegevens uit de beide landen op het punt van de anti-conceptie nader te beschouwen. Hij dient zich daarbij wel te realiseren, dat in het Nederlandse onderzoek uitsluitend werd gevraagd naar middelengebruik bij de *eerste* en de *laatste* coïtus. De schrijver van zijn kant krijgt wel de indruk, dat de Engelse en de Nederlandse jongeren qua anti-conceptionele zorgvuldigheid elkaar niet veel ontliepen.

Enige verdere vergelijkingen tussen SCHOFIELD's gegevens en die uit het Nederlandse project zouden mogelijk zijn. Veel zin zouden zij evenwel niet hebben. Met het voorgaande is, naar het de auteur voorkomt, op een aantal kernpunten uit de gedragsfeer de vergelijking gemaakt. Daarbij zijn interessante bevindingen gedaan, waarvan misschien de voornaamste mogen worden gedacht, dat de Nederlandse jongeren meer, alsook in verhoudingsgewijs groter getale vroeg tot geslachtsgemeenschap waren gekomen. Tot recht begrip: aan deze bevindingen verbindt de schrijver geen verstrekkende conclusies, althans voorlopig nog niet. De gevonden (overeenkomsten en) verschillen tussen de Engelse en de Nederlandse jongeren kunnen resultaten zijn van zeer uiteenlopende factoren. Het is echter goed, dat herinnerd blijft, dat vergeleken werden resultaten van Engels onderzoek, gedaan door mondelinge ondervraging, en van Nederlands onderzoek, verricht door goeddeels schriftelijke ondervraging.

4. BELIEFS, ATTITUDES EN GEDRAGINGEN ONDERZOCHT OP HUN SAMENHANG

In de beide voorgaande, zuiver descriptief bedoelde hoofdstukken werd achtereenvolgens ingegaan op de sexuele beliefs, de sexuele attitudes en de sexuele gedragingen binnen de onderzochte steekproef van jongeren. Het oogmerk daarbij was, voor het sample als *geheel*, resp. een 'beliefsprofiel', een 'attitudeprofiel' en een 'gedragsprofiel' te schetsen. (Om deze 'profielen' meer te 'profilieren' werden naar mogelijkheid vergelijkingen gemaakt met de resultaten van het Nederlandse volwassenenonderzoek van 1968 en met die van het door SCHOFIELD in 1963 in Engeland uitgevoerde project.) In dit hoofdstuk wordt, indachtig aan het derde lid van de probleemstelling, gepoogd, na te gaan, in hoeverre zich tussen de bedoelde beliefs, attitudes en gedragingen binnen de steekproef samenhang voordeed. Dit betekent, dat hier de belangstelling zich niet meer voornamelijk richt op wat voor de steekproef als totaliteit min of meer typisch was. De interesse gaat in tegendeel uit naar individuen en categorieën van individuen binnen het sample, die zich in opzicht van kennis, houding en/of gedrag min of meer van elkander onderscheidden. In de voorgaande hoofdstukken kwamen relatieve onwetendheid en verhoudingsgewijze wèlingelichtheid naar voren. Er werden voorts in aangetroffen sexuele restrictiviteit en permissiviteit, benevens grote sexuele onervarenheid en aanmerkelijke sexuele ervarenheid. Is er tussen één en ander significante samenhang? Er was aanleiding, te verwachten, dat het het geval zou blijken. Verdergaand: meer gespecificeerde hypothesen omtrent samenhang drongen zich op. Ook in dit geval bleek evenwel, dat het niet mogelijk was, alle geformuleerde veronderstellingen omtrent samenhang aan de hand van de verkregen onderzoeksinformatie te toetsen. Een aantal zowel wetenschappelijk als praktisch van belang zijnde was desalniettemin toetsbaar.

In dit vierde hoofdstuk zal allereerst iets geopperd worden over de mens als sexueel wezen. Daarna zullen die door de schrijver ontwikkelde hypothesen over de samenhang tussen sexuele beliefs, attitudes en gedragingen naar voren worden gebracht, welke toetsbaar bleken. (Deze veronderstellingen resulteerden uit de overwegingen over de mens als sexueel wezen, welke voorafgaand te berde zullen worden gebracht.) Vervolgens zal worden ingegaan op de gevolgsde toetsingsmethodiek. Nadien zal worden nagegaan, in hoeverre de ontwikkelde hypothesen werden bevestigd. Tenslotte worden de consequenties van de analyse voor het verdere onderzoek in ogenschouw genomen.

In 1951 verscheen een interessante studie van de hand van twee Amerikaanse onderzoekers van de sexualiteit. In dat jaar brachten C. S. FORD en F. A. BEACH hun boek 'Patterns of sexual behavior' op de markt.¹⁶ In dit boek rapporteren de auteurs hun bevindingen ten aanzien van het sexuele gedrag van mensen en dieren. Door hen werden vergeleken de sexuele gedragingen van

mensen, behorend tot 190 verschillende samenlevingen, en van allerlei diersoorten, waaronder zowel ratten en muizen als mensapen. (Uiteraard betrof het hier geen eigen veldwerk van de auteurs. Zij konden gebruik maken van beschikbare sociologische, ethnografische en etologische literatuur, alsmede van de zgn. Human Relations Area Files, waarin systematische informatie over meer dan 200 menselijke samenlevingen is opgenomen.) Het boek van FORD en BEACH wordt daarom in dit verband genoemd, omdat enkele conclusies van de schrijvers over de menselijke seksualiteit (in vergelijking met de dierlijke) hier zeer terzake zijn.

In het menselijk sexueel gedrag manifesteert zich, volgens FORD en BEACH, het (zoog)dier-zijn van de mens, maar tevens een groter vermogen om van ervaringen te leren dan enige andere diersoort bezit. Andere dieren kunnen ook leren en de mens verschilt, menen de beide onderzoekers, in dit opzicht meer gradueel dan essentieel van andere zoogdieren, doch de evolutie van zijn hersenen heeft hem een aanzienlijk groter vermogen verleend, van ervaringen te leren dan welke andere diersoort ook. Tweeërlei verschil doet zich nu voor tussen het sexuele leervermogen van de mens en dat van de andere soorten. Het eerste betreft de mate, waarin door leren de overgeërfde sexuele neigingen van het individu worden onderdrukt, in andere richtingen geleid of op andere wijze worden gewijzigd. Veel meer dan zelfs voor zijn naaste verwanten (de mensapen) geldt, worden de soorten prikkels en de typen van situaties, die sexuele opgewondenheid kunnen doen ontstaan, bij de mens door leerprocessen bepaald. FORD en BEACH menen zo ver te kunnen gaan, te stellen, dat zij hierdoor *vooral* worden bepaald bij de mens. Maar ook wordt bij de mens veel meer dan onder de andere soorten het uiterlijk gedrag, waarmee de sexuele opwinding wordt geuit, door vroegere ervaringen bepaald. Het onderzoekerspaar concludeert, dat ten aanzien van de uiting van de opwinding in feitelijk gedrag bij de mens eveneens het leren *grotendeels* bepalend is.

Volgens de schrijvers van 'Patterns of sexual behaviour', is de mens in zijn seksualiteit dus een wezen, dat, in plaats van overwegend instinctief te handelen, *primair een aangeleerd hebben* tot uitdrukking brengt. In dat aangeleerd hebben, zo concluderen FORD en BEACH verder, is die mens echter vooral het sociale dier. Hij wordt altijd geboren in een sociale groep of samenleving en wat hij, als kind, maar ook later als volwassene, leert, wordt tot op grote hoogte beheerst door de sociale structuur en de cultuur van zijn samenleving. Opvoeding en andere vormen van sociale controle vormen de belangrijkste leeromstandigheden voor de mens. 'Bij de positie, die een individu in de sociale groep inneemt, behoren omschrijvingen van de sexuele activiteiten, die van hem worden verwacht. Enkele van deze omschrijvingen worden zo ernstig genomen, dat ernstige straf de persoon wacht, die zijn rol niet op de traditioneel geaccepteerde wijze vervult. Andere regels worden wat luchtiger opgevat en het individu, dat ten opzichte hiervan afwijkend gedrag vertoont, wordt misschien slechts uitgelachen. Maar in ieder geval wordt er op alle leden van iedere samenleving voortdurend druk uitgeoefend om hun sexuele impulsen op de sociaal geaccepteerde wijze te uiten.'¹⁷ Het Amerikaanse onderzoekerspaar wijst er dan nog

op, dat in het menselijk sexueel gedrag niet alleen variabiliteit als uitvloeisel van het sociale leerproces is op te merken. Er zijn enkele culturele 'universals' ook, waaronder het verbod op sexuele omgang met primaire verwanten er één is. Evenwel, veel meer naar voren springt de variabiliteit. Van samenleving tot samenleving doet zich soms in verschillende aspecten van de heterosexuele relatie opvallend verschil voor, dat herleidbaar is tot training. 'Bepaalde elementen in het coïtuspatroon lijken zo volledig bepaald door automatische reflexen, dat het onmogelijk lijkt ze bewust te regelen, maar in feite worden enkele ervan beïnvloed door ervaring.¹⁸ Een voorbeeld is de tijdsduur tussen het inbrengen van de penis in de schede en de ejaculatie. Die duur is voor de meeste Amerikaanse mannen minder dan twee minuten, maar op de Marquesas is de reservatus normaal, waarmee de man daar de coïtus zo lang kan laten voortduren als de vrouw wil. Een ander voorbeeld van sociaal leren en sociale ervaring is de mate, waarin man of vrouw een passieve of actieve rol spelen in het geslachtsverkeer. Hoewel Ford en Beach op grond van hun research concluderen, dat het menselijk sexueel gedrag overwegend bepaald wordt door de sociaal-culturele factor, kennen zij evenwel ook een beïnvloedende rol toe aan de persoonlijke ervaring. Met name de homosexualiteit, de voorspelbeleving, het geprefereerde type van voorspel, de impotentie en de frigiditeit zouden te herleiden zijn tot individuele, d.w.z. niet-collectieve leerervaringen. (Soms heeft het individu zich door dit individuele leren een gedragswijze verworven, die zijn samenleving ernstig laakt. Te denken valt in het bijzonder aan de homosexualiteit.)

De hiervoor summier weergegeven conclusies van de twee Amerikaanse onderzoekers zullen voor hen, die hebben geleerd sociologisch te denken, geenszins verrassend zijn. Dat zij hier door schrijver dezes werden weergegeven, vloeit dan ook niet voort uit diens verrassing door het door FORD en BEACH gevondene. Het heeft tot achtergrond, dat bij hemzelf levende noties omtrent de menselijke sexualiteit ruggesteun verkregen vanuit een belangrijk *empirisch* project. Uit 'Patterns of sexual behaviour' komt de menselijke sexualiteit naar voren als im groszen und ganzen identiek met het hypothetische beeld, dat de schrijver er zich in de loop der jaren van vormde. Dit beeld wordt hierna meer in bijzonderheden geschetst, omdat er de hypothesen inzake het verband tussen sexuele beliefs, attitudes en gedragingen uit resulteerden, die aan de hand van de verkregen steekproefinformatie werden getoetst.

Het streven van de levende soorten naar eigen behoud is een onloochenbaar ervaringsfeit. De menselijke soort vormt in genen dele de uitzondering, die de regel bevestigt. Niet anders dan de overige soorten streeft ook deze soort naar voortbestaan in nakomelingen. Gegeven de geslachtelijke differentiatie van de homo sapiens, is daarmee in de menselijke individuen van zowel het mannelijke als het vrouwelijke geslacht de constitutioneel bepaalde toeleg tot heterosexuele vereniging in de coïtus (normaliter) aanwezig. In die toeleg is de mens overigens waarschijnlijk minder de homo sapiens (de wetende mens) dan dier onder de dieren. Het zijn bepaalde fysiologische processen, die zich op zijn weg naar de volwassenheid in zijn lichaam gaan afspelen, waardoor hij wordt

gestuwd in de richting van een heterosexuele contactlegging, die vroeger of later culmineert in de coïtus. Het individu moge aan de coïtus, die het pleegt, de interpretatie geven van liefdesdaad of enig ander naar het strikt persoonlijke verwijzende gebeuren, in die coïtus blijft het per saldo de aan het soortsbewoud dienstbare. De dienstbaarheidsverhouding is echter geen absolute. In zijn cultuur (waarden, normen, bewuste doeleinden en verwachtingen) emancipeert de soort homo sapiens zich deels van zijn natuur en verwerft hij tevens het vermogen, die natuur in gedeeltelijke regie te nemen. De coïtus wordt geconditioneerd en wel in tweeërlei zin: slechts bepaalde individuen in bepaalde omstandigheden kunnen zich de geslachtsgemeenschap veroorloven en/of de toelag bij de geslachtsgemeenschap is duidelijk niet de conceptie van nieuw leven. (Concretisering van het bedoelde: de coïtus is bv. alleen oirbaar tussen de gehuwden, maar wat zij met de hun vergunde coïtus zeer beslist niet beogen, is het verwekken van een kind. Dankzij verworven kennis, die zijn toepassing vindt in de effectieve anticonceptionele methoden, kan het resultaat van hun gemeenschap overeenkomstig het beoogde zijn.) Wordt de coïtus cultuurelement in stede van, zoals bij andere soorten, natuurdaad te blijven, hierbij blijft het niet. Ook vrijwel al het overige wat met de genitalia en de geslachtelijke opwinding te maken heeft of zou kunnen hebben, wordt tot een zodanig element gemaakt. Masturbatie of ander coïtusvervangend gedrag, het tentoonstellen van het lichaam voor de andere sexe, de aanraking van het lichaam van anderen op andere plaatsen dan de genitale zones, zelfs de omgang met het eigen lichaam in het algemeen – het wordt alles geïnterpreteerd in morele termen. De groep, die draagster is van de bijzondere cultuur, beoordeelt een als sexueel interpreteerbare 'akt' van een lid (en ook van een lid van een andere groep), – daarbij steeds diens positie in aanmerking nemend – als oirbaar of onoirbaar, eventueel als 'natuurlijk' of 'tegennatuurlijk'. De persoon, die de 'akt' heeft volvoerd of zou willen volvoeren, beoordeelt deze, indien hij althans groeps lid is, veelal op dezelfde wijze als de groep. De groep heeft namelijk steeds tot oogmerk en slaagt er tevens gewoonlijk min of meer in, een interiorisatie van haar sexuele moraal bij haar individuele leden te bewerkstelligen. In de door haar uitgeoefende sociale controle voorkomt of bestraft zij de laakbare sexuele of als sexueel geïnterpreteerde daad of moedigt zij de goede daad aan. (Het arsenaal van haar ter beschikking staande controlemiddelen heeft een rijk verscheiden vulling: roddel, mijding, lijfelijke bestraffing, broodroof, eenzame opsluiting, etc.) Meer dan door de hiervoor bedoelde sociale controle wordt de sexualiteit echter 'beteugeld' of gestimuleerd door de opvoeding. De weg naar de menselijke volwassenheid is een lange weg. Het is op deze lange weg, dat het individu de sexuele 'smaak' van zijn groep overneemt, overigens niet noodzakelijkerwijs door vele bewust-pijnlijke ervaringen. (Het is waarschijnlijk meer dankzij de affectieve relatie tussen opvoedeling en opvoeder, dat de laatste een bepaalde houding tegenover bepaalde sexuele gedragingen en de sexualiteit in het algemeen bij de eerste doet postvatten dan dat het gebeurt door het welbewust gebruik van machtsmiddelen.

Samenlevingen en groepen binnen samenlevingen blijken zeer vele onder-

linge verschillen te vertonen in de interpretatie van gedragingen, die zij opvatten als van seksuele aard zijnde. In het hiervoor aangehaalde werk van FORD en BEACH en in tal van andere studies wordt dit aangetoond. Binnen de context van een onderzoek naar de seksualiteit van Nederlandse jongeren anno 1968 zijn bedoelde verschillen evenwel zeer overwegend niet zeer ter zake doende. Binnen dit raam lijkt het wel terzake, in te gaan op achtereenvolgens de houdingen van mensen tegenover *masturbatie*, *voorechtelijk geslachtsverkeer*, *romantische liefde* en *seksualiteit in algemeenheid*. Uit de verkregen steekproefinformatie kwam immers reeds naar voren, dat binnen het onderzochte sample van jongeren deze houdingen vermoedelijk sterk varieerden.

Wat de houding tegenover masturbatie in de Westerse geschiedenis betreft is de informatie schaarser dan wat aangaat de houdingen tegenover de andere hierboven genoemde fenomenen. Dit zal verband houden met het feit, dat masturbatie een solitair gebeuren is zonder enig conceptierisico. Intussen is er, alles bijeengenomen, toch wel het één en ander bekend over de attitude inzake zelfbevrediging in de door het christendom gestempelde wereld. Veel bronnenmateriaal is vergaard door VAN USSEL. In zijn dissertatie, 'Geschiedenis van het seksuele probleem' vergunt deze ons o.m. een kijkje op de beoordeling van de masturbatie in de 18de eeuw.¹⁹ Voor VAN USSEL is het duidelijk, dat van kerkelijke en andere zijde vóór de 18de eeuw nog niet systematisch en durend stelling genomen werd tegenover de zelfbevrediging. 'Tot in de 18de eeuw kan men niet spreken van een bestrijding der jeugdmasturbatie door moraaltheologen en andere geestelijken. Ook artsen, hygiënist en ouders dulden deze activiteiten of schijnen zich nauwelijks te verzetten.'²⁰ Dat, zoals de schrijver van het aangehaalde proefschrift meent, het volk en doorgaans ook zijn elite in vroeger eeuwen de masturbatie als min of meer acceptabel beschouwd zouden hebben, lijkt ons echter voor twijfel vatbaar. (Het klinkt wel erg stellig, wanneer VAN USSEL, verwijzend naar die eeuwen, zegt: 'We staan voor een fundamenteel verschillende attitude, die we vandaag nog in andere culturen terugvinden. Niet alleen het gewone volk dacht er zo over'.) Niettemin, in de 18de eeuw wordt onmiskenbaar een grootscheepse campagne tegen de jeugdmasturbatie ingezet. 'Nadat men gedurende eeuwen dezelfde houding had aangenomen, verandert deze attitude vanaf het begin der 18de eeuw essentieel. Men ontdekt een overal verspreide masturbatie alsof die er vroeger niet geweest was. Ook bemerkt men dat zij enorme schade aanricht. De nieuwe attitude is zo onvoorzien dat men een benaming moet maken en dat men in talrijke geschriften het beeld van wat men onanie, masturbatie, e.d.m. zal noemen, moet beschrijven en ingang doen vinden.'²¹ Opnieuw doet de vraag zich voor, of het hier door VAN USSEL gestelde, wel voldoende gegrond is wat de eerdere houding betreft. Dit tast echter het door hem geschetste beeld van de 18de eeuw niet aan. Wat dan in die eeuw door artsen, pedagogen en moraaltheologen over of liever: tegen de masturbatie betoogd wordt, grenst soms aan het ongelofelijke. Nog ongelofelijker zijn de middelen, die ter afschrikking worden aangeprezen en ook worden gebruikt. Uit zijn literatuuranalyse concludeert de schrijver van 'Geschiedenis van het seksuele probleem' o.m.:

'Gaandeweg wordt het aspect vergelding sterker beklemtoond. De veroorzaakte schade moet zo groot mogelijk zijn: ze wordt van lichamelijk ook moreel-psychisch. De genezingskansen zijn klein, en de therapie is hard.'²² VAN USSEL stelt overigens uitdrukkelijk, dat aan de anti-masturbatiecampagne, die in de 18de eeuw werd gevoerd, geen enkele vooraanstaande arts, pedagoog of moraaltheoloog deelnam. 'Het zijn weinig bekende, heden soms beruchte personen die de drukte veroorzaken'. Daarop laat de schrijver van de boeiende dissertatie echter veelbetekenend volgen: 'Toch hadden hun acties langdurige en diep ingrijpende gevolgen'.²³

De mogelijkheid blijft bestaan, dat hetgene, wat VAN USSEL als nieuw duidt, ver vóór de 18de eeuw in het Westen reeds terdege aanwezig was, maar eerst in die eeuw manifest werd in een publiekelijke verklanking door ernstig verontruste maatschappij-vernieuwers. Wanneer dit zo zou zijn geweest, dan nog echter is het obsessieve, 'vergeldende' bezig-zijn met de masturbatie, dat uit de 18de-eeuwse geschriften spreekt, gecontinueerd tot in onze eeuw. Het is overbodig, dit te illustreren. Wat van verschillende zijden in mondeling vermaan en voorlichtende publicaties tot in de 20ste eeuw naar voren is gebracht over de schadelijke consequenties van masturbatie voor lichaam en ziel, is in ieder geval niet gering. Wat Nederland aangaat is in het laatste decennium het publiekelijke anti-masturbatiegeluid vrijwel verstomd. De permissieven zijn vooral stemhebbend geworden. Intussen is nog steeds onderzoek op zijn plaats omtrent wat de langdurige anti-zelfbevredigingsactie van kerkelijke, medische en professioneel-pedagogische zijde nog aan invloed geldend maakt in de belevingswereld van hedendaagse Nederlandse jongeren. Van de in 1968 geënquêteerde jongeren, die de vraag beantwoordden, deelde, zoals de lezer zich misschien herinnert, 46% mee, als gevolg van masturbatie schuldgevoelens te kennen of te hebben gekend. Dat zijn gevoelens, waarvan mag worden aangenomen, dat zij in bepaalde andere (niet-Westerse) samenlevingen geheel afwezig zijn. Wie zijn deze jongeren? Wie ook zijn de jongeren, die het ontbreken van een schuldeffect rapporteerden? Zijn het resp. individuen met een in het algemeen restrictieve en een in het algemeen permissieve attitude tegenover de sexualiteit? Of staat de houding tegenover de masturbatie binnen de geënquêteerde groep los van de attitude inzake de sexualiteit in het algemeen? Op deze vragen wordt later, eerst hypothesestellend en daarna empirisch analyserend, ingegaan.

Er zijn tal van samenlevingen, waarbinnen het voorechtelijk geslachtsverkeer als min of meer oirbaar wordt beschouwd. Bijzonderheden hierover verstrekt o.a. G. P. MURDOCK.²⁴ Interessant is hierbij wel, dat in deze samenlevingen, terwijl er geen of nauwelijks bedenkingen worden geopperd tegen premaritaal verkeer, voorechtelijke conceptie gewoonlijk zeer laagbaar wordt geacht. Dit mag vermoedelijk zo worden geïnterpreteerd, dat sexualiteit en huwelijk in deze maatschappijen slechts met een dunne draad in de voorstellingswereld zijn verbonden. Het individu, dat het geslachtsrijpe stadium heeft bereikt, is gerechtigd tot 'outlet' in de heterosexuele coïtus, omdat sexualiteit nu eenmaal een alleszins acceptabele zaak is. Het kind dient echter te worden

verwekt op een zodanig tijdstip, dat het, geboren wordend, niet het risico loopt, een vader in de zin van een 'pater' te moeten ontberen. (Wij worden in deze geconfronteerd met een universele cultuurregel, die MALINOWSKI meende te kunnen vaststellen en die hij aanduidde als het legitimiteitsbeginsel.) In de Westerse maatschappij, gestempeld door de christelijke noties van sexualiteit en huwelijk, heeft de hiervoor aangegeven zwakke relatie tussen sexualiteit en huwelijk nimmer instemming gevonden dan alleen bij betrekkelijk kleine minderheidsgroepen. Als voorbeeld van zulke groepen kunnen worden genoemd 'folk societies', die wellicht een oud-Germaanse notie van het 'geen kat in de zak kopen', d.i. het beproeven van de vruchtbaarheid van het meisje, bleven huldigen. Zulke groepen hebben echter altijd zeer ernstige kritiek ontmoet van de zijde van hen, die zielen voor het Hiernamaals zochten te redden. Voor hen is de coïtus voorbehouden aan de gehuwden, want het seksueel verkeer heeft tot voorwaarde een bijzondere, bestendige en op voortplanting gerichte relatie tussen de partners. Wordt in andere maatschappijen het huwelijk weliswaar het hoogst gewaardeerd als seksueel verkeer implicerende relatie, niet bij uitzondering zijn in die maatschappijen, naast het huwelijk, andere coïtus inhoudende man: vrouw betrekkingen oirbaar. Als zulke relaties zijn te noemen de gast: gastvrouwrelatie en het veel duurzamer concubinaat. Volgens de zeer overwegend gangbare moraal van het christelijke Westen door de eeuwen heen is het huwelijk daarentegen de enige relatie, die de coïtus rechtvaardigt. Dat de moraliteit menigmaal met deze moraal in strijd was, alsook, dat in de ene periode veel zwaarder aan die moraal getild werd dan in de andere, wordt overigens niet ontkend. Bedoelde moraal lijkt eerst in betrekkelijk recente tijd plaats te maken voor een seksuele moraal, die schrijver dezes in 1963 kenschetste als de moraal van de toegefelijkheid bij diepere affectie.²⁵ Hij sprak daarvan – het verdient enige nadruk – binnen het kader van een beschouwing over voorechtelijk geslachtsverkeer. In die beschouwing werd er voor de Westerse wereld uit vroeger dagen op gewezen, dat de 'officiële' moraal eist een volledig afzien van de coïtus vóór het huwelijk. Er is echter naast die moraal de code van de beperkte handlichting. Binnen een maatschappij, welke als androcentrisch kan worden gekenschetst, is mannen een mate van schending van de officiële moraal te vergeven, terwijl eenzelfde schending daarvan door vrouwen hen tot verdorven wezens stempelt (dubbele moraal). Door verschillende oorzaken, w.o. massale secularisatie en vrouwenemancipatie van veel betekenis zijn, maakt nu in de loop van de 20ste eeuw zowel de absolute onthoudingsmoraal als de dubbele moraal plaats voor de moraal van de toegefelijkheid bij diepere affectie. Deze these, gelanceerd in 1963, lijkt in het onderzoekmateriaal van 1968 steun te vinden. Uit de cijfers uit Tabel 3 blijkt immers, dat ruim 90% van de respondenten afwijzend stond tegenover de voorechtelijke coïtus in geval van slechts zwakke affectie tussen de partners, maar dat 70% van diezelfde respondenten aanvaardend tegenover premaritale geslachtsgemeenschap stond bij aanwezig huwelijkspectatief.

Binnen de onderzochte groep vertegenwoordigt ongeveer een kwart het morele standpunt, dat in het christelijke Westen altijd zeer overwegend werd

ingenomen. Bijna driekwart van de geënquêteerden huldigt daarentegen de voorechtelijke moraal, die men, met de schrijver, zou kunnen aanduiden als die van toegankelijkheid bij diepere affectie. Wie zijn het, meer gespecificeerd, die het ene of het andere standpunt huldigen? Is er een niet-toevallig verband tussen de houding tegenover de masturbatie en die tegenover het voorechtelijk geslachtsverkeer? Zijn zij, wier houding tegenover masturbatie een afwijzende is, eer degenen, die iedere premaritale coïtus verwerpen? Zijn zij, die aanvaardend tegenover zelfbevrediging staan, vooral diegenen, die de moraal van toegankelijkheid bij diepere affectie huldigen? Doet zich wellicht ook een significant verband voor tussen de houding tegenover de premaritale coïtus en die tegenover de sexualiteit in het algemeen?

Wat individuen in hun beschikbare of begeerde sexuele partner primair zoeken, kan zeer sterk uiteenlopend zijn. De partner kan overwegend de attractie hebben van een louter lustobject. Wat hij of zij als bijzondere persoon is, laat degeen, die hem of haar begeert, vrijwel koud. Centraal staat in de beleving, dat de ander in staat is de lichamelijk voelbare, groeiende spanning te doen ontladen in een orgasme zonder meer. Deze mogelijkheid wordt relatief zelden tot werkelijkheid, maar bijv. de passagierende zeeman zal in de prostituee, die hij voornemens is een bezoek van luttele minuten te brengen, vrijwel alleen als een lustobject en daarmee in haar nauwelijks een medesubject zien. Een andere mogelijkheid wordt stellig veel frequenter tot werkelijkheid. De partner wordt gepercipieerd als sexueel begeerlijk, maar deze begeerlijkheid is gegeven binnen de context van een bestaand of gezocht contact met een bepaald medemens. Deze tweede mogelijkheid sluit echter verregaand verschillende mogelijkheden in. Eén daaronder is, dat de puur sexuele aantrekkingskracht van de ander is vervat in een bestendiger gevoelen, dat als agapè kan worden aangeduid. De persoon van de partner wordt niet geïdealiseerd, maar aanvaard in en ondanks zijn geconstateerd tekort. Een andere daaronder is de erotische idealisatie of het erotische romanticisme. In dit geval is het gepercipieerde beeld van de begeerlijke sexuele partner vrij van enige menselijke onvolkomenheid of smet. De ander, zoals deze wordt waargenomen, roept intense, tendele met elkander strijdige gevoelens op, waardoor het persoonlijk bestaan nieuwe richting en zin lijkt te hebben gekregen. Onder de verschillende kenmerkende aspecten van de erotische idealisatie moet in dit verband in het bijzonder worden genoemd de *desexualisatie*. Het beeld van de beminde en verafgode is, naast van geestelijke en morele volmaaktheid, van bijzondere lichamelijke schoonheid, maar die schoonheid verbiedt alles wat verder gaat dan de kus.

Elders is schrijver dezes vrij uitvoerig op het erotische romanticisme in de Westerse wereld ingegaan.²⁶ Hij heeft daar vooral gezocht de vraag te beantwoorden, wat het in het Westen in het algemeen betekende en nog betekent. Wat het heden betreft was zijn antwoord, dat, terwijl ontmythologisering in menig opzicht ons deel is, de mythe van de erotiek nog steeds een aanmerkelijke rol bleef spelen. De percentages, voorkomend in Tabel 5 (tweede hoofdstuk), zijn in dit verband veelzeggend. Onder de ondervraagde jongeren waren romantisch-idealistische opvattingen over de liefde allerminst uitzonderlijk.

Wie zijn nu de romantici onder de ondervraagden? En wie zijn hun tegenvoeters? Is er een significant verband tussen de houding tegenover de erotiek enerzijds en die tegenover masturbatie, voorechtelijk geslachtsverkeer, alsmede sexualiteit in het algemeen anderzijds? Zijn romantici sexueel restrictieven? En zijn niet-romantici eer sexueel permissieven? Zoals immers hiervoor geaccentueerd, zou in de erotische idealisatie een desexualisatie opgesloten liggen.

Gevraagd werd naar het verband tussen de houding tegenover resp. masturbatie, voorechtelijk geslachtsverkeer en erotische idealisatie enerzijds en de houding tegenover de sexualiteit *in het algemeen* anderzijds. Wat laatstbedoelde houding betreft werd zonder enige motivering of toelichting onderscheiden tussen een restrictieve en een permissieve attitude. De lezer zal echter weinig moeite hebben gehad met de interpretatie van restrictief en permissief in de context, waarbinnen de twee termen werden gebruikt. Intussen wil het de schrijver voorkomen, dat het de moeite waard is, bij de beschouwing van mogelijke samenhang tussen sexuele attitudes, beliefs en gedragingen opnieuw de dichotomie van Taylor (patrisme vs. matrisme) te berde te brengen. Patrisme, zoals door Taylor bedoeld, laat zich verantwoord als restrictivisme vertalen, terwijl matrisme even verantwoord kan worden vertaald als permissivisme. De beide begrippen zijn evenwel niet uitsluitend bedoeld ter kenschetsing van de tegenover de sexualiteit ingenomen houding. De auteur van 'Sex in history' zoekt met hen ook de houding tegenover niet-sexuele aspecten van het bestaan te kenschetsen. Hierbij gaat hij er dan, zoals eerder aangestipt, vanuit, dat sexueel restrictivisme samengaat met restrictivisme op ieder ander terrein, terwijl sexueel permissivisme eveneens met permissivisme op ieder ander gebied gepaard zou gaan. Omdat de in 1968 van de jongeren verkregen informatie enige mogelijkheden bood om de respondenten naast en tegenover elkander te stellen naar het gezichtspunt van patrisme vs. matrisme, worden zij verder als patristisch en matristisch en niet als restrictief of permissief aangeduid. Ter vermijding van ieder misverstand bij de lezer op dit punt dient wellicht nogmaals te worden opgemerkt, dat voor schrijver dezes de Tayloriaanse dichotomie een louter descriptieve betekenis heeft.

Is een grote variatie qua sexuele attitudes waar te nemen, beduidend is ook de waarneembare variatie qua sexuele beliefs. Naar tijd en plaats lopen de cognitieve interpretaties van allerlei sexuele verschijnselen soms zeer uiteen. De bijzonderheden lijken hier nauwelijks terzake te doen, ofschoon zij op zichzelf boeiend genoeg zijn. Wat in deze context wel van belang is, is, dat wordt gewezen op het altijd voorwetenschappelijke van sexuele beliefs tot nog vrij kort geleden. Terwijl de geschiedenis van de mensheid vele eeuwen oud is, is werkelijk wetenschappelijke kennis over de menselijke sexualiteit eerst ongeveer een eeuw geleden op enige schaal verworven. Momenteel is van de menselijke sexualiteit in biologische zin wetenschappelijk vrij veel bekend, doch het meeste onder het wetenschappelijk ontdekte werd pas in de laatste decennia ontdekt. Wat in de landen met een hoog ontwikkelde wetenschap op het terrein van de sexualiteit wetenschappelijk werd ontdekt, is, min of meer gepopulariseerd, in de openbaarheid gebracht om aldus bij te dragen tot de verhoging

van het welzijn van de burgers. Wie zijn echter de burgers, die blijk geven over een wetenschappelijk adequate kennis van een aantal praktisch belangrijke aspecten van de menselijke sexualiteit te beschikken? Wie zijn zij, die blijk geven daarover niet te beschikken? Heeft het al of niet op de hoogte zijn iets te maken met de seksuele attitudes van de personen in kwestie? Het lijkt bij voorbaat niet onwaarschijnlijk. Indien er echter een relatie tussen één en ander bestaat, van welke aard is deze dan?

Terwijl de aandrift tot het plegen van de coïtus in het algemeen opkomt met de puberteit, is er van groep tot groep en van individu tot individu soms een opmerkelijk groot verschil wat betreft het tijdstip, waarop voorspelgedrag en coïtus beginnen. In bepaalde gevallen is de puberteit nauwelijks begonnen, of het streven naar het realiseren van de coïtus heeft al een aanvang genomen. In bepaalde andere gevallen is de puberteit vrijwel of zelfs geheel doorlopen reeds, voordat het voorspelgedrag aanvangt. Waartoe is dit verschil herleidbaar? Een poging tot monocausale verklaring lijkt niet erg vruchtbaar. Er dient waarschijnlijk vanuit te worden gegaan, dat menselijk doen en laten altijd doen en laten door mensen in een situatie is. Mensen met gelijke beliefs én attitudes kunnen ook op seksueel terrein zich vermoedelijk frappant verschillend gedragen, omdat hun omstandigheden grotelijks verschillen. Daarnaast laat zich denken, dat mensen met zeer verschillende seksuele beliefs en attitudes zich sterk overeenkomstig gedragen, omdat hun omstandigheden zeer veel gemeen hebben. Dit neemt niet weg, dat het plausibel lijkt, dat zich onder een groep jongeren in de aard en graad van de door ieder van hen bereikte fysieke heteroseksuele toenadering duidelijk zullen uitdrukken verschillen in seksuele attitudes en beliefs. Zullen seksueel onervarenen inderdaad de restrictieven en tevens weinig gesophisticieerden blijken te zijn? Zullen de in sexualibus ervarenen daarentegen de permissieven en 'technisch' goed geschoolden blijken?

Hiervoor werd bespiegeld over de mens als seksueel wezen met als eigenlijk oogmerk, te preluderen op een hypothesevorming, welke plaatsvond met betrekking tot het verband tussen seksuele attitudes, beliefs en gedragingen. In de prelude werden zes variabelen ten tonele gevoerd. Misschien ten overvloedige worden zij elk nogmaals met name genoemd: houding tegenover masturbatie; houding tegenover voorechtelijk geslachtsverkeer; houding tegenover romantische liefde; houding tegenover sexualiteit in algemeenheid; mate van wetenschappelijk adequate, praktisch van belang zijnde kennis der sexualiteit; mate van fysieke heteroseksuele toenadering. Worden nu hypothesen ontwikkeld, waarin een samenhang wordt verondersteld tussen ieder der hierboven genoemde variabelen en de overige, dan zijn rekenkundig mogelijk maximaal 15 hypothesen. Dit maximum aantal werd door de schrijver bij het onderzoek onder de jongeren getoetst. De 15 hypothesen kwamen als volgt te luiden:

1. Naarmate de attitude van het individu tegenover masturbatie afwijzender is, zal zijn houding tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender zijn.

2. Naarmate de attitude van het individu tegenover masturbatie afwijzender is, zal zijn houding tegenover de erotiek idealiserender zijn.
3. Naarmate de attitude van het individu tegenover masturbatie afwijzender is, zal zijn houding patristischer zijn.
4. Naarmate de attitude van het individu tegenover masturbatie afwijzender is, zal zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager zijn.
5. Naarmate de attitude van het individu tegenover masturbatie afwijzender is, zal zijn heterosexuele ervaring beperkter zijn.
6. Naarmate de attitude van het individu tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender is, zal zijn houding tegenover de erotiek idealiserender zijn.
7. Naarmate de attitude van het individu tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender is, zal zijn houding patristischer zijn.
8. Naarmate de attitude van het individu tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender is, zal zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager zijn.
9. Naarmate de attitude van het individu tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender is, zal zijn heterosexuele ervaring beperkter zijn.
10. Naarmate de attitude van het individu tegenover de erotiek idealiserender is, zal zijn houding patristischer zijn.
11. Naarmate de attitude van het individu tegenover de erotiek idealiserender is, zal zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager zijn.
12. Naarmate de attitude van het individu tegenover de erotiek idealiserender is, zal zijn heterosexuele ervaring beperkter zijn.
13. Naarmate de attitude van het individu patristischer is, zal zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager zijn.
14. Naarmate de attitude van het individu patristischer is, zal zijn heterosexuele ervaring beperkter zijn.
15. Naarmate zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager is, zal de heterosexuele ervaring van het individu beperkter zijn.

De hypothesen, zoals die werden geformuleerd, hebben een 'correlatief' karakter. Nimmer wordt er in tot uitdrukking gebracht, welke der twee variabelen, waar een samenhang tussen wordt verondersteld, oorzaak en welke gevolg zou zijn te achten. Indien de lezer dit als een omissie wil aanmerken, dan dient er op te worden gewezen, dat de aard van het beschikbare onderzoekmateriaal een oorzaak: gevolg-analyse uitsloot. Wat bijv. hypothese 14 betreft was wel aantoonbaar, dat er al of geen verband zou blijken te bestaan tussen attitude en ervaring, maar niet, dat bij gebleken samenhang tussen de twee variabelen juist de ene causa en de andere effect moest zijn. De schrijver ontbrak het waarlijk niet aan verderreikende ideeën over samenhangen dan die, welke in de 15 hypothesen tot uitdrukking zijn gebracht. Het lijkt echter wat inefficiënt, er hier de lezer mee te confronteren, terwijl zij buiten het raam der empirische

toetsingsmogelijkheden vallen.²⁷ Beter is het, direct hierna in te gaan op de methodiek van toetsing der 'correlatieve' hypothesen.

Wat deze methodiek aangaat viel de keuze op een zestal ordinale schalen, welke hierna gewoonlijk als volgt zullen worden aangeduid: MAS (masturbatie-attitude schaal), PPS (premaritale permissiviteitsschaal), RS (romanticisme schaal), P/MS (patrisme/matrisme schaal), KS (schaal ter meting van correcte seksuele kennis) en ES (ervaringsschaal). Gepretendeerd wordt, dat via de vier eerstgenoemde schalen een toereikend beeld werd verkregen van de plaats, die iedere respondent toekwam in een rangorde van seksuele houdingen. Hierbij dient wellicht te worden opgemerkt, dat de MAS, de PPS en de RS werden geconstrueerd met betrekking tot 'deelhoudingen', te weten, die tegenover masturbatie, voorechtelijk geslachtsverkeer en de erotiek, terwijl de P/MS werd geconstrueerd met het oog op het attitude totale beeld. De lezer heeft ongetwijfeld reeds begrepen, dat met deze schaal wordt teruggegrepen op de eerder uiteengezette dichotomie van G. Rattray Taylor. Ingaande op de bijzonderheden van ieder der zes schalen, verdient het toch wellicht de voorkeur, eerst nader stil te staan bij de KS, de kennischaal.

Bij de constructie van de KS vormden 11 items uit de mondeling beantwoorde vragenlijst de vertrekpunten. De respondenten verkregen een plaats in een rangorde van bij hen aanwezig geachte (correcte) seksuele kennis op grond van hun reacties t.a.v. deze kwesties: het verband tussen zwangerschapsrisico en ovulatie; het gehoord hebben van p.o.; de veiligheid van deze methode van zwangerschapsverhoeding; het gehoord hebben van coïtus interruptus; de veiligheid van die methode; het gehoord hebben van de pil; het gehoord hebben van het condoom; de veiligheid van het condoom; het gehoord hebben van zelfbevrediging; het seksuele verlangen onder jongeren naar geslacht; de schadelijkheid van zelfbevrediging voor de gezondheid. Per kwestie werd voor een foutieve beantwoording of voor een niet-weten een 0 (nul) toegekend en voor een correcte responsie of een wel-weten een 1 (één). Zodoende werd een schaal verkregen met een minimumwaarde van 0 en een maximumwaarde van 11. De validiteit van deze schaal werd getoetst langs de weg van zgn. itemanalyse met behulp van de rangcorrelatietoets van Kendall, waarbij tau staat voor de correlatiehoogte en z voor de significantie.²⁸ Deze toetsing had tot resultaat hetgeen is neergelegd in Tabel 15.

Uit de tabel blijkt, dat alle nagegane relaties significant waren bij een toevalskans van $< 0,1\%$, terwijl de laagste correlatie 0,29 was. Daarom werd onvoldoende aanleiding gevonden, de oorspronkelijk gedachte KS te wijzigen.

De eenvoudigste attitudeschaal, waarmee gewerkt ging worden, is de MAS. Deze schaal, bedoeld ter meting van de attitude tegenover masturbatie, werd gebaseerd op het antwoord, verkregen op de vraag uit de schriftelijke lijst, of de respondent al of niet was geplaagd door schuldgevoelens als uitvloeisel van zelfbevrediging. Was het antwoord, dat hij onder zulke schuldgevoelens leed, dan werd een 1 toegekend. Antwoorde hij, onder bedoelde gevoelens te hebben geleden, dan werd een 2 gegeven. Indien hij liet weten, de gevoelens in

TABEL 15. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde KS

	tau	z
zwangerschapsrisico en ovulatie	0,36	11,76
gehoord hebben van p.o.	0,46	15,37
veiligheid p.o.	0,48	15,89
gehoord hebben van coïtus interruptus	0,62	20,41
veiligheid coïtus interruptus	0,61	20,27
veiligheid van de pil	0,42	13,97
gehoord hebben van het condoom	0,37	12,12
veiligheid condoom	0,40	13,31
gehoord hebben van zelfbevrediging	0,45	15,01
behoefte aan sexual outlet naar geslacht	0,29	9,51
schadelijkheid van zelfbevrediging	0,41	13,66

kwestie nimmer te hebben gehad, dan werd een 3 verstrekt. Aldus kwam een driepuntsschaal tot stand, waarvan werd verondersteld, dat hij dienstig was ter onderscheiding t.a.v. masturbatie restrictieven en permissieven. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat de schaal werd gebruikt, niet voor de allocatie van 809 respondenten, doch voor die van slechts 409. Terwijl 38 interviewees de vraag of de vragenlijst als geheel onbeantwoord lieten, lieten er 362 weten, nooit te hebben gemasturbeerd. (Waarschijnlijk zal het laatst-genoemde aantal de lezer doen twijfelen aan de eerlijkheid, waarmee de vraag in het algemeen werd beantwoord. Hier wordt echter over de betrouwbaarheid van de antwoorden niet in discussie getreden. Wel zij nog opgemerkt, dat het percentage 'non-masturbanten' onder de jongens veel lager was dan onder de meisjes. Deelde uit de hele groep 45% mee, nooit zelfbevrediging te hebben gepleegd, voor de jongens was dat 25 en voor de meisjes 66%).

De PPS werd gebaseerd op de antwoorden, die de respondenten bij de mondelinge ondervraging gaven op die 12 items, of misschien liever: subitems, betrekking hebbende op geoorloofde voorechtelijke intimititeit bij variërende intensiteit van de tussenpersoonlijke relatie. Zoals de lezer zich mogelijk herinnert, was het eerstgenoemde der bedoelde items: 'Ik vind, dat een jongen/meisje een meisje/jongen mag zoenen als hij/zij van plan is binnenkort met haar/hem te trouwen.' Het laatstgenoemde was: 'Ik vind, dat een jongen/meisje geslachtsgemeenschap met een meisje/jongen mag hebben, ook al voelt hij/zij weinig voor haar/hem.' Mogelijk waren vijf verschillende reacties t.a.v. de 12 stellingen. Een respondent kon het met een stelling volkomen eens zijn, hij kon het er in grote lijnen mee eens zijn, geen oordeel hebben, het er eigenlijk niet mee eens zijn of het er helemaal niet mee eens zijn. Deze reacties werden bij de codering der gegevens gewaardeerd met resp. 1, 2, 3, 4 en 5. Dat betekende, dat een respondent, die het steeds helemaal oneens was met het geponeerde, in totaal 12 punten behaalde. Een respondent, die daarentegen steeds volkomen met het gestelde instemde, verkreeg 60 punten. De PPS werd een schaal, lopende van 12 (meest restrictief) tot en met 60 (meest permissief). Ofschoon er niet aan werd getwijfeld, dat deze schaal valide was, werd niette-

min een itemanalyse uitgevoerd. Daaruit kwam naar voren het in Tabel 16 vervatte.

TABEL 16. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde PPS.

	tau	z
item 1	0,21	7,41
item 2	0,25	8,80
item 3	0,36	12,68
item 4	0,49	18,44
item 5	0,30	10,61
item 6	0,51	18,48
item 7	0,56	20,80
item 8	0,48	17,48
item 9	0,47	17,25
item 10	0,58	21,76
item 11	0,55	20,52
item 12	0,35	12,44

Blijkens de itemanalyse was de laagste tau 0,21. (Het betrof de samenhang tussen schaalpositie en de minst intieme toenadering onder de 12 onderscheiden mogelijkheden.) Is deze tau vrij laag, er werd toch geen aanleiding in gevonden, item 1 af te voeren. Ook de oorspronkelijk gedachte PPS werd dus voor het verdere onderzoek aanvaard.

De derde attitudeschaal, de RS, werd geconstrueerd, uitgaande van de antwoorden op vijf bij de mondelinge ondervraging naar voren gebrachte statements. Het betreft hier vijf van de acht stellingen, vermeld in Tabel 5, nl., er is maar één ware liefde in je leven mogelijk, als je van iemand houdt wordt deze het enige doel in je leven, ware liefde voel je allebei direct aan, ware liefde leidt tot volmaakt geluk, alsmede ware liefde duurt eeuwig. Ook t.a.v. deze statements kon het antwoord gaan van volkomen mee eens tot helemaal niet mee eens. Aan de eerstgenoemde reactie weer 1 en aan de laatstgenoemde 5 toekennend, ontstond een schaal, lopend van 5 (meest romantisch) tot 25 (minst romantisch). Het resultaat van de uitgevoerde validiteitstoetsing blijkt uit Tabel 17.

TABEL 17. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde RS

	tau	z
item 1	0,58	21,58
item 2	0,51	19,13
item 3	0,48	17,48
item 4	0,46	16,48
item 5	0,54	20,11

Terwijl van een itemanalyse van de RS lagere tau-waarden waren verwacht dan van een soortgelijke analyse van de PPS, lijkt die verwachting niet te zijn waargemaakt. (De laagste tau in Tabel 16 bedraagt 0,21, de laagste in Tabel

17 daarentegen 0,46.) In ieder geval wordt wat Tabel 17 betreft steeds een sterk, niet-toevallig verband aangetroffen bij een toevalskans van $< 0,1\%$. De oorspronkelijke RS gaf dan ook geen enkele aanleiding tot herziening.

De vierde en laatste houdingsschaal, de P/MS uit de mondelinge lijst, kwam te berusten op de reacties op 16, onderling soms zeer uiteenlopende items. Het algemeen principe bij de waardering van de met betrekking tot deze items verkregen antwoorden was, dat een 0 werd toegekend voor ieder patristisch antwoord in de door Taylor bedoelde zin en een 2 voor ieder matristisch antwoord. Antwoorden, neerkomend op geen oordeel of een tussenantwoord, en niet-invulling werden gewaardeerd met een 1. (Bij sommige vragen was uitdrukkelijk een 'tussen-categorie' van antwoorden opgenomen.) Zodoende ontstond een schaal met als uitersten 0 (meest patristisch) en 32 (meest matristisch). De 16 vragen worden – hopelijk voldoende duidelijk – aangegeven in Tabel 18, waar de uitkomsten van een itemanalyse in zijn vervat.

TABEL 18. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde P/MS.

	tau	z
het gaan naar een dansgelegenheid	0,28	9,97
het gaan naar een fuif of feest	0,19	6,72
het drinken van alcohol (van nooit tot te veel)	0,36	12,96
beperking kindertal	0,28	9,45
beschikking over voorbehoedsmiddelen door jongeren	0,48	17,08
toelaatbaarheid coïtus bij diepere affectie	0,34	11,69
zelfbevrediging gezonder dan abstinentie	0,31	11,19
zelfbevrediging (niet) schadelijk voor de gezondheid	0,39	13,96
zelfbevrediging gehuwde meestal (niet) abnormaal	0,22	7,73
zelfbevrediging (ab)normaal verschijnsel	0,43	15,20
zelfbevrediging is (nooit) goed te praten	0,38	13,43
zelfbevrediging kan ook bij gehuwden normaal zijn	0,25	8,77
vrijlaten homoseksuelen	0,32	11,36
maagdelijkheid en huwelijksaspiratie	0,38	13,53
geslachtsgemeenschap geeft gebondenheid	0,20	7,03
zelf beslissen op seksueel gebied	0,27	9,21

Uit Tabel 18 blijkt, dat de voor de P/MS gedachte 16 items eveneens alle bruikbaar waren, hoewel enkele tau's inderdaad tamelijk laag waren. Daarom werd ook de originele P/MS als meetinstrument gehandhaafd.

De lezer herinnert zich stellig de vragen over het zich al of niet begeven hebben in een achttal activiteiten van fysieke heteroseksuele toenadering, gaande van slechts de hand van de ander vasthouden tot coïtus. Het hebben van ervaring met enige der hier bedoelde activiteiten, welke in de schriftelijke vragenlijst werden genoemd, werd 'gehonoreerd' met een 1, het niet hebben ervan, alsook het niet blijken ervan met een 0. Daarmee kreeg de ES een bereik van 0 (meest restrictief in gedrag) tot 8 (meest ervaren). Ook de ervaringschaal werd evenwel niet als bruikbaar geaccepteerd, alvorens itemanalyse was gepleegd.

Het is Tabel 19, waarin de resultaten van deze analyse zijn opgenomen.

TABEL 19. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde ES.

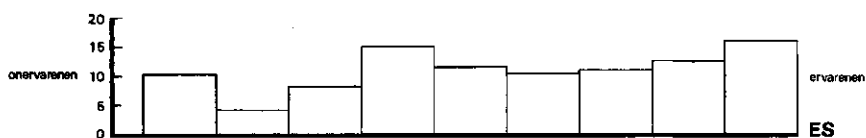
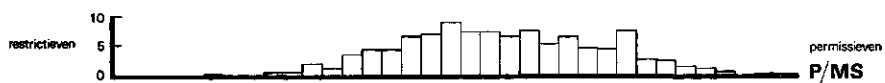
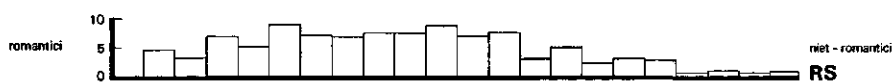
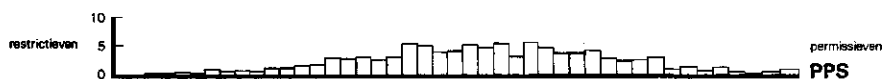
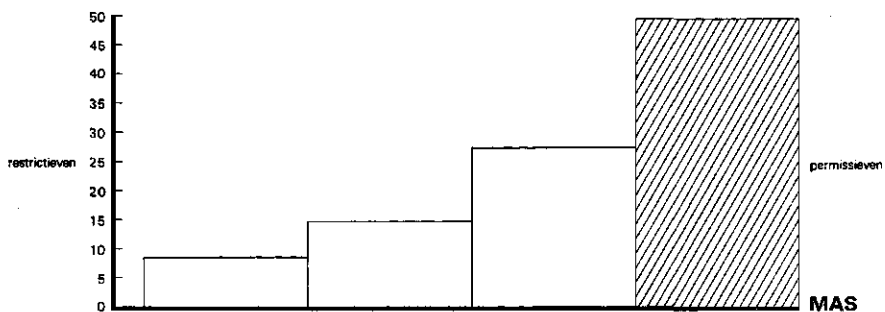
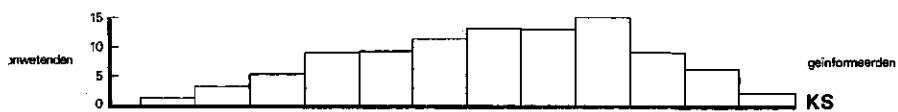
	tau	z
item 1 (slechts hand vasthouden)	0,46	15,20
item 2	0,51	16,66
item 3	0,59	19,30
item 4	0,70	22,99
item 5	0,74	24,20
item 6	0,72	23,64
item 7	0,65	21,41
item 8 (coïtus)	0,56	18,47

Blijkens de in Tabel 19 weergegeven waarden, was er steeds een sterk, niet-toevallig verband bij de toevalskans van $< 0,1\%$. Vanzelfsprekend werd daarom de ES, zoals deze aanvankelijk was gedacht, eveneens voor de toetsing der 15 hypothesen gehandhaafd.

Alvorens in te gaan op de uitkomsten van de toetsing der 15 hypothesen met behulp der zes schalen, wordt hierna nog stilgestaan bij de posities, die de respondenten op deze schalen toevielen. Op de volgende bladzijde zijn deze posities grafisch weergegeven in een zestal figuren. Bij ieder dier figuren lijkt een aantal opmerkingen op zijn plaats. Met betrekking tot de grafieken in het algemeen dient met nadruk te worden gezegd, dat de verdeling een procentuele is. Een staaf vertegenwoordigt steeds een percentage van 809, d.i. het totale aantal respondenten.

Het diagram, waaruit de verdeling der geïnterviewden volgens de KS is af te lezen, laat zien, dat zowel de 'absoluut onwetende' (score: 0) als de 'alwetende' (score: 11) binnen de steekproef werd aangetroffen. 'Absolute onwetendheid' en 'alwetendheid' waren echter beide uitzonderlijk. Bij een geringe bezetting van de beide extreme posities toont de figuur de tendens van opklimming in de richting van het centrum. Een zgn. Kromme van Gauss laat zich echter niet ontdekken. De posities, die het meest werden ingenomen, waren de positie 6 (13,2% der respondenten) en de positie 8 (15,0% der respondenten). Wordt een driedeling doorgevoerd, waarbij het sample wordt onderverdeeld in respondenten met scores van resp. 0-3, 4-7 en 8-11, dan blijkt, dat de weinig geïnformeerden in aantal werden overtroffen door de goed geïnformeerden, maar, dat de middengroep het sterkst was. (Score: 0-3, 19,9% der geïnterviewden; score: 4-7, 47,4%; score: 8-11, 32,6%.)

Uit de naasthoogste figuur blijkt, dat onder hen, die toegaven te hebben gemasturbeerd (50,5% van alle respondenten), ongeveer eenzesde deel actuele schuldgevoelens door masturbatie meldde. Meldde ongeveer eenzesde deel actuele schuldgevoelens, drietiende deel liet weten, door schuldgevoelens geplaagd te zijn geweest. Ruim de helft van de masturbanten meldde dus, nimmer schuldgevoelens als uitvloeisel van zelfbevrediging te hebben gekend. In het oog dient te worden gehouden, dat in de vierde staaf, welke 49,5% der

respondenten vertegenwoordigt, ook zijn opgenomen diegenen, die de schriftelijke vragenlijst of de betreffende vraag niet beantwoordden ($n=38$). In ieder geval, afgaande op de meldingen van hen, die masturbeerden, dient te worden geconcludeerd, dat de permissiviteit t.a.v. zelfbevrediging, in zoverre geïndiceerd door 'schuld-' en 'onschuldverklaringen', binnen het sample sterk aanwezig was.

Blijkens de derde figuur was zowel de extreem restrictieve als de extreem permissieve houding tegenover voorechtelijke heterosexuele vrijheden binnen de steekproef vertegenwoordigd. Er werd 12 gescoord en ook 60, maar deze scores waren zeer uitzonderlijk. Interessant genoeg werd echter ook geen der tussenscores door meer dan 5,6% van het totaal aantal respondenten geboekt. De verdeling van de geïnterviewden volgens de PPS laat daarbij niets van een tendentie in de richting van een normaal-verdeling onderkennen. Wordt de steekproef gedriedeeld, zoals dat ook met betrekking tot de KS-posities werd gedaan, dan wordt het volgende gevonden: score 12-27, 4,5%; score 28-43, 55,3%; score 44-60, 39,9%. Deze cijfers laten zich aldus vertalen, dat bij de meting van voorechtelijke restrictiviteit versus voorechtelijke permissiviteit de permissieven de restrictieven in aantal verre overtroffen, doch, dat de respondenten, die de tussenpositie innamen, de absolute meerderheid behaalden.

Uit de vierde figuur laat zich afleiden, dat de extreme romanticus (behaalde score: 5) en de extreme anti-romanticus (behaalde score: 25) beiden onder de respondenten voorkwamen. Ook in deze figuur valt geen symetrie, althans de tendens daartoe, op te merken. Driedeling zoals van voorgaande schaalposities levert het volgende beeld op: meest romantischen (scores: 5-11) 42,5%; midden-categorie (scores: 12-18) 46,2%; minst romantischen (scores: 19-25) 11,1%. Onder de geïnterviewden waren dus de tot romanticisme neigenden veel sterker vertegenwoordigd dan hun tegenvoeters.

Blijkens de op één na laatste figuur was de 100% patrist onder de respondenten afwezig. De laagste scoorde immers 3. Daarentegen werd wel de hoogst mogelijke positie, 32, ingenomen, zodat de matrist in extremo onder de respondenten voorkwam. Een tendens tot symmetrie laat zich in de P/MS-verdeling opmerken. Wordt opnieuw gedriedeeld, dan vormen de patristen (scores: 0-10) 7,4%, de centrumfiguren (scores: 11-21) 71,8% en de matrizen (scores: 22-32) 20,6% van alle geïnterviewden. De score, welke het meest werd geboekt, is de score 15, juist links van het midden.

De laatste figuur vraagt misschien allereerst speciale toelichting, omdat bij minder aandachtige vergelijking een verkeerde conclusie mogelijk is. Inderdaad werd eerder naar voren gebracht, dat 22,1% der respondenten meldde, geslachtsgemeenschap te hebben gepleegd. Dit is evenwel geenszins in strijd met het feit, dat de hoogstmogelijke score (8) door slechts 15,9% der respondenten werd geboekt. Niet alle respondenten, die te kennen gaven, ooit te hebben gecoïteerd, boekten nl. de hoogste score en dit om reden, dat zij bijv. geen appositie hadden gepleegd. Hiernaast dient zonder twijfel gewag te worden gemaakt van de plaats, die in de figuur wordt ingenomen door hen, die nalieten, hetzij de bewuste gedragsvraag, hetzij de schriftelijke vragenlijst in te vullen. Dit der-

tigtal geïnterviewden werd – het leek, gezien het aantal, nog verantwoord, zulks te doen – de score 0 toegekend. Vanzelfsprekend echter kunnen onder deze geïnterviewden (ongeveer 3,7% van alle geïnterviewden) jongens en meisjes zijn geweest met inderdaad een minimum aan ervaring, maar daarentegen ook maximaal ervarenen. Wordt nu de figuur zelf nader in beschouwing genomen, dan blijkt de hoogste score het meest behaald te zijn. Overigens is ook in deze figuur van een tendentie tot normaalverdeling geen sprake. Ups en downs wisselden elkaar af. Driedeling naar ervaringsniveau levert het direct volgende op: weinig ervarenen (scores: 0–2) 22,9%, gemiddeld ervarenen (scores: 3–5) 37,4% en zeer ervarenen (scores: 6–8) 39,6% van alle geïnterviewden. Waren antwoorden verkregen van alle 809 jongeren, dan had het beeld vermoedelijk iets anders gelegen.

Het behoeft nauwelijks opmerking, dat de toetsing der 15 hypothesen, onder gebruikmaking van de KS, de vier houdingsschalen en de ES, inhield het vaststellen van een al of niet optredend verband tussen posities, door de respondenten op verschillende schalen ingenomen. Hoe diende nu echter het bijv. in de eerste hypothese veronderstelde verband tussen masturbatiehouding en houding tegenover voorechtelijke heterosexuele vrijheden, meer in concreto, te worden onderzocht? De beschikbaarheid van de computer verschaftte de mogelijkheid om binnen relatief korte tijd het onderling verband tussen deze variabelen te veraanschouwelijken in enerzijds een kruistabel en anderzijds een correlatiecoëfficiënt (Kendall's tau). Werd het verband tussen schaalposities afleesbaar gemaakt door kruistabellering en tau-berekening, direct hierna wordt volstaan met het weergeven van alleen de tau- en z-waarden, die werden 'uitgedraaid'.

De lezer vindt in Tabel 20 het statistisch resultaat van de toetsing van ieder der 15 hypothesen. Links in de tabel worden de hypothesen opgesomd in de volgorde, waarin zij eerder naar voren werden gebracht. Aangegeven staat bij ieder nummer welke schaalposities met elkander in verband werden gebracht ter toetsing van de hypothese in kwestie. In het midden van de tabel worden de tau- en z-waarden weergegeven, betrekking hebbend op het verband tussen deze posities. Rechts laat zich aflezen het rangnummer van correlatiesterkte, waarbij 1 staat voor de sterkste onder de 15 berekende correlaties en 15 voor de zwakste daaronder.

Blijkens Tabel 20 werden correlaties gevonden van aanmerkelijk variërende sterkte. Van 11 der 15 verbanden mag worden aangenomen, dat zij niet op toeval berusten. (Voor de bedoelde verbanden gaan de z-waarden van 14,33 tot 3,76.) De vier verbanden met (te) grote toevalskans, tevens zeer weinig nauwe verbanden, betreffen de posities van de respondenten op MAS en PPS, PPS en RS, MAS en KS, alsmede RS en ES. De 11 overige verbanden, hoewel steeds zowel significant zijnde als liggende in de binnen de hypothesen veronderstelde richting, zijn echter alle weinig nauw. (Terwijl de laagste tau 0,10 bedraagt, is de hoogste 0,35.)

Omdat in de hypothesen de verwachting lag opgesloten van een nauwer ver-

band tussen de variabelen dan in enig geval hiervoor werd gevonden, was er te meer aanleiding het materiaal te lijf te gaan langs ook een andere weg. Op basis van kwartielering der vervaardigde 15 kruistabellen werd nog berekend de gamma, een rangcorrelatiecoëfficiënt, welke in bepaalde gevallen veel meer dan de tau geëigend is.²⁹ Het resultaat van deze berekening is neergelegd in Tabel 21. Overigens worden in die tabel ook de resultaten getoond van de berekening van de 'gewone' correlatiecoëfficiënt (r).

Vergelijking van de cijfers uit de eerste en de tweede kolom van Tabel 21 doet zien, dat de toetsing van de hypothesen onder gebruikmaking van de gamma steeds tot hogere waarden leidde dan toetsing daarvan met behulp van de

TABEL 20. De toetsing der 15 hypothesen met behulp van Kendall's tau.

hypothese	tau	z	relatieve correlatiesterkte	
1 (MAS en PPS)	0,12	2,94	8	
2 (MAS en RS)	0,07	1,74		12
3 (MAS en P/MS)	0,18	4,42	6	
4 (MAS en KS)	0,03	0,78		14
5 (MAS en ES)	0,11	2,72	10	
6 (PPS en RS)	0,05	2,22		13
7 (PPS en P/MS)	0,35	14,33	1	
8 (PPS en KS)	0,11	4,24		9
9 (PPS en ES)	0,23	9,08	5	
10 (RS en P/MS)	0,12	4,87	7	
11 (RS en KS)	0,10	3,76		11
12 (RS en ES)	0,005	0,19		15
13 (P/MS en KS)	0,29	11,28	4	
14 (P/MS en ES)	0,33	12,81	3	
15 (KS en ES)	0,34	13,01	2	

TABEL 21. De toetsing der 15 hypothesen met behulp van verschillende toetsen.

hypothese	tau	gamma	r
7 (PPS en P/MS)	0,35	0,50	0,42
15 (KS en ES)	0,34	0,46	0,41
14 (P/MS en ES)	0,33	0,45	0,41
13 (P/MS en KS)	0,29	0,41	0,37
9 (PPS en ES)	0,23	0,33	0,33
1 (MAS en P/MS)	0,18	0,28	0,19
10 (RS en P/MS)	0,12	0,18	0,16
3 (MAS en PPS)	0,12	0,16	0,19
8 (PPS en KS)	0,11	0,16	0,14
5 (MAS en ES)	0,11	0,16	0,17
11 (RS en KS)	0,10	0,14	0,12
2 (MAS en RS)	0,07	0,13	0,09
6 (PPS en RS)	0,05	0,10	0,09
4 (MAS en KS)	0,03	0,08	-0,06
12 (RS en ES)	0,005	0,02	0,02

tau. Iets anders valt echter ook op wat minstens zo belangwekkend is. Naarmate de tau hoger is, is het verschil tussen gamma en tau in een meerderheid der gevallen groter. Hoewel zich 'stagnaties' voordoen in het verloop, laat zich de 'wetmatigheid' afleiden, dat, naarmate het door tau-berekening gebleken verband tussen twee variabelen nauwer was, gamma-berekening een nog meer nauw verband zichtbaar maakte. In ieder geval blijven 11 van de 15 hypothesen bevestigd: 7, 15, 14, 13, 9, 1, 10, 3, 8, 5 en 11. Ofschoon zulks arbitrair is, worden hierna niettemin slechts zes van deze 11 hypothesen voorlopig *voldoende* bevestigd geacht.

De zes hypothesen, die voldoende bevestigd worden geacht, leverden bij toetsing gamma-waarden op, liggende tussen 0,50 en 0,28. (De zevende hypothese in de correlatierangorde leverde bij gamma-toetsing een niet onaanzienlijk lagere gamma op dan de zesde. De waarde is slechts 0,18.) De zes hypothesen mogen nog eens worden opgesomd. Zij luiden aldus:

- Naarmate de attitude van het individu tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender is, zal zijn houding patristischer zijn. (gamma: 0,50)
- Naarmate zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager is, zal de heterosexuele ervaring van het individu beperkter zijn. (gamma: 0,46)
- Naarmate de attitude van het individu patristischer is, zal zijn heterosexuele ervaring beperkter zijn. (gamma: 0,45)
- Naarmate de attitude van het individu patristischer is, zal zijn niveau van adequate kennis inzake de sexualiteit lager zijn. (gamma: 0,41)
- Naarmate de attitude van het individu tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender is, zal zijn heterosexuele ervaring beperkter zijn. (gamma: 0,33)
- Naarmate de attitude van het individu tegenover masturbatie afwijzender is, zal zijn houding tegenover voorechtelijke intimiteiten afwijzender zijn. (gamma: 0,28)

De voorlopig voldoende geachte bevestiging van deze zes hypothesen betekent, dat vijf van de zes in het onderzoek betrokken variabelen elk in één of meer gevallen in relatief sterke mate een correlatie vertoonde, die was verondersteld. In de hiervoor genoemde hypothesen liggen opgesloten de volgende variabelen: patrisme/matrisme (4x); voorechtelijke restrictiviteit/permissiviteit (2x); masturbatiehouding (1x); kennisniveau (2x); en ervaring (3x). Niet komt er dus in ten tonele de variabele 'romanticisme'.

Correleert A met B, B met C en C met A, dan bestaat de mogelijkheid, vast te stellen, of er schijnverband in het spel is. Na geëigende verdere analyse zou kunnen blijken, dat bijv. het verband tussen B en C hieruit voorkomt, dat zowel B als C nauw gekoppeld is aan A. Met betrekking tot de zes hypothesen volgt hieruit, dat door verdere analyse een heel ander beeld van samenhang zou kunnen worden verkregen dan het bovenstaande. Na zogeheten ampele overweging werd er evenwel van afgezien, de analyse voort te zetten. Er werd de voorkeur aan gegeven, eerst andere stappen van statistische analyse te zetten. Daarmee zal eerst veel later op eventuele schijnverbanden worden ingegaan. Intussen is

het punt gekomen, dit hoofdstuk te gaan afsluiten. Zulks wordt gedaan met een korte samenvatting van de voornaamste bevindingen en indrukken, waarna nog iets wordt opgemerkt over de verdere werkwijze.

Daarbij refererend aan enkele onderzoeken op het terrein van de menselijke sexualiteit, werd verondersteld, dat de 809 jongeren, die in 1968 werden gehoord, een samenhang zouden doen blijken tussen hun sexuele kennis, attitudes en ervaring. Wat betreft hun sexuele attitudes werd nader verondersteld, dat niet alleen tussen 'deelattitudes' (inzake masturbatie, voorechtelijke intimiteit en erotische idealisering) een verband zou blijken op te treden, maar ook tussen deze en een 'totaalattitude'. Werd vermoed, dat een restrictieve houding tegenover masturbatie en voorechtelijke intimiteit samen zou gaan met romanisering, tevens werd tegemoet gezien een positieve correlatie van één en ander met restrictiviteit t.a.v. sexualiteit en andere levensaspecten (patrisme à la Taylor). Daartegenover werd vermoed een samengaan van permissiviteit inzake masturbatie, permissiviteit inzake premaritale intimiteit, erotische 'nuchterheid' en permissiviteit tegenover sexualiteit in brede zin, alsmede tegenover overige zaken des levens (matrisme à la Taylor). Om de juistheid van deze verwachtingen – verbijzonderd in 15 hypothesen – te kunnen toetsen waren uiteraard gegevens nodig, die, naast voldoende betrouwbaar, ook voldoende valide waren te achten. Gemeten zou moeten kunnen worden, wat oogmerk van meting was. Van stonde af aan was er enige twijfel over de mate van validiteit der beschikbare data. In de loop van het onderzoek werd die twijfel niet geheel weggenomen, maar wel werd de indruk opgedaan, dat de zes voor de analyse benutte schalen – de KS, de MAS, de PPS, de RS, de P/MS en de ES – als meetinstrument vrij goed hebben voldaan. Zou op het moment, waarop dit wordt geschreven, een onderzoek moeten worden opgezet met hetzelfde doel als hetgene, waarover hier verslag wordt uitgebracht, dan zou zeker tendele andere informatie worden 'ingebouwd'. De jongeren zou bijv. meer worden gevraagd, dat ter bepaling van een patristische of matristische houding zou kunnen dienen dan in het onderzoek van 1968 werd gevraagd. Evenwel, zoals gezegd, de indruk werd verkregen, dat de verwachtingen op een im groszen und ganzen wetenschappelijk aanvaardbare wijze werden getoetst.

Met behulp van een niet volmaakte, maar evenmin volstrekt inadequate methode van onderzoek werd in alle voorlopigheid resultaat geboekt. Dat resultaat is tweeledig. In de eerste plaats werd gevonden, dat in het algemeen de verbanden optraden, die waren verondersteld. Jongeren met een restrictieve houding tegenover masturbatie en voorechtelijke intimiteit waren inderdaad jongeren met een in brede zin meer restrictieve levenshouding (patristen), maar daarnaast ook de op sexueel terrein minder gesophisticieerden en minder ervarenen. Jongeren met permissieve 'deelhoudingen' en 'totaalhouding' (matristen) waren daarentegen tevens meer sexueel gesophisticieerd en meer sexueel ervaren. In de tweede plaats werd de zekerheid verkregen, dat romanticisme binnen de onderzochte steekproef zich geheel anders manifesteerde dan hypothetisch was verondersteld. (Weliswaar bleek romanticisme samen te

gaan met patrisme en kennisarmoede op sexueel terrein, maar de verbanden waren zwak tot zeer zwak.) Deze beide bevindingen hebben de analyse voor schrijver dezes, maar wellicht ook voor anderen een alleszins nuttige tijdsinvestering gemaakt.

De gevonden verbanden tussen houding, kennis en ervaring kan men als nogal of als zonder meer zwak waarderen. Opgemerkt dient dan echter hierbij te worden, dat bij de opzet van het onderzoek geen sterker verbanden werden vermoed dan er werden gevonden. Schrijver zelf heeft neiging, de gevonden statistische verbanden eer te zien als een aanwijzing van vrij sterke samenhang tussen kennis, houding en ervaring. Het is immers redelijk, te vermoeden, dat reeds situationele verschillen tussen de respondenten in niet geringe mate kunnen hebben gewerkt als interveniërende factor. Even redelijk is het, te veronderstellen, dat een factor als leeftijd wel beduidend op kennisniveau en ervaring, doch niet van betekenis op attitude zal inwerken. Dat ondanks de hier direct voor genoemde en andere heel wel mogelijke interveniërende factoren toch nog zulke samenhangen binnen de trits bleken op te treden geeft inderdaad aanleiding, eer van vrij sterke dan van zwakke samenhang te spreken. Buiten beschouwing wordt dan nog gelaten de kwaliteit van de gebruikte meetinstrumenten. In deze context mag wellicht gewag worden gemaakt van nog een vermoeden bij schrijver, n.l., dat de onderlinge verbanden binnen de trits primair moeten worden begrepen als vanuit de totaalhouding veroorzaakt.

De resultaten van de analyse van de samenhang tussen kennis, houding en ervaring op sexueel terrein onder de 809 jongeren bleken zodanig, dat het niet aanging, het onderzoek voort te zetten door slechts één dezer drie variabelen met vermoedelijke achtergrondvariabelen in relatie te brengen. Wilde zicht worden verkregen op factoren, die bepalend waren voor de variaties in kennis, houding en ervaring, dan was het blijkbaar nodig, ieder van deze drie in verbinding te brengen met andere variabelen, waarvan een causale invloed op hen mocht worden vermoed. Hypothesen met betrekking tot invloeden op, én kennis, én houding, én gedrag dienden te worden getoetst. Daarom werd besloten, dat de volgende stap zou zijn, de invloed te onderzoeken van een aantal factoren op de positie, door een respondent ingenomen op elk der zes schalen, die in dit hoofdstuk herhaaldelijk ter sprake zijn geweest. Die stap leek – het zal nog blijken, of het ook werkelijk het geval was – ook het antwoord op de vraag naar de *aard* van de samenhang tussen houding, kennis en gedrag te kunnen opleveren. In het direct hiernavolgende hoofdstuk komen de invloed van achtergrondfactoren en (opnieuw) de aard van de samenhang tussen kennis, houding en gedrag aan de orde.

5. ACHTERGRONDEXPLORATIE VAN OPVATTINGEN EN GEDRAGINGEN, BENEVENS VERDERE RELATIEVERKENNING

Onderzoekers uit de spreekkamer en uit het veld hebben enig licht geworpen op factoren, die bij individuen en groepen aangetroffen sexuele opvattingen en gedragingen bepaalden. De zgn. man in de straat heeft niet zelden een vrij pertinente mening over bedoelde factoren. Naar zijn oordeel zal bijv. de 'versierder' een jongen zijn, die door thuis altijd te veel vrijheid werd vergund, of juist niet. Terwijl man in de straat A de vaste overtuiging heeft, dat het 'versierderschap' is terug te voeren tot (te) grote ouderlijke liberaliteit, ziet man in de straat B het als gevolg van (te) sterke ouderlijke neiging tot vrijheidsbeknotten. Welke factoren waren echter aantoonbaar van invloed op kennisniveau, houding en gedrag van de 809 individuen uit de steekproef? Hoe lag ook de sterkteverhouding tussen deze factoren? De beantwoording van deze twee vragen, tevens preciseringen van het vierde en laatste lid van de probleemstelling, is de eerste opgave, waarvan in dit hoofdstuk de vervulling wordt gezocht. De tweede opgave binnen het bestek van het hoofdstuk is de poging, de aard van de samenhang tussen houding, kennis en gedrag onder de geïnterviewde jongeren naar de mogelijkheid bloot te leggen. Zoals aan het einde van het voorgaande hoofdstuk opgemerkt, ligt bij de gevolgde methode van analyse de tweede opgave in het verlengde van de eerste.

Hierna komt allereerst aan de orde de vorming van hypothesen, die in verband met de beschikbare gegevens zinvol waren. Vervolgens wordt kort ingegaan op de methodiek, die bij de toetsing der hypothesen werd gevolgd. Daarna worden de resultaten van de hypothesentoetsing in het oog gevat. Tenslotte wordt ingegaan op methodiek en uitkomst van het voortgezette onderzoek naar de samenhang tussen de variabelen, welke het onderwerp vormden van het voorgaande hoofdstuk.

Bij de vorming van toetsbare hypothesen omtrent invloeden op kennis, houding en ervaring in sexualibus onder de bewuste jongeren werd uiteraard aanknopings gezocht bij ander onderzoek, waarin eveneens zulke invloeden werden onderzocht. Dit onderzoek is niet schaars. Het werd verricht in de Verenigde Staten, in Engeland (o.a. door de genoemde SCHOFIELD) en in verschillende andere Westerse landen. Het aantal onderzoeken, waaronder enkele zeer voortreffelijke, ten spijt, bleef veel aan de eigen inventiviteit op het stuk der hypothesenvorming overgelaten. Er is nl. geen sprake van, dat zij, die de sexualiteit van jongeren in diverse Westerse landen onderzochten, tezamen zoiets als een enigermate sluitende, min of meer empirisch onderbouwde theorie verschaffen over invloeden op kennis, houding of gedrag. De lezer, die deze uitspraak op zijn waarde zou willen toetsen, kan worden verwezen naar een beschouwing, verschenen in de *Journal of Marriage and the Family* van fe-

bruari 1971. In hun daarin opgenomen artikel onder de titel 'Premarital sexual behavior in the sixties' tonen CANNON en LONG duidelijk aan, hoe weinig de verschillende pogingen tot onderzoek van louter en alleen de voorechtelijke coïtus aan theoretisch interessants heeft opgeleverd. Sommige belangwekkende hypothesen werden niet of onvoldoende overtuigend getoetst, andere werden weersproken.

Niettegenstaande de geringe steun, verschaft door ander onderzoek, was de hypothesenvorming t.a.v. achtergrondfactoren geen overmatig moeilijk probleem. Bij de oplossing van het probleem werd ervan uitgegaan, dat het (gevonden) verband tussen kennis, houding en ervaring buiten beschouwing diende te blijven. Het werd daarmee niet voor onmogelijk gehouden, dat een invloed op één der drie grootheden zich geldend maakte als een inwerking in eerste instantie op een andere uit de trits. Dit echter hypothetisch te veronderstellen zou het onderzoek nodeloos gecompliceerd hebben gemaakt. Van deze werkwijze, waarbij in één en dezelfde hypothese een verband wordt gelegd tussen drie, eventueel zelfs vier variabelen, in plaats van tussen twee, liet zich geen enkel voordeel verwachten voor de empirische analyse. Tot de direct voorgaande opmerking leek vooral daarom ook aanleiding te zijn, omdat het steeds dezelfde variabelen waren, waarvan invloed werd verondersteld op, en kennis, en houding, en ervaring. Deze variabelen waren met name:

sexe; leeftijd; sociaal-economische positie; opleidingsniveau van de vader; beroepsmatige activiteit van de moeder; welstandsklasse van het ouderlijk gezin; kerks- en kerkelijkheid; urbanisatiegraad van het woonmilieu; door de ouders uitgeoefende controle op het doen en laten; distantie in de relatie ouders:respondent; sociaal-politieke geïnteresseerdheid.

Omdat werd verondersteld, dat elk dezer twaalf variabelen invloed zou blijken uit te oefenen op kennisniveau, houding, alsmede gedrag, werden in totaal 72 hypothesen ontwikkeld. (Wat de houding in sexualibus aangaat, werd immers onderscheiden tussen de houding tegenover masturbatie, die t.a.v. voorechtelijke heterosexuele intimiteiten, de attitude inzake erotische idealisatie en die tegenover de sexualiteit in de breedste zin.) Hierna zullen deze tientallen hypothesen steeds in groepen van zes naar voren worden gebracht, nadat voorafgaand iets meer is gezegd over de verschillende variabelen, die er als *oorzakelijke* variabelen een plaats in vinden.

Onder de mensen is een geslachtelijke differentiatie in mannen en vrouwen een algemeen anatomisch-fysiologisch gegeven. Iedere samenleving heeft aan dit gegeven consequenties verbonden in het vlak van positie- en rolverdeling. In de toelag tot enculturatie en socialisering van het jonge individu is zijn sexe tegelijkertijd een belangrijk uitgangspunt en belangrijk streefpunt. Het kind is man of vrouw in anatomisch-fysiologische zin en het dient uit te groeien tot man of vrouw in sociaal-culturele zin. (Dat van samenleving tot samenleving sexe in laatstbedoelde zin soms zeer uiteenlopend wordt gedefinieerd, is hier van geen belang. Van belang is in deze context slechts, dat de sexedifferentiatie

in die zin steeds wordt gemaakt.) Wat nu de Westerse samenleving betreft, moesten onderzoekers van de sexualiteit in het algemeen tot de conclusie komen, dat er beduidende verschillen waren tussen de sexen qua kennis, houding en gedrag in sexualibus. Zijn de resultaten van een onderzoek, in Denemarken door CHRISTENSEN en GREGG verricht, daarmee in strijd, als regel bleken vrouwen sexueel minder gesophisticteerd, meer restrictief en minder ervaren.³⁰ Voor degene, die enige belangstelling en aandacht voor zijn eigen Nederlandse leefwereld heeft, zijn deze bevindingen van het empirische onderzoek overigens weinig verrassend. Het leek dan ook niet al te dwaas, de volgende hypothesen te formuleren omtrent de invloed van de sexe op kennis, houding en ervaring onder de 809 jongeren:

- (1) meisjes zullen blijken sexueel minder te zijn geïnformeerd dan jongens;
- (2) meisjes zullen sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben dan jongens;
- (3) meisjes zullen een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben dan jongens;
- (4) meisjes zullen romantischer blijken dan de vertegenwoordigers van de andere sexe;
- (5) meisjes zullen patristischer blijken te zijn dan jongens;
- (6) meisjes zullen minder sexueel ervaren blijken te zijn dan de representanten van de andere kunne.

Het behoeft nauwelijks opmerking, dat t.a.v. ieder dezer zes hypothesen de restrictie gemaakt wordt, dat de hypothese valide zal blijken in zoverre overige omstandigheden voor meisjes en jongens gelijk zijn.

Het is voor de hand liggend en het is voorts uit verschillende onderzoeken gebleken, dat met de leeftijd de sexuele ervaring toeneemt. De verwachting, dat met stijgende leeftijd ook de sexuele geïnformeertheid zal toenemen, is alleszins redelijk. Minder zeker kan men zijn omtrent de invloed van leeftijd op de sexuele attitudes van het individu. Over de te ontwikkelen hypothesen op dit punt werd daarom geaarzeld. Zijn de op 16-jarige leeftijd gehuldigde sexuele houdingen restrictiever of integendeel permissiever dan die, welke op 20-jarige leeftijd worden gehuldigd? Of is het meer aannemelijk, dat, gezien de aard van attitudes, het ouder worden van het individu geen invloed van betekenis op diens sexuele houdingen zal uitoefenen? Tenslotte werd een duidelijke verwachting geformuleerd, welke vooral berust op de overweging, dat de groei van de sexuele kennis bij het individu liberaliserend op diens attitudes zal inwerken. Deze hypothesen over het verband tussen leeftijd enerzijds en kennis, houding en ervaring anderzijds onder de geïnterviewden werden bijeen ontwikkeld:

- (7) naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij sexueel minder geïnformeerd blijken;

- (8) naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (9) naarmate de individuen jonger blijken te zijn, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (10) naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij romantischer blijken;
- (11) naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij patristischer blijken;
- (12) naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij minder sexueel ervaren blijken.

Voor deze zes hypothesen, alsmede voor de nog volgende is uiteraard dezelfde opmerking van kracht als de bij de eerste zes gemaakte.

Betreurenswaardig genoeg, werd de geïnterviewden niet gevraagd, welke schoolopleiding zij hadden genoten. Vanzelfsprekend was daarmee iedere hypothesenvorming over door het formele scholingsniveau uitgeoefende invloeden zinledig. Wel werd echter door de interviews informatie verkregen over hetgeen de respondenten op het moment van ondervraging deden: dagonderwijs volgen of beroepsmatig bezig zijn. Daarom is hiervoor gesproken van de variabele 'sociaal-economische positie' als mogelijke invloed op kennis, houding en gedrag. Overige omstandigheden gelijk kwam het verschil tussen de (nog) dagonderwijs volgende en de (reeds) werkende respondent hierop neer, dat, uitzonderingen daargelaten, het formele scholingsniveau van de eerste hoger was dan dat van de laatste. Daarnaast moet echter in aanmerking worden genomen, dat het schoolmilieu op denken en doen van het individu een geheel andere invloed zal uitoefenen dan het werkmilieu. (In dit verband doet met name terzake, dat de scholier doorgaans veel meer zal participeren in het leven van peergroups en daarmee tevens waarschijnlijk veel meer deel zal hebben aan de jeugdcultuur dan de werkende jongere.) Laat zich, gezien één en ander, vermoeden, dat hetgene, wat hierboven als sociaal-economische positie is opgevat een significante invloed zal uitoefenen op de sexualiteit der onderzochte jongeren, de richting van die invloed kan daarmee nog een open vraag zijn. Het door anderen verrichte onderzoek bood bij de hypothesenvorming al heel weinig steun. In het belangrijke en geruchtmakende onderzoek van KINSEY c.s. was een voorname bevinding, dat, naarmate de 'class position' hoger was, de in puberteit en adolescentie genomen heterosexuele vrijheden beperkter waren.³¹ IRA REISS vond evenwel bij door hem ongeveer 20 jaar later verricht onderzoek geen invloed van 'class' op ervaring.³² Mede daarom werd de hypothesenvorming met betrekking tot de invloed van de sociaal-economische positie een veel meer speculatieve onderneming dan die met betrekking tot de invloed van sexe en leeftijd. Meer op grond van feeling dan op grond van kennis en ervaring werden deze hypothesen uiteindelijk geformuleerd:

- (13) werkende jongeren zullen blijken sexueel minder te zijn geïnformeerd dan scholieren;
- (14) werkende jongeren zullen sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben dan nog schoolgaande jongeren;

- (15) werkende jongeren zullen een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben dan schoolgaanden;
- (16) werkende jongeren zullen romantischer blijken dan scholieren;
- (17) werkende jongeren zullen patristischer blijken te zijn dan scholieren;
- (18) werkende jongeren zullen minder sexueel ervaren blijken te zijn dan schoolgaande jongeren.

Misschien dient nog wel te worden opgemerkt, dat een overweging, die aan de hypothesen ten grondslag werd gelegd, was het zich in de laatste jaren als bij uitstek 'revolutionair' manifesteren van studenten en middelbare scholieren.

Aanvechtbaar of niet, het opleidingsniveau van de vaders der respondenten werd in de eerste plaats een significante invloed geacht t.a.v. kennis, houding en gedrag der respondenten zelf en in de tweede plaats verondersteld als volgt op te treden:

- (19) naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten sexueel minder geïnformeerd blijken te zijn;
- (20) naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (21) naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (22) naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten romantischer blijken te zijn;
- (23) naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten patristischer blijken te zijn;
- (24) naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten sexueel minder ervaren zijn.

Zo het nog opmerking behoeft, het vertrekpunt voor al deze zes hypothesen was de gedachte, dat bij toename van zijn ontwikkelingsniveau de vader in sexualibus meer geïnformeerd en permissief zal zijn, hetgeen doorwerkt in zijn zoon of dochter.

In Nederland is 'gainful employment' van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid nog altijd een zeer omstreden zaak. Intussen is het zeer onwaarschijnlijk, dat de minderheid van buiten de eigen huishouding werkzame moeders qua geestelijke instelling een eenheid zou vormen. De motieven onder deze vrouwen, waardoor zij bleven of weer gingen werken, zijn in ieder geval sterk uiteenlopend. Desalniettemin is het vermoedelijk niet louter denkbeeldig, dat onder werkende moeders de matristische attitude sterker vertegenwoordigd is dan onder overigens met hen overeenkomende niet-werkende moeders. Er is voorts aanleiding te geloven, dat, indien onder deze vrouwen die attitude inderdaad sterker aanwezig zou zijn, dit doorgaans zijn uitwerking op kennisniveau, attitude en gedrag in sexualibus van hun zoons en dochters niet zal missen. Daarom werden over de invloed van de beroepswerkzaamheid van de

moeders de direct onderstaande hypothesen ontwikkeld:

- (25) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten sexueel minder geïnformeerd blijken te zijn;
- (26) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (27) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (28) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten romantischer blijken;
- (29) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten patristischer blijken te zijn;
- (30) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten minder sexueel ervaren zijn.

Misschien ten overvloede: aan deze hypothesen ligt *niet* mede ten grondslag de gedachte, dat buitenshuis werkende moeders hun opvoedende rol in mindere mate zouden vervullen dan de moeders-huisvrouwen.

Het begrip 'welstandsklasse' dat reeds in het inleidende hoofdstuk werd geïntroduceerd, moge nog kort nader worden toegelicht. Het is noch identiek met het Marxistische klassebegrip, noch identiek met het in de sociologie gangbare standsbegrip. Met het laatste heeft het echter meer gemeen dan met het eerste. Het is nl. in het onderzoek, dat hier wordt behandeld, een begrip, gehanteerd ter globale indeling van de thuismilieus der respondenten naar positie in een sociale hiërarchie, die werd verondersteld te bestaan.

De hypothesen, die werden ontwikkeld met betrekking tot de invloed van de welstandsklasse, berusten in essentie op dezelfde overweging als die met betrekking tot de invloed van het vaderlijk opleidingsniveau. Zij kwamen daarvoor als volgt te luiden:

- (31) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten sexueel minder geïnformeerd blijken te zijn;
- (32) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (33) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (34) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten romantischer blijken;
- (35) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten patristischer blijken te zijn;
- (36) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten minder sexueel ervaren zijn.

Het moet worden toegegeven, dat tegenover op zijn minst enkele dezer hypothesen met veel recht duidelijk andersluidende kunnen worden gesteld.

Werden kerks- en kerkelijkheid eerder in één adem genoemd, een scherp onderscheid tussen deze beide begrippen is ook in deze context noodzakelijk. Kerkelijkheid verwijst in het gangbare sociologische spraakgebruik naar het zich rekenen te behoren tot een bepaald kerkgenootschap. Kerksheid verwijst voor sociologen naar het frequenteren van de eredienst (bijwonen van de kerkdienst of, in de roomskatholieke wereld, de mis). In zijn 'classic' over de onkerkelijkheid in Nederland wees KRUIJT er reeds terecht op, dat er kerkelijke kerksen, kerkelijke onkerksen, onkerkelijke onkerksen en zelfs onkerkelijke kerksen zijn.³³ Ongeacht nu hun kerksheid, laat zich verwachten, dat zij, die zich beschouwen als lid van een kerkgenootschap met leerstellige signatuur, zich doorgaans anders tegenover de sexualiteit verhouden dan zij, die zich tot een kerkgenootschap van vrijzinniger signatuur rekenen. Verder laat zich verwachten, dat kerkelijken (ongeacht de 'kleur' van hun kerkgenootschap) zich anders tegenover de sexualiteit zullen blijken te verhouden dan onkerkelijken (godsdienst: geen). Daarom werden de volgende hypothesen over de kerkelijkheid als invloed op kennis, houding en gedrag geformuleerd:

- (37) respondenten, die zich rekenen tot leerstellige kerkgenootschappen, zullen sexueel minder geïnformeerd blijken te zijn dan respondenten, die zich tot niet-leerstellige kerken rekenen te behoren, terwijl 'vrijzinnigen' minder geïnformeerd zullen blijken dan onkerkelijken;
- (38) respondenten, die zich tot het eerstgenoemde type kerkgenootschap rekenen, zullen een sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben dan respondenten, zich rekenend tot het tweede type, terwijl dit verschil zich nog geprononceerder zal aftekenen tussen hen en de onkerkelijke respondenten;
- (39) respondenten, die zich rekenen tot leerstellige kerkgenootschappen, zullen een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben dan 'vrijzinnigen' en de laatsten zullen op hun beurt in dit opzicht restrictiever blijken dan onkerkelijken;
- (40) respondenten, die zich achten te behoren tot leerstellige kerken, zullen romantischer blijken dan respondenten, zich rekenend tot vrijzinnige kerken, en de laatsten zullen romantischer blijken dan de onkerkelijke respondenten;
- (41) respondenten, die zich achten te behoren tot leerstellige kerken, zullen patristischer blijken te zijn dan 'vrijzinnigen' en laatstgenoemden zullen eveneens patristischer blijken dan onkerkelijken;
- (42) respondenten, die zich als lid beschouwen van leerstellige kerken, zullen minder sexueel ervaren zijn dan zij, die zich tot vrijzinnige kerken achten te behoren, waarnaast 'vrijzinnigen' patristischer zullen blijken dan onkerkelijken.

In Nederland levert de toetsing van deze hypothesen een moeilijkheid op,

die niet onvermeld mag blijven. Het is de in het schema 'leerstellig vs. niet-leerstellig' onhanteerbare aanduiding 'Nederlands Hervormd'. Zoals genoegzaam bekend, omvat de 'oude volkskerk' sinds jaar en dag mensen van extreem-vrijzinnige, maar daarnaast ook mensen van extreem-orthodoxe signatuur.

Gesteld mag worden, dat in Nederland, althans tot voor kort, leerstellige kerkelijkheid samen pleegt te gaan met relatief grote mate van kerksheid (hoge frequentie van deelname in eredienst en andere kerkelijke activiteiten). Daartegenover komt vrijzinnige kerkelijkheid dikwijls neer op geringe kerksheid, terwijl onkerkelijkheid slechts bij zeer hoge uitzondering samengaat met enige kerksheid. Men kan zich echter katholiek of gereformeerd achten zonder ooit naar de kerk te gaan, zoals men zich zeer vrijzinnig kan achten en men toch vrijwel geen dienst overslaat. Ofschoon geloof en ongeloof per saldo aan kerksheid niet kunnen worden afgemeten, is niettemin aannemelijk, dat kerkgang en geloofsernst nauw correleren. Er is een tweede aannemelijkheid in dit verband: kerksheid zal tot effect hebben, dat de normen en waarden, die de kerk huldigt, meer worden geïnterioriseerd. Het verbaast dan ook niet, dat uit voorgaande onderzoeken inzake de seksualiteit duidelijk een positief verband tussen kerksheid en seksuele restrictiviteit naar voren is gekomen. REISS en ook BRODERICK en HELTSLEY vonden dit verband in Amerika, SCHOFIELD vond het in Engeland.³⁴ Hun vondsten gaven te meer aanleiding tot de vorming van de volgende zes hypothesen:

- (43) naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij seksueel minder geïnformeerd blijken te zijn;
- (44) naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (45) naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (46) naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij romantischer blijken;
- (47) naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij patristischer blijken;
- (48) naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij minder seksueel ervaren zijn.

Bij de totale hypothesenvorming werd aan de factor 'kerksheid' – en deze dan geïnterpreteerd als indicator van kerkelijk-godsdienstige indoctrinatie – een relatief zeer groot gewicht toegekend. Vanzelfsprekend kan eerst uit het resultaat van de empirische analyse blijken, of dit gerechtvaardigd was.

Als negende factor, die invloed op de seksuele opvattingen en gedragingen zou blijken uit te oefenen, werd genoemd de urbanisatiegraad van het woonmilieu. Wat hier, meer gepreciseerd, werd bedoeld, was, dat deze opvattingen en gedragingen mede zouden worden bepaald door de cultuur en de sociale structuur, eigen aan het meer landelijke, resp. meer stedelijke milieu. In het landelijke milieu zou dan het oude, ook in seksualibus, meer geldend zijn gebleven dan in het stedelijk milieu. Voor die opvatting pleit zeker nog altijd het

één en ander. Niettemin werden de onderstaande hypothesen onder grote reserve geformuleerd. Voorgaand eigen onderzoek had nl. sterke aanwijzingen verschaft, dat, hoe plausibel de hiervoor kort weergegeven opvatting ook mag klinken, er weinig aanleiding is, haar staande te willen houden.³⁵ Per saldo is het trouwens ook weinig bevreemdend, dat de 'rural-urban differential' in modern Nederland betekenislös zou zijn geworden. Onder grote aarzeling dan ook werden de direct onderstaande hypothesen ontwikkeld:

- (49) naarmate het woonmilieu der respondenten landelijker is, zullen zij sexueel minder geïnformeerd zijn;
- (50) naarmate het woonmilieu der respondenten landelijker is, zullen zij sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (51) naarmate het woonmilieu der respondenten landelijker is, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (52) naarmate het woonmilieu der respondenten landelijker is, zullen zij romantischer blijken;
- (53) naarmate het woonmilieu der respondenten landelijker is, zullen zij patristischer blijken;
- (54) naarmate het woonmilieu der respondenten landelijker is, zullen zij minder sexueel ervaren zijn.

Het resultaat van de toetsing dezer zes hypothesen werd met bijzondere belangstelling tegemoetgezien.

In het opvoedingsgedrag van ouders is de op hun kinderen uitgeoefende controle t.a.v. doen en laten een 'dimensie', waarvoor de onderzoekers van het socialiseringsgebeuren relatief veel aandacht hebben getoond. Het is ook uit wetenschappelijk onderzoek gebleken, dat zich qua ouderlijke controle markante verschillen voordoen. Bepaalde ouders verschaffen hun kinderen zeer veel vrijheid, andere ouders houden hun kinderen bijzonder kort. Het is voor de hand liggend, te vermoeden, dat ouders, die hun tieners relatief veel vrijheid vergunnen, matristische ouders zullen zijn, terwijl zij, die hun kinderen weinig vrijheid schenken, tot de patristen zullen zijn te rekenen. Daarom leken deze hypothesen bevestiging te zullen vinden:

- (55) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij sexueel minder geïnformeerd blijken te zijn;
- (56) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (57) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (58) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij romantischer blijken;

- (59) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij patristischer blijken;
- (60) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij minder sexueel ervaren zijn.

Het zij nog toegevoegd, dat van de factor 'ouderlijke controle' een relatief niet geringe invloed werd verwacht.

In de opvoedingssituatie lijkt als invloed op denken en doen van de opvoeding van veel belang de distantie in de relatie opvoeder:opvoeding. Is de distantie tussen ouders en hun tieners groot, dan zullen deze ouders eerder patristen, is die afstand klein, dan zullen die ouders eerder matristen zijn. Het is een veronderstelling, welke alleszins redelijk klinkt. De kans, dat patristische ouders bij hun kinderen een patristische levenshouding teweegbrengen, terwijl matristische ouders op hun zoons en dochters een matristische levenshouding overdragen, lijkt daarnaast aanzienlijk. Eén en ander gaf aanleiding tot de volgende hypothesenvorming omtrent de invloed van de ouder:kind-distantie op de seksuele opvattingen en gedragingen:

- (61) naarmate de distantie tussen ouders en kinderen groter is, zullen de respondenten sexueel minder geïnformeerd zijn;
- (62) naarmate bedoelde distantie groter is, zullen de respondenten sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (63) naarmate de afstand tussen ouders en kinderen groter is, zullen de respondenten een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (64) naarmate de afstand tussen ouders en kinderen groter is, zullen de laatsten romantischer blijken;
- (65) naarmate de afstand tussen ouders en kinderen groter is, zullen de laatstgenoemden patristischer blijken;
- (66) naarmate de afstand tussen de respondenten en hun ouders groter is, zullen de respondenten minder sexueel ervaren zijn.

Begrijpelijkerwijs werd in het onderzoek bedoelde afstand niet in alle directheid vastgesteld, doch hierover later nog nader.

De laatste achtergrondfactor, waarvan invloed op kennis, houding en gedrag werd verondersteld, is aangeduid als sociaal-politieke geïnteresseerdheid. Het is vermoedelijk nodig, dit begrip toe te lichten. Onder de informatie, welke de respondenten verstrekten, bevinden zich dan hun eigen evaluaties van de mate van bezig-zijn met nationale en internationale vraagstukken, die sociaal-politiek en humanitair als van grote importantie mogen worden beschouwd. Er waren respondenten, die blijkens eigen zeggen, deze vraagstukken volledig naast zich neerlegden, er waren anderen, die zeiden, in deze problemen zeer geïnvolveerd te zijn. Het leek niet te dwaas tussen de variërende geïnvolveerdheid in deze problemen enerzijds en de seksuele opvattingen en gedragingen anderzijds een significant verband te vermoeden. Hoe dit verband gedacht leek

te moeten worden, was en bleef echter een dubieuze zaak. Deze hypothesen werden tenslotte ter toetsing genomen:

- (67) naarmate de sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten sexueel minder geïnformeerd zijn;
- (68) naarmate de sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten sterker schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben;
- (69) naarmate de sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben;
- (70) naarmate hun sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten romantischer blijken;
- (71) naarmate hun sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten patristischer blijken;
- (72) naarmate hun sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten minder sexueel ervaren zijn.

De lezer zal het niet moeilijk vallen tegenover bijna ieder dezer zes hypothesen contra-hypothesen te stellen op basis van plausibel klinkende overwegingen. Ook de schrijver valt dit niet moeilijk.

Intussen zijn 72 statistisch getoetste hypothesen de revue gepasseerd. Er zou over die hypothesen hier nog zeer veel gezegd kunnen worden, zowel over hen in het algemeen als over elk van hen. Het lijkt evenwel zinvoller eerst dan meer over deze predicties te zeggen, wanneer de toetsingsresultaten naar voren zijn gekomen. Daarom kan nu beter worden ingegaan op de gevolgde toetsingsmethodiek. Die methodiek heeft een tamelijk eenvoudig stramien. Zoals uit de hypothesen blijkt, diende de invloed onderzocht van elk van 12 variabelen op steeds zes dezelfde andere variabelen. De laatstbedoelde werden, blijkens het direct voorgaande hoofdstuk, geoperationaliseerd in de vorm van posities op schalen, die werden aangeduid als resp. KS, MAS, PPS, RS, P/MS en ES. Na operationalisering van de eerstbedoelde variabelen, hetgeen leidde tot de constructie van een aantal andere schalen, werd de correlatie tussen ieder dezer 12 als oorzakelijke invloeden aangenomen variabelen en de zes uit het vorige hoofdstuk bepaald. De voor correlatiebepaling gebruikte computer leverde enerzijds kruistabellen, anderzijds KENDALL's tau's. In zoverre met deze gegevens onvoldoende informatie werd verkregen, werden 'met de hand' nog verdere correlatiebepalingen uitgevoerd. Op dit 'handwerk' dient nader te worden ingegaan, doch het lijkt wenselijk, zulks op een later moment te doen. Er wordt de voorkeur aan gegeven, direct hierna iets meer te zeggen over de operationalisering der achtergrondvariabelen: sexe, leeftijd etcetera.

Ter toetsing van een deel der ontwikkelde hypothesen was het overbodig, de van de respondenten verkregen informatie een extra bewerking te doen ondergaan. Dit was bijv. het geval met betrekking tot sexe en leeftijd. Ter toetsing van een ander deel der hypothesen was het evenwel noodzakelijk, naast de

eerder met name genoemde schalen, schalen te construeren door middel waarvan de invloed van de veronderstelde achtergrondsfactor zou kunnen worden afgemeten. Dat gold o.a. ten aanzien van sociaal-politieke geïnteresseerdheid. De veronderstelde invloeden op kennis, houding en ervaring, welke om empirisch te kunnen worden onderzocht op hun betekenis direct uit op codekaarten overgebrachte interviewinformatie konden worden 'gelicht', waren er in totaal acht van de 12. Genoemd werden reeds sexe en leeftijd als zodanige variabelen. De andere waren:

sociaal-economische positie (scholier/student vs. niet meer op school;
opleidingsniveau vader (lager, uitgebreid, middelbaar of hoger);
beroepsmatige activiteit moeder (volledige werkkring, gedeeltelijke werkkring, geen werkkring);
welstandsklasse ouderlijk gezin (AB, C, D1 en D2, ongeveer overeenkomend met resp. leidinggevende milieus, middenkader, geschoolden en ongeschoolden);
kerksheid (geregelde kerkgang, nu en dan kerkgang en (practisch) nooit);
urbanisatiegraad woonmilieu (agglomeraties, 'urban' en 'rural', waarbij in de beide laatste categorieën werden opgenomen resp. de B3-C5-gemeenten, benevens een aantal B2-gemeenten, en de A1-B1-gemeenten, benevens de overige B2-gemeenten).³⁶

De variabelen, voor welker benutting bewerking van informatie uit de codekaarten voorwaarde was, waren dus, naast de reeds vermelde sociaal-politieke geïnteresseerdheid, kerkelijkheid, door de ouders uitgeoefende contrôle en distantie in de relatie ouders:respondent.

Wat de kerkelijkheid betreft, directe informatie daarover ontbrak in de codekaarten niet. De respondenten kwamen uit die kaarten naar voren als rooms-katholiek, nederlands hervormd, gereformeerd, anderskerkelijk of onkerkelijk. Gezien echter het karakter van de kerkelijkheidshypothesen, was het nodig, wat te 'sleutelen' aan de gegevens. Samen werden gevoegd de roomskatholieken en de gereformeerden ter verkrijging van de categorie 'leden van leerstellige kerkgenootschappen'. De nederlands hervormden en anderskerkelijken, beiden naar kerkelijke leerstelligheid gezelschappen van zeer diverse pluimage, werden eveneens samengevoegd en bestempeld als leden van minder leerstellige kerken (in vergelijking met katholieken en gereformeerden). Omdat naast deze beide nieuwgevormde categorieën alleen de onkerkelijken overbleven, konden de zes kerkelijkheidshypothesen in kwestie worden getoetst door correlatie van de posities der respondenten naar kennis, houding en ervaring met een driedeling naar kerkelijkheid.

Wat de door de ouders op hun kinderen uitgeoefende contrôle aangaat, werd gemeend, dat deze werd geïndiceerd door de antwoorden, verkregen op een zestal vragen, welke alle bij de mondelinge ondervraging zijn gesteld. (Het waren de nummers: 10, 11, 12, 17, 19 en 20.) De vragen hadden resp. betrekking op het aantal thuis doorgebrachte avonden van de week, het bezoek thuis van

vrienden, de (door de respondent gepercipiëerde) houding van de ouders tegenover het bezoek van vrienden, de ouderlijke wens tot informatie over uitgaansdoelen, het uur van uiterlijke thuiskomst en het al of niet deelnemen aan laat-nachtelijke fuiven. De antwoorden op deze kwesties werden gedriedeeld. Een score 1 werd toegekend aan antwoorden, waaruit een sterke ouderlijke contrôle of restrictiviteit leek te spreken. Een score 2 werd gegeven bij een 'tussenantwoord' of niet-beantwoording. Een score 3 werd toegekend aan antwoorden, welke leken te wijzen op geringe contrôle of geringe ouderlijke restrictiviteit. Misschien ten overvloede wordt hierbij nog opgemerkt, dat het thuis doorbrengen van de meeste avonden als aanwijzing van sterke contrôle door de ouders, het doorbrengen van slechts een enkele avond per week als aanwijzing van zwakke ouderlijke contrôle werd opgevat. Het meestal thuis komen van vrienden (versus het meestal naar vrienden gaan) zowel als het op prijs stellen van de komst van vrienden door de ouders werd eveneens als sterke, zij het misschien subtiële ouderlijke contrôle geduid. De direct hiervoor aangegeven scoretoekenning aan de antwoorden op de zes vragen leverde een schaal op met een bereik van 6 (maximale contrôle) tot en met 18 (minimale contrôle). Deze OCS of schaal ter meting van ouderlijke contrôle leek intussen een instrument, waarvan de bruikbaarheid voor het gestelde doel als nogal 'fragwürdig' moest worden gekenschetst. Konden antwoorden op deze zes vragen bijeen wel werkelijk enig zicht verschaffen op de variërende mate van door de ouders op hun kinderen uitgeoefende contrôle? De opheldering dienaangaande mocht in eerste instantie van een itemanalyse worden verwacht. Zulk een analyse werd daarom uitgevoerd.

Het resultaat van de uitgevoerde itemanalyse was verrassend. Het blijkt uit Tabel 22, die de resultaten geeft van een analyse volgens dezelfde opzet als die welke bij eerdere itemanalyses werd gevolgd.

TABEL 22. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde OCS

	tau	z
aantal avonden thuis	0,44	15,09
vrienden komen meestal (niet) thuis	0,27	9,19
ouders stellen aanwezigheid vrienden op prijs	0,23	7,57
ouders willen uitgaansdoel respondent weten	0,50	17,12
'avondklok'	0,56	19,15
deelname aan nachtfuiven	0,47	16,02

Het behoeft nauwelijks opmerking, dat de OCS, zoals deze aanvankelijk werd gedacht, in ongewijzigde vorm geschikt werd geacht voor het gestelde doel: het verkrijgen van een beeld van de variërende mate van ouderlijke contrôle.

Terwijl de ouderlijke contrôle slechts kon worden afgemeten aan de antwoorden op zes vragen, waren er veel meer vragen gesteld tijdens de interviews,

waaruit de distantie kinderen:ouders afleidbaar leek. Laatstbedoelde vragen waren 15 in getal. (Het betrof de nummers 13, 18, 36, 43a t/m 43i uit de mondelinge lijst, alsmede 3, 4 en 6 uit de schriftelijke lijst.) De vragen vormen een bont geheel: het geprefereerde verblijf (thuis of elders); het al of niet altijd mededeling doen aan ouders van uitgaansdoelen; de gezochte raadgevers bij ernstige problemen (ouders vs. anderen); de informanten over een negental 'sexuele zaken' (opnieuw ouders vs. anderen); het al of niet goed met de ouders overweg kunnen; de mate van begrip bij de ouders voor de problemen van de respondent; de mate, waarin de ouders 'Leitbild' zouden zijn bij de opvoeding van de eigen kinderen. De antwoorden, op de eerste zowel als op de laatste drie dezer vragen verkregen, werden gehonoreerd met een 1, 2 of 3. De antwoorden, verkregen op de 9 vragen over ingewonnen sexuele informatie, werden gehonoreerd met een 1 of een 2. In alle gevallen echter representeert de laagste waarde (1) grote distantie en de hoogste (2 of 3) geringe distantie. Opnieuw drong zich tamelijk grote twijfel op over de bruikbaarheid van de geconstrueerde schaal (DS). De toegepaste itemanalyse leidde echter tot een resultaat, dat die twijfel belangrijk verminderde. Het is neergelegd in Tabel 23.

TABEL 23. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op geconstrueerde DS.

	tau	z
geprefereerd verblijf (thuis vs. elders)	0,30	10,66
melding van uitgaansdoelen	0,33	11,35
gezochte raadgevers (ouders vs. anderen)	0,46	15,38
informanten over zwangerschap	0,52	17,55
bevruchting	0,59	19,74
coïtus	0,54	18,27
nachtelijke zaadlozing	0,47	15,95
menstruatie	0,51	17,04
anti-conceptie	0,44	14,82
masturbatie	0,41	13,67
homosexualiteit	0,45	14,97
sexualiteitsbeleving naar sexe	0,42	14,20
al of niet overweg kunnen met ouders	0,17	5,65
mate van begrip bij ouders voor problemen	0,40	13,68
ouders als 'Leitbild' bij opvoeding	0,41	14,01

Er werd geen aanleiding gevonden om de oorspronkelijke DS (bereik: 15-35) te wijzigen. Opmerkelijk is echter, dat, bij relatief hoge tau's voor de 14 overige items, de tau voor het al of niet overweg kunnen met de ouders zulk een 'afzwaaijer' is.

Vraag 29 van de mondelinge vragenlijst was een zevenledige vraag. Was de respondent geïnteresseerd in de vaderlandse politiek? In ontwikkelingshulp? In de verhouding Rusland:Amerika? In het (toenmalige) voedseltekort in Biafra? In het geloof in God? In de oorlog in Vietnam? In het probleem van de

apartheid in Zuid Afrika? Gemeend werd, dat de antwoorden op deze vragen, behoudens die over het geloof in God, een schaal konden opleveren ter meting van de sociaal-politieke geïnteresseerdheid. Op ieder dezer vragen kon het antwoord zijn, ofwel 'loop er warm voor', ofwel 'wel enige interesse', dan wel 'laat me eigenlijk koud'. Het eerste antwoord werd een 3, het tweede een 2 en het derde een 1 toegekend. Zo werd geconstrueerd de SPIS, een schaal lopend van 6 (zeer geringe interesse) tot 18 (zeer grote interesse). Er was aanleiding om optimistischer te zijn over de bruikbaarheid van deze schaal dan over die van de direct hiervoor besprokene. Bleken de OCS en de DS bruikbaar, het relatieve optimisme over de SPIS bleek evenzeer gerechtvaardigd. In Tabel 24 zijn de resultaten van een itemanalyse opgenomen.

TABEL 24. Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde SPIS.

	tau	z
politiek in Nederland	0,47	15,99
ontwikkelingshulp	0,54	18,71
verhouding Rusland: Amerika	0,54	18,74
voedseltekort in Biafra	0,54	18,47
oorlog in Vietnam	0,62	21,53
probleem van de apartheid	0,60	21,04

Zoals uit de tabel blijkt, is wat betreft de samenhang tussen itemscore en totaalscore de SPIS één der fraaiste der ontwikkelde schalen.

Na voorafgaande uiteenzetting over de gevolgde toetsingsmethodiek zou onmiddellijk kunnen worden ingegaan op de resultaten van de toetsing der 72 hypothesen. Het lijkt echter nuttig, alvorens dit laatste te doen, nog iets te zeggen over de *variatie* binnen de steekproef in al die 12 opzichten, gaande van sexe tot sociaal-politieke geïnteresseerdheid. In de Inleiding werd weliswaar reeds ingegaan op de verdeling der respondenten naar sexe, leeftijd, welstandsklasse, kerkelijkheid en urbanisatiegraad van het woonmilieu, maar volstaan werd daar met het noemen van ronde percentages. Mede, omdat de variatie zal worden weergegeven in ook absolute aantallen, lijkt het juist, tendele te doubleren. De geslachtsverdeling binnen het sample was dan als volgt: jongens: 410; meisjes: 399 (resp. ± 51 en $\pm 49\%$). Het aantal 16-jarigen binnen de steekproef bedroeg 182, het aantal 17-jarigen 185, het aantal 18-jarigen 170, het aantal 19-jarigen 152 en het aantal 20-jarigen 120 (resp. – in ronde getallen – 22, 23, 21, 19 en 15%). Op het tijdstip van het interview volgden van de 809 jongeren nog dagonderwijs 404, terwijl de overige 405 reeds werkten (50 vs. 50%). Van de vaders hadden 474 een lagere opleiding, 188 een uitgebreide, 113 een middelbare en 34 een hogere opleiding genoten (59, 23, 14 en 4%). Van de moeders waren er 659 niet beroepsmatig werkzaam, terwijl van de overigen 96 een gedeeltelijke en 25 een volledige werkkring hadden (resp. 82, 12 en 3%) (in 29

gevallen was de moeder afwezig [4%]). Naar welstandsklasse genomen, behoorden 60 respondenten tot de laagste categorie (D2), 361 tot de categorie D1, 295 tot de categorie C en 93 tot de hoogste categorie (resp. 7, 45, 37 en 12%). Van alle respondenten gingen, volgens eigen zeggen, 357 geregeld, 106 soms en 346 praktisch nooit of nooit naar de kerk (44, 13 en 43%). Volgens kerkelijke affiliatie waren 366 geïnterviewden tot de uitgesproken leerstellige kerkgenootschappen te rekenen, behoorden 219 tot de overige kerkgenootschappen en waren 224 van de geïnterviewden buitenkerkelijk (resp. ongeveer 45, 27 en 28%). Woonachtig ten plattelande waren 223 respondenten, terwijl 396 in steden en 190 in agglomeraties woonden (28, 49 en 23%). Een sterke ouderlijke controle werd gemeten voor 329 geïnterviewden, een 'tussenmaatse' voor 455 en een zwakke voor 25 (resp. 41, 56 en 3%). Ter toelichting: 'sterk' komt overeen met de posities 6-9, 'tussenmaats' met de posities 10-14 en 'zwak' met de posities 15-18 op de OCS. Een grote distantie in de relatie respondent:ouders werd vastgesteld in 104 gevallen, een matige distantie in 492 en een geringe distantie in 213 gevallen (resp. 13, 61 en 26%). Ter verduidelijking: 'groot' komt overeen met de posities 15-21, 'matig' met de posities 22-28 en 'gering' met de posities 29-35 op de DS. Zwak sociaal-politiek geïnvolveerd waren 122 jongeren, tamelijk dusdanig geïnvolveerd 437 hunner, terwijl 130 jongeren dit sterk waren (15, 66 en 19%). Ter toelichting: 'zwak' komt overeen met de posities 6-9, 'tamelijk' met de posities 10-14 en 'sterk' met de posities 15-18 op de SPIS. Het lijkt, dat enig commentaar op de hierboven vermelde verdelingen volledig overbodig is, al zijn sommige dezer verdelingen op zichzelf bijzonder interessant. Daarom wordt nu ingegaan op de resultaten van de hypothesetoetsing.

Gezien de praktische onmogelijkheid van een toetsing der 72 hypothesen zonder gebruikmaking van de computer, lag inschakeling van dit elektronisch rekentool voor de hand. Gebruikmaking van de beschikbare computer betekende evenwel – zoals het dat ook betekend had bij de toetsing van de in het voorgaande hoofdstuk behandelde 15 hypothesen – een voorlopig voor lief nemen van de tau als correlatiemaat. Het resultaat van deze eerste toetsingsstap is afleesbaar uit tabel 25. In de tabel vindt de lezer 72 getallen (Kendall's tau), waarvan elk de correlatie uitdrukt tussen posities op één der kennis-, houdings- en ervaringsschalen enerzijds en posities op één der overige 12 schalen (sexe, leeftijd, etc.). De volgorde, waarin de getallen zijn weergegeven correspondeert met de volgorde van de 72 hypothesen. Vermelding van het teken * bij een getal wil zeggen, dat de gevonden correlatie op toeval kan berusten bij een toevalskans van 5%. Vermelding van een teken – voor een getal wil zeggen, dat de gebleken correlatie gaat in de richting, tegengesteld aan de in de hypothese veronderstelde.

Tabel 25 vraagt om nauwkeurige beschouwing, wil alle erin vervatte, voor de verdere analyse van belang zijnde informatie naar voren komen. Een zodanige beschouwing leert, puntsgewijze weergegeven, het volgende:

TABEL 25. De toetsing der 72 hypothesen met behulp van Kendall's tau.

	KS	MAS	PPS	RS	P/MS	ES	hypothesen
sexe	0,05*	0,03*	0,22	0,05*	0,21	-0,003*	1 t/m 6
leeftijd	0,24	0,03*	0,05*	-0,02*	0,11	0,22	7 t/m 12
soc. ec. positie	0,05*	-0,03*	-0,05*	0,19	0,02*	-0,10	13 t/m 18
opleiding vader	0,15	0,06*	0,003*	0,18	0,07	0,06	19 t/m 24
werken moeder	0,05*	-0,03*	0,02*	0,01*	-0,002*	0,05*	25 t/m 30
welstandsklasse	0,10	0,06*	-0,07	0,13	0,01*	0,03*	31 t/m 36
kerkelijkheid	0,08	0,12	0,09	0,10	0,13	0,14	37 t/m 42
kerksheid	0,10	0,14	0,20	0,08	0,22	0,21	43 t/m 48
urbanisatiegraad	0,09	0,10	0,06	0,09	0,08	0,14	49 t/m 54
ouderlijke controle	0,20	0,12	0,18	0,06	0,24	0,25	55 t/m 60
distantie ouders: resp.	-0,02*	-0,10	-0,11	-0,04*	-0,10	-0,04*	61 t/m 66
soc.-pol. interesse	0,13	-0,005*	-0,08	0,08	0,006*	0,04	67 t/m 72

1. Een significante correlatie in een richting, tegengesteld aan de in de hypothese veronderstelde, doet zich voor met betrekking tot de predicties 18 (sociaal-economische positie vs. ervaring), 33 (welstandsklasse vs. voorechtelijke permissiviteit), 62 (distantie vs. masturbatiehouding), 63 (distantie vs. voorechtelijke permissiviteit), 65 (distantie vs. patrisme/matrisme) en 69 (sociaal-politieke interesse vs. voorechtelijke permissiviteit);

Een dergelijke correlatie doet zich dus voor in totaal zes van alle 72 gevallen, waarbij echter – het verdient toevoeging – de hoogste tau slechts 0,11 bedraagt.

2. Geen significant verband blijkt zich voor te doen met betrekking tot 28 der 72 te berde gebrachte hypothesen.
3. Een significante correlatie in de richting, welke in de hypothese werd verondersteld, blijkt op te treden met betrekking tot de hypothesen 3, 5, 7, 11, 12, 16, 19, 22, 23, 24, 31, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 67 en 70; Bedoelde correlatie kan dus worden vastgesteld voor 38 van de in totaal 72 gevallen.
4. Terwijl in beginsel mogelijk was, dat elk hunner 12 maal positief en significant zou blijken te correleren met de achtergrondvariabelen (sexe, leeftijd, etc.), is dat voor sexuele kennis 8, voor masturbatiehouding 4, voor voorechtelijke permissiviteit 5, voor romanticisme 8, voor patrisme/matrisme 7 en voor sexuele ervaring 6 maal het geval.
5. Terwijl in principe de mogelijkheid was gegeven, dat elk hunner zes maal positief en significant zou blijken te correleren met de afhankelijke variabelen, is dat voor sexe 2, voor leeftijd 3, voor sociaal-economische positie 1, voor opleiding vader 4, voor werken moeder 0, voor welstandsklasse 2, voor kerksheid 6, voor kerkelijkheid 6, voor urbanisatiegraad 6, voor ouderlijke controle 6, voor distantie ouders: respondent 0 en voor sociaal-politieke interesse 2 maal het geval.

6. De hoogste correlatie, die werd gevonden, betreft hypothese 60, de naast-lagere correlatie betreft de hypothesen 7 en 59, terwijl de op twee na hoogste correlatie de hypothesen 3, 12 en 47 betreft.
7. Waar de significante correlaties in de richting gaan, die overeenkomt met het in de hypothesen veronderstelde, zijn zij laag dan wel zeer laag; De hoogst gevonden tau bedraagt 0,25 (hypothese 60), de naast lagere 0,24 (de hypothesen 7 en 59), terwijl op de in totaal 38 gevallen slechts in 10 gevallen de tau minimaal 0,20 bedraagt.

Allereerst moge nader stilgestaan worden bij de laatste dezer zeven bevindingen, de zwakke dan wel zeer zwakke samenhang tussen afhankelijke en onafhankelijke variabele bij bevestiging van een hypothese.

Het lijkt overbodig voor het verkrijgen van een beter zicht op de gevallen, waarin een veronderstelde samenhang werd gevonden door correlatieberekening onder gebruikmaking van Kendall's tau, ieder dier gevallen in groter directheid aan verdere beschouwing te onderwerpen. Volstaan lijkt te kunnen worden met die gevallen, waarin de berekende tau om en nabij 0,20 lag. Dat zijn 13 gevallen. Voor twee hunner worden hierna de verbanden tussen de twee variabelen in kwestie kruistabelsgewijze getoond onder vermelding van bijbehorende χ^2 en gamma.³⁷

Uit Tabel 26 laat zich aflezen, hoe de variatie naar voorechtelijke permissiviteit lag in verband met de variatie in door de ouders uitgeoefende contrôle. Evenals in de Tabel 27 zijn de in de kolommen vermelde cijfers percentages van het totaal aantal respondenten, vallend binnen iedere voor de onafhankelijke variabelen onderscheiden categorieën. (De horizontaal naast elkander geplaatste getallen vormen dus samen 100.)

TABEL 26. Het verband tussen ouderlijke controle en voorechtelijke permissiviteit.

ouderlijke controle (OCS)	voorechtelijke permissiviteit (PPS)			
	1 (gering)	2	3	4 (groot)
1 (veel)	26	35	24	16
2	22	32	28	17
3	22	22	28	28
4 (weinig)	12	22	28	38

Reeds op het eerste oog blijkt uit de tabel, dat er een duidelijke tendentie was onder de respondenten, zich restrictief op te stellen tegenover voorechtelijke intimiteit bij sterke ouderlijke contrôle en zich permissief op te stellen bij zwakke ouderlijke contrôle. Terwijl 26% van de sterk gecontroleerde respondenten een restrictieve attitude vertoonde, vertoonde slechts 12% van de zwak gecontroleerden deze attitude. Anderzijds was onder de sterk gecontroleerden slechts 16% als uitgesproken permissief aan te merken, terwijl dit onder de zwak gecontroleerden 38% was. Bleek de tau 0,18, de berekende χ^2 bleek 47,66 (bij 9 vrijheidsgraden) en de gamma 0,25.

Uit Tabel 27 wordt zichtbaar de variatie naar voorechtelijke permissiviteit in verband met sexe.

TABEL 27. Het verband tussen sexe en voorechtelijke permissiviteit.

sexe	voorechtelijke permissiviteit			
	1 (gering)	2	3	4 (groot)
jongens	15	21	28	36
meisjes	26	32	26	16

Ook uit deze tabel blijkt reeds op het eerste oog de tendentie van samenhang tussen de twee variabelen. Terwijl de jongens zich overwegend meer permissief dan restrictief opstelden, was de houding van de meisjes overwegend meer restrictief dan permissief. De eerste berekening van het verband tussen sexe en voorechtelijke permissiviteit had een tau ter grootte van 0,22 opgeleverd. Verdere berekeningen leverden op een χ^2 van 53,74 (bij 3 vrijheidsgraden) en een gamma van 0,36.

Van de 13 gevallen, waarin een tau van rond 0,20 werd gevonden, bleek voor het verband tussen ouderlijke contrôle en voorechtelijke permissiviteit de laagste gamma genoteerd te moeten worden. Onder deze gevallen bleek het verband tussen sexe en voorechtelijke permissiviteit de hoogste gammanotitie op te leveren. Daarom werden direct hiervoor deze beide verbanden in tabelvorm onder ogen van de lezer gebracht. Ook de overige 11 verbanden zouden in die vorm kunnen worden gedemonstreerd, doch de reeds geboden confrontatie lijkt toereikend ter voldoening aan een mogelijke behoefte aan wat meer direct zicht op de gegevens dan alleen in correlatiematen wordt geboden. Er van uitgaande nu, dat, naarmate de gamma hoger was, een hypothese krachtiger werd bevestigd door de empirische gegevens, waren de volgende oorspronkelijk veronderstelde verbanden in *volgorde van afname* voorlopig als het meest nauw aan te merken:

- hypothese 3 – meisjes zullen een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben dan jongens (tau: 0,22; gamma: 0,36);
- hypothese 5 – meisjes zullen patristischer blijken dan jongens (tau: 0,21; gamma: 0,35);
- hypothese 59 – naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij patristischer blijken (tau: 0,24; gamma: 0,34);
- hypothese 60 – naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij minder sexueel ervaren zijn (tau: 0,20,5; gamma: 0,34);
- hypothese 12 – naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij minder sexueel ervaren blijken (tau: 0,22; gamma: 0,33);

- hypothese 7 – naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij minder sexueel geïnformeerd blijken (tau: 0,24; gamma: 0,32);
- hypothese 45 – naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben (tau: 0,20; gamma: 0,32);
- hypothese 48 – naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij minder sexueel ervaren zijn (tau: 0,21; gamma: 0,32);
- hypothese 47 – naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij patristischer blijken (tau: 0,22; gamma: 0,31);
- hypothese 16 – werkende jongeren zullen romantischer blijken dan scholieren (tau: 0,19; gamma: 0,30);
- hypothese 22 – naarmate het opleidingsniveau van de vader lager is, zullen de respondenten romantischer blijken te zijn (tau: 0,18; gamma: 0,29);
- hypothese 55 – naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij sexueel minder geïnformeerd zijn (tau: 0,20; gamma: 0,28);
- hypothese 57 – naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben (tau: 0,18; gamma: 0,25).

Bij de gegeven opsomming lijken een paar opmerkingen op hun plaats. Allereerst dan is er op te wijzen, dat, niet anders dan t.a.v. de in het vorige hoofdstuk beschouwde verbanden, het gebruik van de gamma als correlatiemaat over de gehele linie nauwere verbanden demonstreert dan het gebruik van de tau als een zodanige maat. Er valt voorts op te wijzen, dat gebruikmaking van de gamma een in feite niet onbelangrijke verschuiving in de volgorde der verbanden teweegbracht. Terwijl bijv. de hoogste correlatie bij tau-analyse werd gevonden voor het in hypothese 60 veronderstelde verband, is dat nu voor het in hypothese 3 veronderstelde verband. Tenslotte moge er op worden gewezen, dat, ondanks verhoging van het correlatieniveau over de gehele linie, de hoogste correlaties betrekkelijk laag zijn gebleven. Is in het sociale onderzoek in het algemeen een gamma van 0,25 geen getal om verachtelijk over te doen en geldt dat in dit soort onderzoek te meer voor een gamma van 0,36, dit wist niet uit, dat geen enkel verband tot dusverre werkelijk nauw is gebleken.

Hiervoor werd uiteengezet, wat de eerste stap ter toetsing van de 72 hypothesen opleverde. Het bleek onder meer, dat in 38 gevallen een correlatie tussen onafhankelijke en afhankelijke variabelen werd gevonden, die niet toevallig was en die tevens in de met de hypothese strokende richting ging. Dat dit bleek, betekent niet meer echter dan een *voorlopige* bevestiging van de juistheid van de 38 hypothesen. Wanneer bijv. de houding van individuen tegenover voorechtelijke vrijheden restrictiever blijkt, naarmate hun kerkseid groter is en naarmate zij meer door hun ouders worden gecontroleerd qua doen en laten, dan nog is niet zeker, dat kerkseid en contrôle beide de bewuste houding be-

invloeden. Het kan nl. heel wel zijn, dat kerksheid contrôle of contrôle kerksheid in zodanige mate bepaalt, dat één der twee slechts in schijn inwerkt op de houding tegenover voorechtelijke vrijheden. Het gegeven voorbeeld verduidelijkt voldoende, dat het noodzakelijk was, na de eerste stap ter toetsing van de 72 hypothesen nog minstens één verdere stap te zetten. Opgehelderd diende te worden, welke van de 38 voorlopig bevestigde hypothesen de toets van verdere analyse zouden blijken te doorstaan. In eerste aanleg werd dit gevonden:

1. leeftijd, opleiding vader, welstandsklasse, kerksheid, kerkelijkheid, urbanisatiegraad, ouderlijke contrôle en sociaal-politieke interesse correleerden significant en overeenkomstig de verwachting met het niveau der sexuele kennis;
2. kerksheid, kerkelijkheid, urbanisatiegraad en ouderlijke contrôle gaven een dergelijke correlatie te zien met masturbatiehouding;
3. sexe, kerksheid, kerkelijkheid, urbanisatiegraad en ouderlijke contrôle vertoonden zulk een samenhang met houding tegenover voorechtelijke vrijheden;
4. sociaal-economische positie, opleiding vader, welstandsklasse, kerksheid, kerkelijkheid, urbanisatiegraad, ouderlijke contrôle en sociaal-politieke interesse vertoonden die samenhang met erotische idealisatie;
5. sexe, leeftijd, opleiding vader, kerksheid, kerkelijkheid, urbanisatiegraad en ouderlijke contrôle correleerden significant en overeenkomstig de verwachting met patrisme/matrisme;
6. leeftijd, opleiding vader, kerksheid, kerkelijkheid, urbanisatiegraad en ouderlijke contrôle gaven zulk een verband te zien met heterosexuele ervaring.

Uiteraard werd met grote belangstelling afgewacht, welke van de direct hiervoor genoemde verbanden na de tweede analytische stap 'overeind' zouden blijken te zijn gebleven. Die tweede stap werd er overigens één, waarbij niet alleen getracht werd de werkelijke invloed van iedere onafhankelijke variabele op de afhankelijke variabelen te bepalen. Zij hield tevens de poging in, zicht te verkrijgen op de mate, waarin de verschillende onafhankelijke variabelen met significante invloed op de afhankelijke variabelen *tezamen* bijdroegen tot de variatie qua sexuele kennis, houdingen en gedrag onder de 809 jongeren. Een computerprogramma was nl. beschikbaar, waardoor een partiële correlatieberekening en een multiële correlatieberekening in enen konden worden uitgevoerd.

Daar steeds de voorkeur was gegeven aan de tau als correlatiemaat, had bedoeld computerprogramma een bezwaar. Het was afgestemd op de correlatiecoëfficiënt r . De lezer neme daarom in ogenschouw de modificaties, die de vervanging van de tau door de r teweegbrengt in het beeld, dat is vervat in de Tabel 25. Die modificaties zijn af te lezen uit een vergelijking van de direct genoemde tabel en de Tabel 28.

TABEL 28. De toetsing der 72 hypothesen met behulp van r .

	KS	MAS	PPS	RS	P/MS	ES	hypothesen
sexe	0,05	0,03	0,26	0,07	0,26	-0,01	1 t/m 6
leeftijd	0,31	0,04	0,08	-0,03	0,15	0,27	7 t/m 12
soc. ec. positie	0,06	-0,02	-0,06	0,23	0,04	-0,11	13 t/m 18
opleiding vader	0,18	0,08	-0,01	0,22	0,09	0,07	19 t/m 24
werken moeder	0,06	-0,07	0,04	0,00	0,00	0,04	25 t/m 30
welstandsklasse	0,14	0,06	-0,09	0,15	0,01	0,03	31 t/m 36
kerkelijkheid	0,09	0,13	0,12	0,13	0,17	0,17	37 t/m 42
kerksheid	0,11	0,13	0,25	0,10	0,28	0,24	43 t/m 48
urbanisatiegraad	0,10	0,11	0,08	0,11	0,10	0,16	49 t/m 54
ouderlijke controle	0,26	0,12	0,24	0,09	0,32	0,33	55 t/m 60
distantie ouders: resp.	-0,03	-0,11	-0,14	-0,07	-0,14	-0,05	61 t/m 66
soc.-pol. interesse	0,20	-0,001	-0,10	0,11	0,03	0,06	67 t/m 72

Bij de vergelijking van Tabel 25 en Tabel 28 dient wel in aanmerking te worden genomen, dat, bij de berekening van de cijfers met betrekking tot het werken van de moeder, anders dan in het eerste geval, afwezige moeders als niet-werkende moeders zijn opgevat. Doet dit afbreuk aan de vergelijkbaarheid van de cijfers uit de twee tabellen, de veranderde opvattingen van het begrip 'niet-werkende moeder' kan onmogelijk veel afbreuk aan de vergelijkbaarheid doen. De gevallen, waarin de moeder afwezig was, bedroegen nl. slechts 29 in totaal.

Het substitueren van tau door r heeft met betrekking tot de 72 relaties nauwelijks of geen effect gehad, waaruit de gevolgtrekking moet worden gemaakt, dat de aanvaarding van het analyseprogramma een onjuiste beslissing was. Werden door de vervanging van tau door r – en zulks overeenkomstig de verwachting – hogere waarden verkregen, in het totaalbeeld deed zich bijzonder weinig verandering voor. Zo betreft de hoogste correlatie in Tabel 25 de hypothese 60 (tau: 0,25), maar ook in Tabel 28 betreft deze diezelfde hypothese (r : 0,33). Heeft voorts in eerstgenoemde tabel de naast-lagere correlatie betrekking op de hypothesen 7 en 59 (tau: 0,24), in de laatstgenoemde tabel heeft deze betrekking op hypothese 59 (r : 0,32), maar bij optreden van nauwelijks enig verschil met hypothese 7 (r : 0,31). Werd bij gebruikmaking van de tau als correlatiemaat gevonden, dat de hypothesen 3, 12 en 47 relatief zeer sterk bevestigd werden, bij gebruikmaking van de r is het beeld hetzelfde: hypothese 3 leverde bij toetsing op tau = 0,22 en r = 0,26, hypothese 12 tau = 0,22 en r = 0,27, hypothese 47 tau = 0,22 en r = 0,28. Anderzijds blijkt de hoogste negatieve correlatie uit Tabel 25 betrekking te hebben op hypothese 63 (tau: -0,11), maar ook hetzelfde wordt in Tabel 28 gevonden (r : -0,14).

De resultaten van de analyse in tweede ronde werden neergelegd in een zes-tal tabellen, die respectievelijk betrekking hebben op de samenhang van de 12 achtergrondvariabelen met kennis, masturbatiehouding, voorechtelijke permissiviteit/restrictiviteit, romanticisme, patrisme/matrisme en heteroseksuele ervaring. Ieder dier tabellen telt vier kolommen van getallen. In de eerste ko-

lom wordt aangegeven voor welk deel de variatie in sexuele kennis, houding of ervaring door de 12 achtergrondvariabelen *tezamen* wordt verklaard, maar ook, in hoeverre *ieder* dezer achtergrondvariabelen die variatie verklaart. Waar in de kolom geen getal staat aangegeven, heeft dit de betekenis van verwaarloosbare verklaringsbijdrage door de achtergrondvariabele in kwestie. In de tweede kolom staat aangegeven, in welke mate ieder der onafhankelijke variabelen met de afhankelijke bleek te correleren na eliminatie van de mogelijke invloed van de overige 11 onafhankelijke variabelen. In de derde kolom wordt een zicht geboden, dat sterk overeenkomt met het in de eerste geboden zicht, terwijl de vierde kolom in essentie veel met de tweede gemeen heeft. Wat de laatste twee kolommen van de eerste twee onderscheidt, is, dat de er in voorkomende cijfers betrekking hebben op de situatie, ontstaan na eliminatie van de minst significante correlaties.³⁸

De waarden, waarvan direct hiervoor sprake was, zijn wat de samenhang tussen de 12 achtergrondvariabelen en de kennisvariatie (KS) betreft, neergelegd in Tabel 29.

TABEL 29. Multipelen en partiële correlatie van de 12 achtergrondvariabelen met de variatie in de sexuele kennis volgens de KS.

KS x	fractie verklaard	r-part.	na eliminatie minst sign.	
			fractie verklaard	r-part.
1. sexe		-0,03		
2. leeftijd	0,05	0,25	0,05	0,25
3. soc.-ec. positie		0,07		0,07
4. opleiding vader	0,01	0,09	0,01	0,11
5. werken moeder		0,05		0,06
6. welstandsklasse		0,03		
7. kerkelijkheid		-0,04		
8. kerkseheid	0,01	0,08	0,01	0,08
9. urbanisatiegraad		0,03		
10. controle	0,02	0,15	0,02	0,15
11. distantie		0,002		
12. soc.-pol. int.	0,02	0,15	0,02	0,15
	fractie verklaard door alle 12 variabelen 0,19		fractie verklaard door 7 overgeble- ven variabelen 0,19	

Tot de belangrijkste bevindingen uit Tabel 28 is te rekenen de geringe mate, waarin de achtergrondvariabelen *tezamen* de variatie in sexuele kennis onder de respondenten verklaren. Die variatie mag voor nog geen 20% aan hen worden toegerekend. Daarnaast is belangrijk, dat, voor zover de kennisvariatie verklaarbaar is uit de in het geding gebrachte achtergrondvariabelen, het ei-

genlijk slechts vijf dezer variabelen zijn, die iets teweegbrachten. Het zijn met name: leeftijd, ouderlijke contrôle, sociaal-politieke interesse, opleiding van de vader en kerkseheid. De invloed van de leeftijd op het kennisniveau was verreweg het beduidendst daaronder. Op een later moment zal worden ingegaan op de vraag, in hoeverre de voortgezette analyse tot een herziening van het aanvankelijk verkregen beeld van samenhang tussen achtergrondvariabelen en kennisniveau leidde.

Wat bij nadere toetsing van de hypothesen met betrekking tot de masturbatiehouding werd gevonden, ligt vervat in Tabel 30. De waarden hebben betrekking op die 409 respondenten, die meedeelden, te hebben gemasturbeerd en die kenbaar maakten, of dit al of geen schuldgevoelens bij hen teweeg had gebracht.

TABEL 30. Multipiele en partiële correlatie van de 12 achtergrondvariabelen met de variatie in de masturbatiehouding volgens de MAS.

MAS ×	fractie verklaard	r-part.	na eliminatie minst sign.	
			fractie verklaard	r-part
1. sexe		-0,001		
2. leeftijd		-0,02		
3. soc.-ec. positie		-0,04		
4. opleiding vader		0,03		
5. werken moeder		-0,07	0,01	-0,08
6. welstandsklasse		0,05		
7. kerkelijkheid		0,05	0,01	0,11
8. kerkseheid		0,03		
9. urbanisatiegraad		0,06	0,01	0,08
10. controle		0,05		
11. distantie	0,01	-0,11	0,01	-0,12
12. soc.-pol int.		-0,01		
	fractie verklaard door alle 12 variabelen 0,05		fractie verklaard door 4 overgebleven variabelen 0,04	

De mate, waarin de variatie in de masturbatie houding mag worden toegeschreven aan de gezamenlijke inwerking van de 12 variabelen, is blijkbaar minimaal (5%). Onder de 12 variabelen nemen er vier de totale (minimale) invloed vrijwel geheel voor hun rekening: werken van de moeder, kerkelijkheid, urbanisatiegraad en distantie. Op de beeldverschuiving in vergelijking met de waarden uit Tabel 25 wordt nog ingegaan.

In Tabel 31 wordt nadere opheldering verschaft over de samenhang tussen de achtergrondvariabelen en de houding tegenover voorechtelijke vrijheden onder de 809 jongeren.

TABEL 31. Multiële en partiële correlatie van de 12 achtergrondvariabelen met de variatie in de houding jegens voorechtelijke vrijheden volgens de PPS.

PPS ×	fractie verklaard	r-part	na eliminatie minst sign.	
			fractie verklaard	r-part
1. sexe	0,04	0,21	0,04	0,20
2. leeftijd		0,01		
3. soc.-ec. positie		-0,05		
4. opleiding vader		0,05		
5. werken moeder		0,04		
6. welstandsklasse		-0,07		-0,07
7. kerkelijkheid		-0,06		-0,06
8. kerkseheid	0,03	0,17	0,03	0,18
9. urbanisatiegraad		0,01		
10. controle	0,01	0,10	0,02	0,14
11. distantie		-0,05		
12. soc.-pol. int.		-0,07	-	-0,08
	fractie verklaard door alle 12 variabelen 0,16		fractie verklaard door 6 overgeble- ven variabelen 0,15	

Blijkens de tabel werd 16% van de variatie in de houding tegenover voorechtelijke vrijheden door de 12 achtergrondvariabelen tezamen verklaard. Het is minder dan deze in de variatie qua niveau van seksuele kennis onder de respondenten verklaarden, maar niet onaanzienlijk meer dan zij in de variatie qua masturbatiehouding verklaarden. Onder het twaalfstal zijn er drie, te weten: sexe, kerkseheid en controle, die tezamen minstens 8% van de houdingsvariatie voor hun rekening nemen. Daaronder is de invloed van sexe het sterkst. Opmerkelijk is, dat welstandsklasse, kerkelijkheid en sociaal-politieke interesse, wier invloed na die van de eerder genoemde drie komt, alle negatief met de afhankelijke variabele correleerden. De verandering, die de nadere analyse te weeg heeft gebracht in het oorspronkelijke beeld van samenhang, zal nog aan de orde komen.

Uit Tabel 32 wordt duidelijk, wat in tweede instantie de samenhang bleek te zijn tussen de achtergrondvariabelen en het romanticisme onder de geïnterviewden.

Bleek de invloed van de achtergrondvariabelen op kennisniveau en houding tegenover voorechtelijke vrijheden niet groot, geringer blijkt hun invloed op de variërende erotische idealisatie onder de jongeren te zijn geweest. Voorts moet worden geconstateerd, dat slechts sociaal-economische positie van de respondent en opleiding van de vader – relatief gesproken – invloed van betekenis uitoefenden op de posities, door de respondenten op de RS ingenomen. Kerkelijkheid, controle en distantie deden daarnaast iets, doch heel weinig. De invloed van de laatstgenoemde factor deed zich overigens gelden op een wijze, die in tegenstelling stond tot de hypothetisch veronderstelde. Het zal eveneens

TABEL 32. Multipele en partiële correlatie van de 12 achtergrondvariabelen met de variatie in erotische idealisatie volgens de RS.

RS ×	fractie verklaard	r-part	na eliminatie minst sign.	
			fractie verklaard	r-part
1. sexe		-0,01		
2. leeftijd		-0,01		
3. soc.-econ. positie	0,02	0,16	0,03	0,19
4. opleiding vader	0,02	0,11	0,02	0,15
5. werken moeder		-0,01		
6. welstandsklasse		0,02		
7. kerkelijkheid		0,04	0,01	0,10
8. kerksheid		0,03		
9. urbanisatiegraad		0,04		
10. controle		0,06		0,07
11. distantie		-0,08		-0,07
12. soc.-pol. int.		0,03		
	fractie verklaard door alle 12 variabelen 0,11		fractie verklaard door 5 overgeble- ven variabelen 0,10	

later nog worden gezien, in hoeverre het beeld van samenhang uit Tabel 32 afwijkt van het aanvankelijk verkregen beeld.

Het is Tabel 33, welke zichtbaar maakt, wat de multipele en partiële correlatie opleverde met betrekking tot patrisme/matrisme, zoals geïndiceerd via de P/MS.

TABEL 33. Multipele en partiële correlatie van de 12 achtergrondvariabelen met patrisme/matrisme volgens de P/MS.

P/MS ×	fractie verklaard	r-part	na eliminatie minst sign.	
			fractie verklaard	r-part
1. sexe	0,02	0,16	0,03	0,18
2. leeftijd		0,07		0,06
3. soc.-ec. positie		0,03		
4. opleiding vader		0,08	0,01	0,08
5. werken moeder		-0,01		
6. welstandsklasse		-0,05		
7. kerkelijkheid		-0,04		
8. kerksheid	0,03	0,19	0,04	0,23
9. urbanisatiegraad		0,002		
10. controle	0,03	0,18	0,03	0,17
11. distantie		-0,06		-0,06
12. soc.-pol. int.		0,03		
	fractie verklaard door alle 12 variabelen 0,19		fractie verklaard door 6 overgeble- ven variabelen 0,19	

Allereerst valt bij de tabel op te merken, dat een even groot percentage van de patrisme/matrisme-variatie als van de kennisvariatie door de achtergrondvariabelen werd verklaard (19%). Van de 12 variabelen namen er drie een groot deel van deze verklaarde fractie voor hun rekening: kerksheld, contrôle en sexe. Daarnaast deden opleiding vader, leeftijd en distantie iets. Na beschouwing van Tabel 34 zal aan de orde komen, wat door de tweede analytische stap aan beeldverandering teweeg werd gebracht.

Tabel 34, de laatste uit een rij van zes, laat zien, wat door multiële en partiële correlatie werd verkregen ten aanzien van de samenhang tussen de 12 achtergrondfactoren en de heterosexuele ervaring van de respondenten.

TABEL 34. Multiële en partiële correlatie van de 12 achtergrondvariabelen met heterosexuele ervaring volgens de ES.

ES ×	fractie verklaard	r-part	na eliminatie minst sign.	
			fractie verklaard	r-part
1. sexe	0,01	-0,10	0,01	-0,11
2. leeftijd	0,02	0,16	0,03	0,17
3. soc.-ec. positie		-0,03		
4. opleiding vader		0,02		
5. werken moeder		0,02		
6. welstandsklasse		0,01		
7. kerkelijkheid		-0,03		
8. kerksheld	0,02	0,15	0,03	0,18
9. urbanisatiegraad	0,01	0,09	0,01	0,09
10. controle	0,05	0,23	0,05	0,23
11. distantie		0,01		
12. soc.-pol. int.		0,07		0,07
	fractie verklaard door alle 12 variabelen 0,19		fractie verklaard door 6 overgeble- ven variabelen 0,19	

Opnieuw vond bijna 20% van een variatie haar verklaring in het toedoen van de achtergrondvariabelen. Opnieuw echter ook liet een aantal dezer variabelen als verklarende factor verstek gaan. Het was in de eerste plaats de ouderlijke contrôle, waarvan invloed op de door de respondenten opgedane heterosexuele ervaring uitging. Kerksheld en leeftijd deden duidelijk minder, maar relatief vrij veel invloed gelden. Onder de zes bedoelde variabelen was de invloed van sociaal-politieke interesse, sexe en urbanisatiegraad het minste. Het verdient opmerking nog, dat de door sexe uitgeoefende invloed op het ervaringsniveau qua richting niet strookte met het hypothetisch voorspelde.

Wordt nu eindelijk ingegaan op de vraag, wat de voortgezette analyse aan verandering in het eerst verkregen zicht (vgl. Tabel 25) teweeg bracht. Bijna

vanzelfsprekend wordt daarmee niet bedoeld op de door één of meer der 12 achtergrondvariabelen verklaarde fractie van de variatie qua kennis, houding of ervaring. Het betreft slechts de veranderingen als gevolg van een blootleggen van eerder versluisde samenhangen tussen de achtergrondvariabelen onderling. Met betrekking tot de invloed op het kennisniveau is het beeld dan wel enigermate gewijzigd en wel zoals onmiddellijk hierna blijkt:

van significante invloed gebleken factoren naar volgorde van invloed	
eerste toetsing	tweede toetsing
1. leeftijd	1. leeftijd
2. ouderlijke contrôle	2. ouderlijke contrôle sociaal-politieke interesse
3. opleiding vader	3. opleiding vader
4. sociaal-politieke interesse	4. kerkseheid
5. welstandsklasse kerkseheid	5. sociaal-economische positie
6. urbanisatiegraad	6. werken moeder
7. kerkelijkheid	

Commentaar is eigenlijk bij het direct bovenstaande overbodig. Er zij, misschien ten overvloede, op gewezen, dat in tweede instantie welstandsklasse, urbanisatiegraad en kerkelijkheid als van invloed zijnde factoren ontbreken, maar werken van de moeder als significante invloed is opgedoken.

Dit werd voor de masturbatiehouding in de twee etappen gevonden:

van significante invloed gebleken factoren naar volgorde van invloed	
eerste toetsing	tweede toetsing
1. kerkseheid	1. distantie (negatieve corr.)
2. kerkelijkheid	2. kerkelijkheid
ouderlijke contrôle	3. urbanisatiegraad
3. urbanisatiegraad	werken moeder (negatieve corr.)

De tweede etappe van analyse herzag de resultaten van de eerste etappe kennelijk niet onbelangrijk. Kerkseheid, aanvankelijk de nauwst correlerende factor, verloor iedere betekenis, terwijl hetzelfde geldt voor de in eerste instantie op de tweede plaats komende ouderlijke contrôle.

Dezelfde wijze van etaleren toepassend als direct hiervoor wordt ten aanzien van voorechtelijke restrictiviteit/permissiviteit het volgende gevonden:

van significante invloed gebleken factoren naar volgorde van invloed	
eerste toetsing	tweede toetsing
1. sexe	1. sexe
2. kerkseheid	2. kerkseheid
3. ouderlijke controle	3. ouderlijke controle
4. distantie (negatieve corr.)	4. sociaal-politieke interesse (negatieve correlatie)
5. kerkelijkheid	5. welstandsklasse (negatieve correlatie)
6. sociaal-politieke interesse (negatieve correlatie)	6. kerkelijkheid (negatieve correlatie!!)
7. welstandsklasse (negatieve correlatie)	
8. urbanisatiegraad	

Ook hier bracht de tweede toetsing een reductie van het aantal achtergrondfactoren met significante invloed op de afhankelijke variabele te weeg. Ten aanzien van de opgetreden verschuivingen is het meest opmerkelijk, dat de aanvankelijk positief correlerende kerkelijkheid in tweede instantie negatief is gaan correleren.

Zien wij in hetzelfde perspectief naar het verband tussen achtergrondfactoren en erotische idealisatie of romanticisme onder de 809 jongeren. Dit komt dan naar voren:

van significante invloed gebleken factoren naar volgorde van invloed

eerste toetsing	tweede toetsing
1. sociaal-economische positie	1. sociaal-economische positie
2. opleiding vader	2. opleiding vader
3. welstandsklasse	3. kerkelijkheid
4. kerkelijkheid	4. ouderlijke controle
5. urbanisatiegraad	distantie (negatieve correlatie)
6. kerkheid	
sociaal-politieke interesse	
7. ouderlijke controle	

Terwijl in de tweede rij een viertal factoren uit de eerste rij (welstandsklasse, urbanisatiegraad, kerkheid en sociaal-politieke interesse) ontbreekt, wordt er een nieuwe factor in aangetroffen: distantie.

Voor het verband tussen achtergrondvariabelen enerzijds en patrisme/matrisme anderzijds geldt het volgende:

van significante invloed gebleken factoren naar volgorde van invloed

eerste toetsing	tweede toetsing
1. ouderlijke controle	1. kerkheid
2. kerkheid	2. sexe
3. sexe	3. ouderlijke controle
4. kerkelijkheid	4. opleiding vader
5. leeftijd	5. leeftijd
6. distantie (negatieve correlatie)	distantie (negatieve correlatie)
7. urbanisatiegraad	
8. opleiding vader	

Weer wordt een niet onbelangrijke verschuiving aangetroffen in de volgorde van de door achtergrondfactoren uitgeoefende invloed. Daarnaast is in tweede instantie de invloed van kerkelijkheid en urbanisatiegraad weggevallen.

Tenslotte wordt de samenhang voor heterosexuele ervaring vanuit hetzelfde gezichtspunt beschouwd. Er verschijnt nu dit beeld:

van significante invloed gebleken factoren naar volgorde van invloed

eerste toetsing	tweede toetsing
1. ouderlijke controle	1. ouderlijke controle
2. leeftijd	2. kerkheid
3. kerkheid	3. leeftijd
4. kerkelijkheid urbanisatiegraad	4. sexe (negatieve correlatie)

5. sociaal-economische positie
(negatieve correlatie)
6. opleiding vader

5. urbanisatiegraad
6. sociaal-politieke interesse

In de tweede rij zijn kerkelijkheid, sociaal-economische positie en opleiding vader weggevallen, maar sexe en sociaal-politieke interesse, die in de eerste rij ontbreken, komen er in voor. De wijze, waarop sexe er in is verschenen, wijst er overigens op, dat het vrouwelijke geslacht sexueel ervarener zou zijn dan het mannelijke. Dit is een interessante bevinding.

Door de uitgevoerde partiële correlatieberekening is het aanvankelijk verkregen zicht (vgl. Tabel 25) op diverse punten min of meer gemodificeerd. Bepaalde factoren verdwenen uit het beeld, terwijl bepaalde andere er een plaats in kregen. Bovendien vonden verschuivingen plaats in de volgorde van invloed van die factoren, welke in het beeld bleven. Terwille van de overzichtelijkheid wordt het verkregen resultaat van de berekening der partiële correlatie nog eens in een tabel neergelegd. De lezer beschouwe Tabel 35.

TABEL 35. De hertoetsing der 72 hypothesen door partiële correlatieberekening.

	KS	MAS	PPS	RS	P/MS	ES	hypothesen
sexe			xxx		xx	o	1 t/m 6
leeftijd	xxx				x	x	7 t/m 12
soc-ec. positie	x			xxx			13 t/m 18
opleiding vader	x			xx	x		19 t/m 24
werken moeder	x	o					25 t/m 30
welstandsklasse			o				31 t/m 36
kerkelijkheid		xxx	o	x			37 t/m 42
kerksheid	x		xx		xxx	xx	43 t/m 48
urbanisatiegraad		xx				x	49 t/m 54
ouderlijke contrôle	xx		x	x	x	xxx	55 t/m 60
distantie ouders: resp.		o		o	o		61 t/m 66
soc.-pol. interesse	xx		o			x	67 t/m 72

Verklaring: xxx = hoogste correlatie; xx = één na hoogste correlatie; x = correlatie; o = negatieve correlatie.

Blijkens Tabel 35 heeft hertoetsing der 72 hypothesen opgeleverd een validering van 26 dezer hypothesen, terwijl 8 hunner door deze hertoetsing voor omkering qua effect van de oorzakelijk gedachte variabele in aanmerking komen. (Met betrekking tot dezelfde hypothesen werden in eerste instantie 38 valideringen en 6 noodzakelijke 'omkeringen' gescoord.) Beseft dient intussen te blijven, dat de r-waarden, gevonden bij een aantal der gevalideerde hypothesen, zeer laag zijn. De gegevens uit Tabel 35 kort becommentariërend, moge nog worden gewezen op het aantal malen, dat een achtergrondvariabele als factor overeenkomstig het in de hypothesen veronderstelde naar voren is gekomen. Slechts twee van de 12 variabelen zijn als zodanig meer dan drie keer

in het beeld (ouderlijke contrôle en kerkseheid), terwijl twee andere variabelen als zodanig geheel ontbreken (welstandsklasse en distantie).

Alvorens tot een afsluiting te geraken van het gedeelte, dat op de 72 hypothesen betrekking heeft, moet worden gewezen op een zich voordoende complicatie. Door de uitgevoerde partiële correlatieberekening is het beeld van samenhang tussen de 12 onafhankelijke variabelen en de 6 afhankelijke variabelen, zoals dat aanvankelijk was verkregen, op statistisch correcte manier gewijzigd. Geen rekening werd daarbij echter gehouden met mogelijk bestaande samenhang tussen de 12 onafhankelijke variabelen onderling. Waar nu tussen twee of meer dezer variabelen een nauwe samenhang blijkt te bestaan, is de mogelijkheid aanwezig, dat de partiële correlatieberekening, zoals hiervoor in resultaten getoond, de interpreterende onderzoeker op een dwaalspoor brengt. Nemen wij deze figuur: $A \rightarrow B \rightarrow C$. In de figuur werkt B causaal in op C, maar B is op zijn beurt causaal afhankelijk van A. Is laatstgenoemde afhankelijkheid zeer sterk, dan betekent dit, dat bij partiële correlatieberekening, gericht op het blootleggen van B's invloed op C, A's invloed op C vrijwel tot nul wordt gereduceerd. Ziende nu naar de onderlinge samenhang tussen de 12 achtergrondvariabelen uit de 72 hypothesen, blijkt deze in een paar gevallen groot.³⁹ Tussen opleiding van de vader en de welstandsklasse van de family of orientation van de respondent is er een samenhang ter grootte van $r=0,49$, tussen kerkelijkheid en kerkseheid is het verband nog aanmerkelijk nauwer, nl., $r=0,72$. De lezer zal reeds de consequentie zien, althans zeker wat betreft het verband tussen kerkelijkheid en kerkseheid. Daar, waar de invloed van de kerkelijkheid op een afhankelijke variabele, bijv. de P/MS, door de kerkseheid wordt 'wegverklaard', bij partiële correlatieberekening, is dit mogelijk geheel onterecht. Verondersteld mag immers in alle redelijkheid worden, dat het gaat om deze figuur: kerkelijkheid $\rightarrow$ kerkseheid $\rightarrow$ patrisme/matrisme. Moeilijker is het, een adequate interpretatie te geven van een reductie van de aanvankelijk vastgestelde invloed van de opleiding van de vader of van de welstandsklasse op kennis, houding of ervaring. De reden is, dat deze twee achtergrondvariabelen misschien eer elkanders gedeeltelijke substituut zijn dan dat de ene causaal op de andere zou inwerken. In ieder geval mag het beeld, dat ligt vervat in de Tabellen 29 t/m 35 niet zonder meer als aanwijzend worden genomen voor bevestiging en verwerping van hypothesen. Zou dat wel worden gedaan, dan zouden ten onrechte enige hypothesen worden verworpen.

Het gedeelte aangaande de 72 hypothesen afsluitend, zij allereerst ingegaan op de vraag, welke hypothesen uiteindelijk de meest krachtige bevestiging hebben gevonden. Het oogmerk is hierbij mede, de vergelijking mogelijk te maken met het aanvankelijk gevondene. (Eerder werden opgesomd de 13 gevallen, waarin een tau van rond 0,20 werd gevonden. Na berekening van de gamma werden deze gevallen gerangschikt in volgorde van de gevonden gammahoogten.) De 10 meest krachtig bevestigde hypothesen blijken te zijn:

hypothese 7 – naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij sexueel minder geïnformeerd blijken (r part.: 0,25);

- hypothese 47 – naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij patristischer blijken (r part.: 0,23);
- hypothese 60 – naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij minder sexueel ervaren zijn (r part.: 0,23);
- hypothese 3 – meisjes zullen een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben dan jongens (r part.: 0,20);
- hypothese 16 – werkende jongeren zullen romantischer blijken dan scholieren hebben (r part.: 0,18);
- hypothese 5 – meisjes zullen patristischer blijken dan jongens (r part.: 0,18);
- hypothese 45 – naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij een restrictiever houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben (r part.: 0,18);
- hypothese 48 – naarmate de respondenten kerkser zijn, zullen zij minder sexueel ervaren zijn (r part.: 0,18);
- hypothese 59 – naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij patristischer blijken (r part.: 0,17);
- hypothese 12 – naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij minder sexueel ervaren blijken (r part.: 0,17).

Deze uitkomst en de oorspronkelijk verkregene dekken elkander niet. Zo werden in eerste instantie de hypothesen 3, 5 en 59 het krachtigst bevestigd, terwijl dat in tweede instantie de hypothesen 7, 47 en 60 waren. (Wel dient daarbij in aanmerking te worden genomen, dat aanvankelijk met de gamma als correlatiemaatstaf werd geopereerd.) Toch is het verschil tussen de uitkomst van de eerste en die van de tweede stap niet zo groot. De 10 hypothesen, die na partiële correlatieberekening de meest krachtige bevestiging vonden, zijn dezelfde als die, welke bij de eerste stap het meest krachtig bevestigd werden. Nogmaals wordt duidelijk, dat, hoewel de voortzetting van de analyse beeldverschuiving en -zuivering teweeg bracht, het oorspronkelijke beeld geenszins werd vergruizeld.

Omderwille van de controleerbaarheid van de gemaakte analyse en haar resultaten werd in dit hoofdstuk tot dusverre een lange weg, vanwaar weinig boeiende uitzichten te bieden vielen, afgelegd. Nu hij is afgelegd, is het waarschijnlijk zeer wenselijk, kort samen te vatten, wat werd beoogd en bereikt met het begaan van die weg. Het uitgangspunt was dan de vraag, waarin de verklaring voor de gevonden verschillen qua sexuele kennis, houding en ervaring onder de ruim 800 geënquêteerde jongeren te zoeken viel. De vraag werd voorlopig beantwoord met de ontwikkeling van 72 hypothesen. In elk daarvan werd een oorzaak: gevolg-relatie gelegd tussen één van 12 nieuw ingevoerde variabelen en één der 6 variabelen, die reeds eerder ter sprake kwamen (kennisniveau, masturbatiehouding, premaritale permissiviteit, romanticisme, patrisme/matrisme en ervaring). De ontwikkeling van 72 hypothesen was zeker arbitrair, maar niet meer of minder dan die van bijv. 24 of 395 geweest zou zijn. Aan de formulering van juist dit aantal lag echter eensdeels empirisch-sociolo-

gisch overwegen, andersdeels het besef van de beperktheid der verkregen informatie ten grondslag. Hoe waren de bewuste hypothesen toetsbaar te maken? Wat de afhankelijke variabelen betreft werd reeds beschikt over schalen: KS, MAS, PPS, RS, P/MS en ES. Wat de 12 onafhankelijke variabelen (de variabelen met veronderstelde oorzakelijke werking) aangaat, was in een aantal gevallen de constructie van werkelijke schalen met de implicatie van een zgn. itemanalyse nodig, in de overige gevallen niet. (Een voorbeeld van de overbodigheid van schaalconstructie vormt de variabele 'sexe'.) Nadat, in zoverre zulks nog nodig was, de variabelen waren geoperationaliseerd, vond de toetsing der 72 hypothesen in twee etappen plaats. Tijdens de eerste etappe werd de empirische samenhang tussen de twee variabelen, welke in een hypothese met elkander in verband waren, onderzocht door kruistabellering en berekening van correlatie tussen de grootheden. Als correlatiemaatstaf werd gebezigd de tau, maar nadien werd nog voor een aantal gevallen tevens de gamma berekend. Daar de methode, gevolgd tijdens de eerste etappe, het risico in zich borg van gevonden significante samenhangen, die in feite schijnsamenhangen waren, werd nog een etappe afgelegd. Na de eerstuitgevoerde correlatieberekening werd een partiële correlatieberekening gemaakt. Omdat zich daaraan betrekkelijk moeiteloos een multiële correlatieberekening liet koppelen, werd zulks gedaan. Met de laatste berekening kon zicht worden verkregen op de mate, waarin de achtergrondvariabelen of van causale invloed veronderstelde factoren tezamen de variatie in seksuele kennis, houding en ervaring binnen de steekproef verklaarden. Het was niet mogelijk, bij de gecombineerde partiële en multiële correlatieberekening als correlatiemaatstaf de tau te hanteren. Hantering van de r als zodanige maatstaf was nodig. Zoals werd gedemonstreerd, was dit evenwel geen ernstig bezwaar.

Wat de resultaten van de toetsing der 72 hypothesen betreft moge allereerst vrijwel zeker worden gezegd, dat 42 hunner onjuist en de overige 30 juist waren. Daarbij dient dan direct te worden opgemerkt dat van eerstbedoelde er 35 onjuist waren in de zin van een niet blijken van enig significant verband tussen de onafhankelijke variabele en de afhankelijke variabele. Ten aanzien van de overige zeven werd wel een significant verband tussen de onafhankelijke en de afhankelijke variabele gevonden, maar de inwerking van de eerste op de laatste bleek tegengesteld aan het in de hypothese vermoede. Geen significant verband werd gevonden waar het ging om de volgende hypothetisch veronderstelde relaties:

sexe $\times$ kennis
welstandsklasse $\times$ kennis
urbanisatiegraad $\times$ kennis
distantie $\times$ kennis
sexe $\times$ masturbatiehouding
leeftijd $\times$ masturbatiehouding
soc.-ec. positie $\times$ masturbatiehouding
opleiding vader $\times$ masturbatiehouding
welstandsklasse $\times$ masturbatiehouding
kerksheid $\times$ masturbatiehouding

sexe $\times$ romanticisme
leeftijd $\times$ romanticisme
werken moeder $\times$ romanticisme
welstandsklasse $\times$ romanticisme
kerksheid $\times$ romanticisme
urbanisatiegraad $\times$ romanticisme
soc.-pol. int. $\times$ romanticisme
soc.-ec. pos. $\times$ patrisme/matrisme
werken moeder $\times$ patrisme/matrisme
welstandsklasse $\times$ patrisme/matrisme

controle $\times$ masturbatiehouding
 soc.-pol. interesse $\times$ masturbatiehouding
 leeftijd $\times$ voorechtelijke permissiviteit
 soc.-ec. positie $\times$ voorechtelijke perm.
 opleiding vader $\times$ voorechtelijke perm.
 werken moeder $\times$ voorechtelijke perm.
 urbanisatiegraad $\times$ voorechtelijke perm.
 distantie $\times$ voorechtelijke perm.

urbanisatiegraad $\times$ patrisme/matrisme
 soc.-pol. int. $\times$ patrisme/matrisme
 soc. ec. pos. $\times$ ervaring
 opleiding vader $\times$ ervaring
 werken moeder $\times$ ervaring
 welstandsklasse $\times$ ervaring
 distantie $\times$ ervaring

Wel een significant verband, maar strijdig met het hypothetisch veronderstelde werd gevonden met betrekking tot:

werken moeder $\times$ masturbatiehouding
 distantie $\times$ masturbatiehouding
 welstandsklasse $\times$ voorechtelijke permissiviteit
 soc.-pol. interesse $\times$ voorechtelijke permissiviteit
 distantie $\times$ romanticisme
 distantie $\times$ patrisme/matrisme
 sexe $\times$ ervaring

Dat betekent, dat de hypothesen, die dienaangaande werden geformuleerd, als volgt moeten worden herzien:

- (26) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten *zwakker* schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben (r part.: $-0,08$);
- (62) naarmate de distantie tussen hen en hun ouders groter is, zullen de respondenten *zwakker* schuldgevoel tegenover masturbatie blijken te hebben (r part.: $-0,12$);
- (33) naarmate de welstandsklasse lager is, zullen de respondenten een *permissiever* houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben (r part.: $-0,08$);
- (69) naarmate de sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten een *permissiever* houding tegenover voorechtelijke vrijheden blijken te hebben (r part.: $-0,08$);
- (64) naarmate de afstand tussen ouders en kinderen groter is, zullen de laatsten *minder* romantisch blijken (r part.: $-0,07$);
- (63) naarmate de afstand tussen ouders en kinderen groter is, zullen de laatsten *matristischer* blijken (r part.: $-0,06$);
- (6) meisjes zullen *meer* seksueel ervaren blijken te zijn dan de representanten van de andere kunne (r part.: $-0,11$).

Het springt evenwel direct in het oog, dat de hypothesen, die aldus om herziening vroegen, zeer zwakke oorzaak:gevolg-relaties moeten betreffen. De hoogste notering van r part. belooft slechts $-0,12$.

De 30 hypothesen welke bestand bleken tegen empirische toetsing door partiële correlatieberekening, zijn de aan het begin van het hoofdstuk genoemde nummers 3, 5, 7, 11, 12, 13, 16, 19, 22, 23, 25, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45,

47, 48, 50, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 67 en 72. Van deze hypothesen werden relatief het zwakst bevestigd de direct onderstaande:

- (11) naarmate de individuen jonger zijn, zullen zij patristischer blijken (r part.: 0,06);
- (25) indien de moeder niet werkt, zullen de respondenten sexueel minder geïnformeerd blijken te zijn (r part.: 0,06);
- (13) werkende jongeren zullen blijken sexueel minder te zijn geïnformeerd dan scholieren (r part.: 0,07);
- (58) naarmate de respondenten meer door hun ouders werden gecontroleerd, zullen zij patristischer blijken (r part.: 0,07);
- (72) naarmate hun sociaal-politieke geïnteresseerdheid geringer is, zullen de respondenten minder sexueel ervaren zijn (r part.: 0,07).

Waren deze vijf hypothesen juist, het verband tussen de erin vervatte onafhankelijke en afhankelijke variabele moet wel nadrukkelijk als bijzonder zwak worden bestempeld. Hier dient direct aan te worden toegevoegd, dat het verband tussen onafhankelijke en afhankelijke variabele van de relatief sterkst bevestigde hypothesen evenmin indrukwekkend was. De r part., welke gevonden werd bij de 10 meest krachtig bevestigde hypothesen, varieerde tussen 0,25 en 0,17. Gebruikmaking van de gamma als correlatiemaatstaf zou hoogstwaarschijnlijk een wat nauwere correlatie te zien hebben gegeven, doch ten aanzien van geen dezer hypothesen zou door gebruikmaking van deze correlatiemaatstaf een verband zijn gebleken, waarop onderzoekers altijd weer hopen.

De factoren, die als van causale invloed op seksuele kennis, houding en ervaring onder de geënquêteerden waren verondersteld, oefenden dus deels zulk een invloed uit. Evenwel, voor zover zij dat deden, was hun gezamenlijke invloed van zeer tot tamelijk gering. Dit op zichzelf roept onmiddellijk de vraag op, welke andere, niet in het geding gebrachte factoren die variatie mede hadden kunnen verklaren. Hier moge die vraag toch verder blijven rusten. Er rest dan nog wel, iets meer te zeggen over de relatieve invloed van de onafhankelijke variabelen op de afhankelijke. De mogelijkheid was gegeven, dat iedere onafhankelijke variabele zes maal een significante invloed zou blijken uit te oefenen, namelijk op kennis, masturbatiehouding, premaritale permissiviteit, romanticisme, patrisme/matrisme en heteroseksuele ervaring. Het onderzoek bracht aan het licht, dat het aantal malen, dat deze variabelen zulks deden, als volgt ligt:

sexe	3 ×	kerkelijkheid	6 ×
leeftijd	3 ×	kerksheid	4 ×
soc.-ec. positie	2 ×	urbanisatiegraad	2 ×
opleiding vader	3 ×	ouderlijke controle	5 ×
werken moeder	2 ×	distantie ouders: respondent	3 ×
welstandsklasse	1 ×	soc.-pol. interesse	3 ×

Het werken van de moeder en de welstandsklasse waren nauwelijks in het

spel, kerkelijkheid was dat daarentegen steeds, terwijl kerkseheid en ouderlijke controle zich in de meeste gevallen als significante causale factor deden gelden. De overige acht variabelen waren werkelijke invloeden in, hetzij twee, hetzij drie gevallen. Bij nadere beschouwing van de gevallen, waarin kerkseheid en ouderlijke controle significant met de afhankelijke variabelen correleerden (r part.), blijken deze correlatiecoëfficiënten te zijn gescoord:

kerkseheid	0,08	0,18	—	0,23	0,18
ouderlijke controle	0,15	0,14	0,07	0,17	0,23

De relatief grote hoogte van verschillende dezer coëfficiënten geeft te meer reden, in kerkseheid en ouderlijke controle de twee belangrijke achtergrondvariabelen onder de in totaal 12 te zien. Verklaarden de 12 tezamen slechts een beperkt deel van de variatie qua kennis, houding en ervaring binnen de onderzochte groep, het door hen daarvan verklaarde kwam kennelijk in belangrijke mate voor rekening van kerkseheid en controle. Dit lijkt een belangrijke bevinding. Daarom, omdat binnen de sociologie een polaire tegenstelling bestaat over de vraag, waardoor sociologisch relevante verschijnselen in het algemeen worden bepaald. Enerzijds zijn er diegenen, die steeds weer willen interpreteren tegen de achtergrond van economische verhoudingen en posities. Anderzijds zijn er diegenen, die zoeken te verklaren binnen een 'idealistisch' perspectief. Het hier gevondene geeft onmiskenbaar meer steun aan het 'idealisme' (levens- en wereldbeschouwing als grondfactor) dan het 'materialisme' (economische verhoudingen en posities als basisfactor). In dit verband zij er nog eens uitdrukkelijk op gewezen, dat noch werken versus studeren, noch welstands-klasse in het algemeen veel invloed uitoefende op de afhankelijke variabelen. Werken versus studeren kwam in het totale beeld slechts één keer als belangrijk naar voren, te weten, met betrekking tot het romanticisme, terwijl het in de andere vijf gevallen slechts één maal een rol speelde en dan nog een vrij onbeduidende. De welstandsklasse, waartoe het gezin van oriëntatie behoorde, oefende blijkbaar zelfs nagenoeg geen invloed uit.

Tenslotte nog een enkel woord over de gemaakte schatting van de invloeds-*richting* der achtergrondvariabelen, zoals in de hypothesen naar voren gekomen. Of die schatting juist of onjuist was, wordt doorgaans geïndiceerd door het correlatieteken (+ of —). Blijkens de resultaten van de analyse dan, werd volgens deze indicatie de invloedsrichting in alle gevallen van significant verband juist geschat voor leeftijd, sociaal-economische positie (werken vs. studeren), opleiding vader, werken moeder, kerkseheid, urbanisatiegraad en ouderlijke controle. Hoewel voor de invloed van de kerkelijkheid éénmaal het minteken moest worden genoteerd, was de invloed van die factor in werkelijkheid eveneens steeds overeenkomstig het hypothetisch gestelde. Daarentegen werd de invloedsrichting steeds onjuist geschat voor de distantie tussen de respondent en zijn ouders. Dit laatste doet vermoeden, dat distantie — significante invloedsfactor ten aanzien van masturbatie, romanticisme en patrisme/matrisme

– door de onderzoeker in haar algemene betekenis fundamenteel verkeerd werd verstaan.

Wat ten aanzien van dit hoofdstuk nog rest, is de voortgezette beschouwing van het verband tussen sexuele kennis, houding en ervaring onder de geëncquêteerde jongeren met als oogmerk, beter zicht te verkrijgen op de aard van dit verband. Er is geen aanleiding, de beschouwing van een uitvoerigheid te doen zijn als die met betrekking tot de 72 hypothesen. Met een paar bladzijden kan worden volstaan zelfs.

Overeenkomstig dienaangaande ontwikkelde hypothesen (vgl. het voorgaande hoofdstuk) werd significante samenhang gevonden tussen kennis, houding en ervaring in sexualibus. Het volgende bleek o.m. te gelden:

naarmate het individu meer adequate kennis bezat, was het veelal matristischer (gamma: 0,41);

naarmate het individu matristischer was, had het veelal een groter (heterosexuele) ervaring (gamma: 0,45);

naarmate het individu meer adequate kennis bezat, was het veelal meer (heterosexueel) ervaren (gamma: 0,46).

Het betrof hier empirische bevestiging van veronderstelde verbanden over de aard, waarvan in de hypothesen geen uitspraak was gedaan. De reden daarvoor was, dat voorlopig met even veel recht te verdedigen leek, dat A (bijv. kennis) oorzaak en B (bijv. matristisme) gevolg was te achten als dat het omgekeerde (B oorzaak en A gevolg) diende te worden aangenomen. Terdege werd beseft, dat één der drie variabelen, de sexuele houding, bij ieder der in het onderzoek betrokken individuen in de tijd voorafging aan kennis en ervaring, zoals in het project bedoeld. Evenmin werd over het hoofd gezien, dat houding per definitie oorzakelijk inwerkt op kennis en ervaring. Echter werd daarnaast ingezien, dat houding vrijwel zeker niet alleen bepalend is ten opzichte van kennis en ervaring. Wat – ietwat slordig – zou kunnen worden aangeduid als druk of uitdaging van de objectieve situatie, zou (soms) de houding als causale invloed op kennis en ervaring kunnen overvleugelen, daarbij tegengesteld aan de houding inwerkend nog op de twee. Bijaldien zou de voor het individu moeilijk verdragelijke discrepantie, die aldus tussen houding enerzijds en kennis en ervaring anderzijds kan ontstaan, haar oplossing kunnen vinden in een 'houdingscapitulatie'. Indien dit laatste illustratie zou behoeven, dan spreekt misschien het meest aan als voorbeeld de patrist, die in matristische richting evolueert onder de druk van hem toegediende kennis en/of opgedane ervaring.

Intussen bleef de hoop bestaan, dat het onderzoek in een volgende fase licht zou kunnen werpen op de aard van de empirisch gevonden samenhang tussen de drie variabelen. Die hoop had een redelijke grond. Er werd nl. als volgt geredeneerd. Tussen de variabelen A, B en C, waaronder A antecedent is, wordt een verband verondersteld en vervolgens empirisch aangetoond. Daarmee blijft toch nog open, of A eer B en C, danwel B en C eer A het aanzijn

heeft, resp. hebben gegeven. Er wordt echter tevens verondersteld, dat de factoren D t/m C tezamen de variatie binnen zowel A als B en C vermogen te verklaren. Blijkt nu bij empirische toetsing van deze verwachtingen, dat dit waar is ten aanzien van B en C, doch niet ten aanzien van A, dan is aan te nemen, dat B en C sterker afhankelijk zijn van A dan A van B en C. Zou dus de toetsing van de 72 hypothesen, die in dit hoofdstuk aan de orde kwamen, een verregaande verklaring van de variatie in kennis en ervaring, doch slechts een beperkte of geen verklaring van de variatie in houding opleveren, dan zou de houding als de dominantie binnen de trits zijn aan te nemen. Het zal de lezer evenwel niet ontgaan, dat de hiervoor aangegeven mogelijkheid geen werkelijkheid bleek te zijn.

Verschaft hetgeen bij de toetsing der 72 hypothesen gevonden werd in het geheel geen licht op de aard van de relatie tussen kennis, houding en ervaring in *sexualibus* binnen de steekproef? Of levert het althans ten aanzien van de aard van die relatie enige suggestie op? De beantwoording van deze vragen lijkt gediend te zijn met een overzicht, zoals dat in Tabel 36 wordt verschaft.

TABEL 36. De hertoetsing der 72 hypothesen nogmaals in resultaten getoond.

	KS	MAS	PPS	RS	P/MS	ES	hypothesen
sexe	—	—	0,20	—	0,18	-0,11	1 t/m 6
leeftijd	0,25	—	—	—	0,06	0,17	7 t/m 12
soc.-ec. positie	0,07	—	—	0,19	—	—	13 t/m 18
opleiding vader	0,11	—	—	0,15	0,08	—	19 t/m 24
werken moeder	0,06	0,08	—	—	—	—	25 t/m 30
welstandsklasse	—	—	-0,07	—	—	—	31 t/m 36
kerkelijkheid	*	*	*	*	*	*	37 t/m 42
kerksheid	0,08	—	0,18	—	0,23	0,18	43 t/m 48
urbanisatiegraad	—	0,08	—	—	—	0,09	49 t/m 54
controle	0,15	—	0,14	0,07	0,17	0,23	55 t/m 60
distantie	—	-0,12	—	-0,07	-0,06	—	61 t/m 66
soc.-pol. interesse	0,15	—	-0,08	—	—	0,07	67 t/m 72
fractie van de variatie verklaard door onafh. variabelen	19%	4%	15%	10%	19%	19%	

* niet nauwkeurig vaststelbaar, maar significant verband.

De tabel confronteert ons opnieuw met de beperkte mate, waarin de 12 onafhankelijke variabelen de variatie in kennis, houding en ervaring vermochten te verklaren, maar daarmee tevens met een in deze context minstens zo belangrijke uitkomst. Het is, dat, indien houding geïndiceerd wordt geacht door op de P/MS ingenomen posities, kennis, houding en ervaring door de onafhankelijke variabelen in precies dezelfde mate werden verklaard. Eén en ander zou genoeg kunnen worden geacht, te concluderen, dat het voortgezette onderzoek over de aard van de relatie tussen kennis, houding en ervaring niets opleverde.

De lezer vatte toch nog even in het oog de relaties, gevonden tussen leeftijd enerzijds en kennis, houding en ervaring anderzijds. Naarmate de geënquêteerden ouder waren, beschikten zij significant duidelijk meer over adequate kennis in sexualibus. Ook was het zo, dat, naarmate zij ouder waren, hun (heterosexuele) ervaring groter was. Het zijn empirische bevindingen, die stroken met het hypothetisch veronderstelde en waarschijnlijk zou iedere lezer hogelijk verbaasd zijn geweest, wanneer uit de onderzoeksgegevens anders was bevonden. Invloed deed de leeftijd daarnaast ook op de houding gelden, d.w.z., in zoverre deze werd geïndiceerd door ingenomen posities op de P/MS. Naarmate de individuen uit de steekproef ouder waren, waren zij *niet* permissiever tegenover masturbatie en voorechtelijke vrijheden, evenmin minder romantisch, maar wel permissiever tegenover de sexualiteit in algemeenheid. Evenwel, de tendens van toenemende permissiviteit of toenemend matrisme bij toenemende leeftijd was bijzonder zwak. Het gaat niet aan, daaruit aan het einde van dit hoofdstuk te besluiten, dat dus onomstotelijk een overwicht van houding over kennis en ervaring is komen vast te staan. Tegen zulk een conclusie kunnen genoeg gegronde twijfels worden aangevoerd. Wel lijkt het volgende geen te stout besluit: de hypothese, dat houding dominant zou zijn in het raam van een wisselwerking tussen kennis, houding en ervaring, heeft in het verrichte onderzoek weliswaar volstrekt ontoereikende toetsing gevonden, maar zij wordt er wel door gesteund.

6. TEN BESLUIE: SOLIDITEIT EN PROFIJT VAN DE ONDERNEMING

Een onderzoek werd verricht naar jeugd en sexualiteit in Nederland anno 1968. In de vier voorgaande hoofdstukken is weergegeven, welke informatie werd verkregen van 809 jongeren in de leeftijdsgroep 16–20 jaar, die werden gekozen om alle Nederlandse jongeren uit die groep te vertegenwoordigen. Enige vragen zijn nu nog wel blijven liggen. Eén der vragen is die naar de graad van betrouwbaarheid van de verkregen inlichtingen. Een andere is die naar de winst, die de onderneming in zowel maatschappelijke als wetenschappelijke zin heeft opgeleverd. Wanneer in dit slothoofdstuk het antwoord gezocht wordt op alleen deze twee vragen, dan lijkt het, dat de poging wordt gedaan, de twee belangrijkste onder de nog resterende vragen te beantwoorden. Het behoeft geen betoog, dat de zin van de beantwoording van de tweede vraag in zeer belangrijke mate afhangt van het antwoord, verkregen op de eerste. Daarom wordt dan ook allereerst het antwoord gezocht op de vraag naar de betrouwbaarheid van de inlichtingen, welke de goed 800 jongeren uit de steekproef gaven.

De sociaal-wetenschappelijke onderzoeker, die mensen ondervraagt en die daarna pretendeert, dat de door hem verkregen inlichtingen voor 100% betrouwbaar zouden zijn, is, ofwel een bijna onvoorstelbaar naïef, dan wel een weinig integer individu. Zulk een hoge graad van betrouwbaarheid van de inlichtingen is bij dergelijk onderzoek louter wensdroom. Men behoeft nog niet eens aan de mogelijkheid van bewust liegen onder de respondenten te denken om er toch reeds zeker van te zijn, dat de verkregen informatie altijd ten dele onbetrouwbaar zal zijn (vergissingen, misverstand tussen ondervraagde en ondervrager, onbewuste verdraaiingen, enz.). Heeft het onderzoek, waarbij interviewen als methode wordt gebruikt, betrekking op mogelijk voor de respondenten bedreigende zaken, zoals met name zijn seksuele voorkeuren en ervaringen, dan is er echter bovendien de kans, dat de ondervrager bewust om de tuin wordt geleid. Daarom moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid, dat de informatie, verkregen door het onderzoek onder de jongeren, meer dan die uit de meeste andere onderzoeken op sociaal-wetenschappelijk terrein onbetrouwbaar is. Om dit vast te stellen staan er in het algemeen twee wegen open: externe controle en interne controle. In geval van de eerste vorm van controle wordt nagegaan, of de verkregen informatie al of niet strookt met de informatie, ingewonnen bij door anderen elders verricht sterk overeenkomstig onderzoek. De tweede vorm van controle komt hierop neer, dat binnen het verkregen materiaal wordt nagegaan, of plausibele verwachtingen ten aanzien van uiteenlopende categorieën van respondenten door de gegevens al dan niet worden bevestigd. Beide wegen worden hierna allereerst op hun begaanbaarheid in ons geval beproefd.

Externe controle van de verkregen informatie qua betrouwbaarheid vond intussen reeds in een mate plaats, nl. in de slotgedeelten van de hoofdstukken 2 en 3. Daar immers werden bepaalde inlichtingen verkregen van de 809 jongeren, vergeleken met inlichtingen, die Schofield c.s. van zijn Engelse jongeren inwon. De vergelijking bracht overeenkomst zowel als verschil tussen de beide groepen uit twee sterk cultuurverwante landen aan het licht. Het is overbodig, de bijzonderheden dienaangaande hier nogmaals te noemen. Bedoelde overeenkomsten en verschillen geven echter de indruk, dat het Nederlandse onderzoek, qua betrouwbaarheid niet door het Engelse wordt overtroffen. Met deze vergelijking zijn de externe controlemogelijkheden niet uitgeput, daar nog ander min of meer overeenkomstig onderzoek elders werd verricht. Niettemin wordt van verdere vergelijking afgezien en wel om twee redenen. De eerste is, dat enig ander project dan dat van Schofield zich minder tot vergelijking leent. Dit komt mede en vooral voort uit de representativiteit der gebruikte samples (oververtegenwoordiging of louter vertegenwoordiging van ontwikkelde jongeren), informatie uit een van het Nederlandse vrij sterk verschillend milieu, alsmede informatie uit minder recente tijd. Zowel het één als het ander geldt met name ten aanzien van de Kinsey-onderzoekingen. De tweede reden is echter belangrijker. Van verdere externe betrouwbaarheidsvergelijking wordt voornamelijk afgezien, omdat bij zo'n vergelijking de betrouwbaarheid van het vergeleken niet aan het licht wordt gebracht. Sterke overeenkomstigheid tussen de resultaten van het Nederlandse onderzoek en die van het project, waarmee wordt vergeleken, is zonder meer geen aanwijzing van de soliditeit van de data uit het project van 1968.

Het verkregen onderzoekmateriaal leent zich tot vrij ruime interne betrouwbaarheidscontrole. Hierna zal een aantal stellingen worden geponeerd met betrekking tot verschillende aspecten van het onderzoek onder de jongeren. Vervolgens zal worden nagegaan, of het empirisch gevondene al of niet met deze stellingen strookt. In zoverre het dat doet, wordt zulks opgevat als aanwijzing van de betrouwbaarheid van de door de jongeren verstrekte informatie, in zoverre het dat niet doet, wordt zulks geïnterpreteerd als indicatie van de onbetrouwbaarheid van het onderzoekmateriaal. De toelag van het volgende is dus een fundamenteel andere dan die van een toetsing van hypothesen. Hypothesen worden ontwikkeld met de bedoeling, hun juistheid of onjuistheid aan het licht te brengen aan de hand van de empirische informatie. Bij de interne betrouwbaarheidstoetsing van de verkregen informatie wordt er echter vanuitgegaan, dat het los van die informatie gestelde als juist is aan te nemen. Het gestelde moet dan wel van een zodanig karakter zijn, dat te dien aanzien een op redelijke en/of empirische gronden berustende consensus mag worden vermoed. Poneert de onderzoeker een stelling ten aanzien waarvan hij bedoelde consensus niet mag vermoeden, dan is deze voor een interne betrouwbaarheidstoetsing van zijn materiaal niet geschikt.

Ter toetsing van de betrouwbaarheid van de verkregen informatie worden de volgende stellingen geponeerd:

1. Individuen, die een schriftelijke vragenlijst invullen onder omstandigheden, zoals die golden bij het onderzoek uit 1968, zullen er ten aanzien van bepaalde punten uit zo'n lijst eerder het zwijgen toe doen dan dat zij ten aanzien van die punten bewust bedrog plegen. Daarom is aan te nemen, dat het *niet* optreden van significant meer non-responsie met betrekking tot in het algemeen meest als bedreigend ervaren vragen een indicatie is van een door de respondenten beoogde waarheidsgetrouwheid.
2. Omdat zij in anatomisch en fysiologisch opzicht aanmerkelijk van elkander verschillen, zullen jongens in veel meer gevallen tot masturbatie zijn gekomen dan meisjes.
3. Gegeven het onder 2. genoemde verschil, zullen onder degenen, die coïtus-ervaring hebben, de jongens meer tevens masturbatie-ervaring hebben dan de meisjes.
4. Opnieuw als uitvloeisel van hun geslachtsspecifieke anatomie en fysiologie zullen onder hen, die masturbeerden, de jongens dit frequenter hebben gedaan dan de meisjes.
5. Masturbatie onder meisjes correleert positief met geslachtsrijpheid zoals deze wordt geïndiceerd door het opgetreden zijn van menstruatie.
6. Er zal zich geen verband blijken voor te doen tussen seksuele gerichtheid en het plegen van zelfbevrediging.
7. Homofiel gerichten zullen echter minder heteroseksuele activiteit hebben ontplooid dan heterofiel gerichten.
8. Naarmate een heteroseksuele 'akt' dichterbij de coïtus nadert, zal deze minder gepleegd zijn.
9. Met het vorderen van de leeftijd zal duidelijk het percentage respondenten stijgen, dat ooit met een vertegenwoordiger van de andere sexe uitging.
10. Met het vorderen van de leeftijd zal ook duidelijk het percentage respondenten toenemen, dat ooit zichzelf bevredigde.
11. Voorts nog zal, naarmate de leeftijd hoger ligt, iedere onderscheiden vorm van heteroseksuele intimiteit frequenter zijn bereikt.

Zo zulks nog vermelding zou behoeven, de 11 stellingen hebben bijna alle betrekking op dat deel van de totale informatie, dat werd verkregen via de schriftelijke ondervraging. Onbetrouwbaarheid van de gegevens over het gedrag is nl. eerder te verwachten dan onbetrouwbaarheid van de data over kennis en houding. Overigens zal de lezer-fijnproever de percentages uit Tabel 3 direct weten te interpreteren als althans één indicatie van een redelijke betrouwbaarheid der houdingsdata.

In verband met de eerste der 11 stellingen is terzake een gedetailleerde beschouwing van de non-responsie bij het schriftelijk deel van het onderzoek. Van de 809 mondeling gehoorde jongeren vulden er 23 of nog geen 3% de schriftelijke vragenlijst niet in. Zij, die afzagen van medewerking aan het onderzoek in tweede instantie, waren dus verrassend gering in aantal. De 786

respondenten, die de schriftelijke vragenlijst wél invulden, namen de taak op zich, 36 vragen te beantwoorden. Twee dezer vragen waren meerledig, zodat, strikt genomen, het aantal vragen niet 36, maar 48 bedroeg. De meeste der vragen waren voor alle respondenten dezelfde, maar de nummers 7 t/m 12 waren voor respondenten van het ene geslacht andere dan voor respondenten van het andere geslacht. In Tabel 37 is weergegeven, hoe de non-responsie over dit geheel van vragen verdeeld bleek te liggen.

TABEL 37. Non-responsie met betrekking tot de door 786 respondenten ingevulde schriftelijke vragenlijst.

vraag	aantal non-respondenten		vraag	aantal non-respondenten	
	jongens	meisjes		jongens	meisjes
1	—	1	18	2	2
2	—	3	19	—	1
3	—	2	20	—	2
4	—	2	21	—	1
5	1	3	22	—	1
6	—	—	23	1	1
7	7	1	24	—	1
8	7	1	25	—	2
9	6	9	26	1	1
10	5	13	27	—	1
11	5	10	28	—	2
12	3	—	29	1	3
13	2	4	30	—	4
14a	3	1	31	2	5
14b	3	6	32a	4	10
14c	1	6	32b	9	14
14d	5	6	32c	5	9
14e	4	7	32d	3	8
14f	4	4	32e	5	6
14g	5	7	32f	6	6
14h	4	6	33	—	5
15	—	—	34	2	4
16	2	8	35	1	2
17	2	2	36	—	3

Blijkens de tabel was in twee gevallen de non-responsie nihil (de vragen 6 en 15), maar beliep deze in andere gevallen (12 van de in totaal 48) meer dan 10. De minst beantwoorde vraag is de vraag 32b. Onder de invullers van de vragenlijst waren er 23, die nalieten deze vraag te beantwoorden. Een beetje uitschieter in de richting van non-responsie is ook vraag 10; deze werd door 18 respondenten niet beantwoord. Zonder het verschil tussen een non-responsie ter grootte van 0 en één ter grootte van 23 weg te willen wissen, moet er toch wel op worden gewezen, dat de maximale non-responsie neerkomt op een niet beantwoorden van de bewuste vraag door minder dan 3% van alle responden-

ten. Daarom mag worden geconcludeerd, dat de vragen door de groep respondenten als geheel met aandacht zijn beschouwd. Is er nu aanleiding de minst beantwoorde kwesties als relatief sterk bedreigend beleefde kwesties aan te merken? Vraag 32b betreft het vermogen van de respondent, zich seksueel te uiten. Van de respondenten werd een reactie gevraagd op de stelling: 'Als ik mij seksueel wil uiten, lukt mij dat niet, omdat ik mij geremd voel'. (De reactiemogelijkheden konden zijn: vaak; soms; nooit.) Vraag 10, de op één na minst beantwoorde vraag, betreft de frequentie van zelfbevrediging. De respondenten werden als antwoordmogelijkheden erop voorgelegd: vrijwel iedere dag; een of twee keer per week; één of twee keer per maand; alleen vroeger, nu niet meer; ik heb nooit aan zelfbevrediging gedaan. Er is geen aanleiding van deze twee vragen aan te nemen, dat zij als meer bedreigend werden ervaren door de invullers van de vragenlijst dan andere vragen. Ter vergelijking moge dienen de vraag naar de fysieke aantrekkingskracht, die sexegenoten in vergelijking met vertegenwoordigers van de andere sexe op de respondenten uitoefenden. Deze vraag (13) leverde slechts 6 maal non-responsie op.

Na een beschouwing van de non-responsie is er bijna reden, de antwoorden op de vragen uit de schriftelijke vragenlijst meer te wantrouwen dan voordien. Geheel tegen de verwachting leverden de vragen, die als meest bedreigend zijn te beschouwen, niet meer non-responsie op dan de andere. Voorts was de non-responsie minimaal, want, wanneer van in totaal 786 respondenten er een keer 23 nalaten een vraag te beantwoorden, dan is dat inderdaad een vrijwel verwaarloosbaar percentage. Verregaande welwillendheid van de bewuste jongeren tegenover het onderzoek? Een welwillendheid, die impliceerde, dat zij liever dan onvolledig in hun beantwoording te zijn maar iets invulden om dan in ieder geval toch iets ingevuld te hebben? Het is niet helemaal onredelijk misschien, om het te veronderstellen. Anderzijds, het lijkt toch weinig waarschijnlijk. De geringe non-responsie in het algemeen en in het bijzonder die op de meest het ego bedreigende punten is evenwel eerst voor een minder voorlopige uitleg vatbaar, wanneer het verkregen onderzoeksmateriaal bezien is in het licht van de overige 10 stellingen.

Volgens de tweede stelling zouden de jongens uit het onderzoek aanmerkelijk meer ooit hebben gemasturbeerd dan de meisjes. Blijkt het uit de verkregen informatie? Het antwoord moet bevestigend luiden. Op de vraag, of zij ooit zelfbevrediging hebben gepleegd, werd door 5 van de in totaal 395 jongens en door 13 van de in totaal 391 meisjes niet geantwoord. Van de 390 jongens, die de vraag wel beantwoordden, maakte 28% kenbaar, nooit te hebben gemasturbeerd. Daarentegen maakten van de 378 meisjes, die op de vraag reageerden, 72% kenbaar, zulks nog nooit te hebben gedaan. Natuurlijk betekent één en ander niet, dat de vraag dus naar waarheid werd beantwoord. Zo kan bijv. het percentage meisjes-masturbanten in werkelijkheid veel groter zijn geweest. De verkregen uitkomst strookt – en daar gaat het op deze plaats om – echter volkomen met de stelling.

De empirische gegevens ten aanzien van masturbatie- en coïtuservaring naar gelang sexe zijn conform het in de derde stelling vervatte. Gevonden werd, dat

78 meisjes meldden, te hebben gecoïteerd, terwijl 35 van hen tevens meldden, te hebben gemasturbeerd. Voor de jongens waren de desbetreffende aantallen resp. 100 en 83. Dat betekent, dat van de meisjes met coïtuservaring 44% had gemasturbeerd, maar van de jongens met dezelfde ervaring bijna het dubbele percentage, nl. 83%.

Onder de masturbanten, zo zegt de vierde stelling, zouden de jongens meer frequent zelfbevrediging hebben gepleegd dan de meisjes. Uit Tabel 38 blijkt, dat de door de respondenten verschaftte gegevens met die stelling stroken.

TABEL 38. De frequentie van zelfbevrediging naar geslacht.

frequentie	% jongens-masturbanten	% meisjes-masturbanten
vrijwel elke dag	5,1	3,5
1 à 2 × per week	37,0	9,7
1 à 2 × per maand	23,5	26,5
1 × per maand	9,0	19,4
alleen vroeger	25,2	40,7
	± 100 (n = 289)	± 100 (n = 113)

In de eerste plaats maakten relatief veel meer meisjes dan jongens kenbaar met hun masturbatiepraktijk te hebben 'gebroken'. Voorts was het zo, dat onder hen, die zeiden, nog zelfbevrediging te plegen, de weinig frequente masturbanten (hoogstens 1 à 2x per maand) verhoudingsgewijs onder de meisjes veel meer voorkwamen dan onder de jongens (46 vs. 32%).

Het materiaal, waarover de beschikking werd gekregen, liet alleen toe, na te gaan, of er een verband was tussen enerzijds vroeger of later optreden van de menstruatie en anderzijds gepleegde masturbatie. (Er waren te weinig meisjes, die meldden, nog nimmer te hebben gemenstrueerd.) Het wil schrijver echter voorkomen, dat daarmee middellijk toch zicht kan worden verkregen op het al of niet stroken van de empirische informatie met de vijfde stelling. De lezer beschouwe dan allereerst Tabel 39.

TABEL 39. De leeftijd van eerste optreden van menstruatie en het al of niet gepleegd hebben van masturbatie.

	leeftijd < 13 j	leeftijd > 14 j.	
wel gemasturbeerd	85	28	113
niet gemasturbeerd	182	82	264
	267	110	377
			r φ 0,06 chi² 1,51

Uit Tabel 40 blijkt, dat meisjes, die jonger menstrueerden, in verhoudingsgewijs meer gevallen tot masturbatie waren gekomen dan meisjes, die later menstrueerden. Het verband is evenwel niet significant. Het gevondene lijkt een sterke aanwijzing te zijn voor een stroken van de (verkapte) informatie met de stelling.

De zesde stelling zegt, dat tussen het gepleegd hebben van masturbatie en sexuele gerichtheid (heterofilie vs. homofilie) *geen* verband bestaat. Onder degenen, die de schriftelijke vragenlijst beantwoordden, waren er nu 18, die te kennen gaven, zich lichamelijk uitsluitend tot de eigen sexe aangetrokken te voelen, terwijl er onder hen 25 en 79 waren, die meldden, zich resp. overwegend en enigszins daartoe aangetrokken te voelen. Deze aantallen zijn toereikend ter toetsing van het empirisch materiaal aan de stelling. De lezer beschouwe dan Tabel 40.

TABEL 40. Masturbatie versus homo- en heterogerichtheid.

	nog nooit gemasturbeerd	ooit gemasturbeerd	masturbanten
uitsluitend homofiel	10	8	44%
overwegend homofiel	10	15	60%
enigszins homofiel	34	45	57%
heterofiel	310	335	52%
			56%

Het lijkt, dat er geen aanleiding is, uit de cijfers uit de tabel af te leiden, dat de empirische bevindingen strijdig zouden zijn met de stelling. De respondenten met variërende homofiele gerichtheid waren als geheel genomen verhoudingsgewijs iets meer tot masturbatie gekomen dan de heterofielen. Anderzijds was het percentage, dat de masturbanten van de uitsluitend homofiel gerichten vormden, niet onaanzienlijk lager dan het percentage, dat de masturbanten onder de heterofiel gerichten vormden.

Het materiaal, dat relevant is in verband met de zevende stelling (homofiele gerichtheid en heterosexuele activiteit), is te veel om het hier in extenso weer te geven. Worden homo- en heterogerichtheid in verband gebracht met de sexuele ervaring volgens de ervaringsschaal (ES), dan blijkt datgene, wat in Tabel 42 is neergelegd.

Van de homofiel gerichten behaalde 63% een score lager dan 5, van de heterofiel gerichten daarentegen 45%. Blijkens de r_{φ} was de correlatie echter niet hoog. Daar staat tegenover, dat deze, blijkens de gevonden χ^2 , wel onbetwifelbaar significant was. Het is dus zo, dat het empirisch materiaal strookt met de zevende stelling. Wel moet hierbij worden aangetekend, dat er kennelijk ook homofiel gerichten waren, die de coïtus hadden gepleegd. Echter, zoals ook reeds uitdrukkelijk naar voren gebracht, onder degenen, die als homofiel

TABEL 41. Door de respondenten gemelde homo- en heterofiele gerichtheid in verband met heterosexuele ervaring.

	score 0-4 volgens ES	score 5-8 volgens ES	
homofiel gericht (uitsluitend, over- wegend en enigszins)	78	45	123
heterofiel gericht	296	361	657
	<hr/> 374	<hr/> 406	<hr/> 780
			$r^2_{1/2}$ 0,13
			chi 14,00

gericht werden opgevat, waren de niet-uitsluitend zodanig gerichten verre in de meerderheid (vgl. Tabel 40).

In verband met de achtste stelling, volgens welke verdergaande fysieke heterosexuele toenadering minder gepleegd zal zijn dan minder verre gaande, behoeft geen nieuw cijfermateriaal ten tonele te worden gevoerd. In de Tabel 10, voorkomend in het derde hoofdstuk, ligt al die informatie vervat, welke benodigd om te kunnen vaststellen, of de in 1968 geënquêteerde jongeren in hun berichtgeving al of niet conform de stelling naar voren traden. De conclusie mag zijn, dat dit duidelijk wel het geval was, indien althans elkaar's hand vasthouden en elkaar oppervlakkig zoenen worden geïnterpreteerd als ongeveer even verreikend in termen van toenadering.

Volgens de negende stelling zal met de leeftijd duidelijk het percentage van hen, die ooit met een vertegenwoordiger van de andere sexe uitgingen, stijgen. Deed zich, blijkens de verkregen informatie, onder de jongeren deze tendentie voor? Voor het antwoord zij verwezen naar Tabel 42.

TABEL 42. Plaatsgevonden hebbend 'uitgaan' naar leeftijd van de respondenten.

	'uitgegaan'	weet niet meer	nog nooit 'uitgegaan'
16-jarigen	80,9%	2,7%	16,4%
17-jarigen	83,8%	2,7%	13,5%
18-jarigen	90,7%	2,3%	7,0%
19-jarigen	90,2%	2,6%	7,2%
20-jarigen	92,5%	5,0%	2,5%

Er dient met enige nadruk op te worden gewezen, dat de percentages uit de Tabel niet op 786, maar op 809 respondenten betrekking hebben. Bij de *mondelinge* ondervraging kwam de kwestie van al of niet uit zijn geweest aan de orde. Het vinden van een onomwonden antwoord is intussen niet wel mogelijk vanwege de wisselende percentages in de kolom 'weet niet meer'. Betekent

'weet niet meer' echt, dat de respondent het niet meer wist? Of betekende het, dat de respondent iets zocht te verhullen? Maar wat dan? Het feit van te zijn uitgeweest? Of juist het feit van niet te zijn uitgeweest? Niet meer kan worden geconcludeerd dan dat het gevondene ongeveer strookt met het in de stelling gezegde. In ieder geval waren, hoe 'weet niet meer' dan ook wordt geïnterpreteerd, 20-jarigen meer tot een eerste heterosexuele toenadering gekomen dan 16-jarigen.

De op één na laatste stelling betrof het verband tussen leeftijd en masturbatie. Uit Tabel 43 kan worden afgelezen, of de informatie uit het onderzoek in overeenstemming is met deze stelling.

TABEL 43. Voorgekomen masturbatie naar leeftijd van de respondenten.

	wel gemasturbeerd	nooit gemasturbeerd
16-jarigen	49%	51%
17-jarigen	51%	49%
18-jarigen	50%	50%
19-jarigen	57%	43%
20-jarigen	60%	40% (n = 771)

Vergelijkt men de 18- met de 17-jarigen, dan vindt de stelling in het empirisch materiaal geen bevestiging. Voor het overige echter strookt de informatie met de stelling. Onder de 20-jarigen was het percentage masturbanten vrij veel groter dan onder de 16-jarigen.

De cijfermatige gegevens uit Tabel 44 zijn geëigend om te toetsen, of de empirische informatie al of niet strookt met de elfde en laatste stelling. In de tabel is, zoals de lezer ziet, uitsluitend opgenomen voor iedere 'akt' het percentage, dat diegenen, die de 'akt' pleegden, vormden van het geheel der respondenten in iedere leeftijdscategorie.

TABEL 44. Voorgekomen heterosexuele toenadering naar leeftijd van de respondenten.

	hand vasth.	opp. zoenen	tong- zoenen	borst bedekt	borst onbed.	betasten genitalia	appo- sitie	coitus
16-jarigen	81,0%	75,5%	67,3%	47,4%	34,3%	24,4%	20,6%	15,0%
17-jarigen	82,8%	78,0%	66,7%	52,0%	35,3%	28,8%	19,6%	12,6%
18-jarigen	87,8%	87,2%	80,7%	69,5%	56,6%	44,2%	32,5%	26,0%
19-jarigen	88,3%	87,6%	87,0%	80,4%	67,9%	55,4%	44,3%	29,7%
20-jarigen	85,1%	87,6%	84,3%	74,3%	65,9%	55,9%	41,0%	32,6%

Een reeds eerder gerezen moeilijkheid doet zich voor. De percentages 'onbekend' lopen van leeftijdscategorie tot leeftijdscategorie uiteen. Die per-

tages achterwege latend, omdat zij in feite het maken van een nauwkeuriger afleiding weinig of niet dienen, mag worden besloten, dat de informatie im groszen und ganzen met het in de laatste stelling geponeerde overeenkomt. Bij vergelijking van 20-jarigen met 16-jarigen blijkt, dat de eersten in alle opzichten er varenner waren dan de laatsten. En passant dient te worden gewezen op het percentuele verschil tussen de oudste en de jongste respondenten naar 'akt'. Verhoudingsgewijs hadden niet veel meer 20-jarigen de hand van een vertegenwoordiger van de andere kunnen vastgehouden dan 16-jarigen dit hadden gedaan. Verhoudingsgewijs hadden echter zeer veel meer 20-jarigen de vijfde en zesde 'akt' (strelen van de borsten onder de kleren en betasting genitalia) gepleegd dan 16-jarigen.

Ter toetsing van de betrouwbaarheid van de onderzoekgegevens werd in eerste instantie zgn. externe contrôle toegepast. Die vorm van contrôle, waarbij de door Schofield c.s. verkregen informatie ter vergelijking diende, resulteerde niet in achterdocht jegens de betrouwbaarheid van het in 1968 in Nederland verkregen materiaal. Omdat echter tegen externe contrôle een ernstig fundamenteel bezwaar is aan te voeren, werd het materiaal in tweede instantie op betrouwbaarheid getoetst door interne contrôle. Een 11-tal plausibel lijkende stellingen werd ontwikkeld en vervolgens werd nagegaan, of het binnen het materiaal gevondene daarmee al of niet strookte. Strijdigheid van het empirisch gevondene met het in de stellingen gezegde zou worden opgevat als indicatie van onbetrouwbaarheid der door de respondenten verstrekte inlichtingen, een stroken van het gevondene met de teneur van de stellingen mocht evenwel niet worden verstaan als indicatie van het tegendeel. Het stroken van het één met het ander mocht hoogstens worden opgevat als het *ontbreken* van een indicatie van de onbetrouwbaarheid der empirische informatie. Wanneer nu het resultaat van de interne betrouwbaarheidstoetsing wordt samengevat, dan mag worden gezegd, dat de groep van 809 respondenten, ondanks vrij ernstig ontmaskeringspogen, niet kon worden betrapt op geweldpleging ten aanzien van de waarheid. Het is waar, dat bepaalde gegevens niet indrukwekkend fraai strookten met bepaalde stellingen, maar dit is op zichzelf onvoldoende aanleiding, de verkregen informatie te wantrouwen. Er dient immers gerekend te worden met de mogelijkheid, dat zwakke bevestiging van het gestelde door het empirisch materiaal het resultaat was van interventie van diverse variabelen. Het lijkt verantwoord, af te gaan op het globale resultaat van de interne toetsing en dit dan is zodanig, dat van onbetrouwbaarheid der empirische gegevens niets is gebleken. De schrijver pretendeert niet, dat de in de voorgaande hoofdstukken geanalyseerde data voor 100 of zelfs maar voor 90% betrouwbaar zouden zijn. Hij meent echter wel te mogen concluderen, dat er geen aanwijzingen zijn, dat die data als geheel zowel als op bepaalde punten onbetrouwbaarder zouden zijn dan normaliter ten aanzien van in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek verkregen informatie het geval is. Uiteraard is hij ontvankelijk voor iedere goed gemotiveerde suggestie, dat deze opvatting onjuist zou zijn. Is de verkregen informatie in voor het sociaal-wetenschappelijk onderzoek gebruikelijke mate be-

trouwbaar, dan – het zij nog toegevoegd – is dit vooral herleidbaar tot de de-taboeïsering van de sexualiteit in Nederland.

Als er voorlopig op zou mogen worden vertrouwd, dat de verkregen gegevens redelijk betrouwbaar zijn, dan dient hier nog stil te worden gestaan bij de vraag naar de generaliseerbaarheid van de in de steekproef aangetroffen tendensen en verbanden. In het inleidend hoofdstuk is reeds gezegd, dat de steekproef werd getrokken als een nationaal-representatieve steekproef. Zijn de 809 uiteindelijk geïnterviewde jongeren evenwel als (vrijwel) vertegenwoordigend voor de Nederlandse jongeren van 16–20 jaar anno 1968 te beschouwen? Attwood Statistics medewerkers bezochten, zo leert een terugblik op Tabel 1, in totaal 6790 adressen. Deze adressen waren gekozen volgens de regelen der kunst van steekproefsamenstelling. In 16% van de gevallen werd, ofwel – en dit nog voordat de bezochten van de aard van het onderzoek op de hoogte waren – weigering tot medewerking ontmoet, dan wel na drie maal geen respondent aangetroffen. Daarmee kwam een geslaagd contact tot stand in 84% van alle gevallen. Het bleek toen, dat van degenen, met wie een geslaagd contact was gelegd, de overgrote meerderheid als respondent in het onderzoek overbodig was. (Het betrof hier individuen, hetzij ouder dan 20, hetzij jonger dan 16 jaar.) Intussen vond nog voor het onderzoek ongewenste uitval plaats. Van degenen onder hen, met wie een geslaagd contact tot stand was gekomen en wier medewerking tevens op prijs werd gesteld, weigerde zijn medewerking ongeveer 7,5%. Het totale percentage weigeringen was niet zo groot bij dit project, maar het was wel groot genoeg om de vraag te stellen, wat de kenmerken van de weigeraars waren. Veroorzaakten deze weigeraars door hun kenmerken, dat zich binnen de steekproef een ondervertegenwoordiging ging voordoen van bepaalde groepen of categorieën, die in een nationaal representatief sample aan hun trekken dienen te komen? Of veroorzaakten zij dit niet? Er is geen steekhoudend antwoord mogelijk. Daarom moet er mee gerekend worden, dat de 809 respondenten mogelijk in één of meer sociologisch relevante opzichten de Nederlandse 16–20 jarigen anno 1968 enigmatische onder- of oververtegenwoordigen.

De winst, die het project in maatschappelijke zowel als wetenschappelijke zin lijkt te hebben opgeleverd, is eerst te beoordelen na nadere beschouwing van de betrouwbaarheid van de informatie, welke door de respondenten is verstrekt, alsmede van de samenstelling van de informantengroep. Hiervoor nu heeft zulk een beschouwing plaatsgevonden. Daarbij is allereerst aan het licht gekomen, dat er geen aanleiding is, de door de ondervraagden verstrekte gegevens meer te wantrouwen dan normaliter in het sociale onderzoek dient te worden gedaan. Voorts is gebleken, dat de ondervraagden in één of meer sociologisch relevante opzichten mogelijk niet representatief zijn voor hun leeftijds-genoten in Nederland anno 1968. Zouden wij dat echter niet zijn, dan blijft verborgen, in welk opzicht of welke opzichten precies. (Zo is het bijv. evenzeer mogelijk, dat onder de weigeraars de verhoudingsgewijs zeer restrictieven als de relatief zeer ervarenen oververtegenwoordigd zijn.) Nadrukkelijk gesignaleerd hebbend, dat met de mogelijkheid van tekort in nationale representati-

teit moet worden gerekend, wordt hierna echter een beschouwing geleverd, gebaseerd op de aanname, dat, naast redelijk betrouwbare informatie uit die steekproef, een redelijk representatieve steekproef verkregen werd.

De beoordeling van het belang van het onderzoek voor al diegenen, die professioneel of anderszins bezig zijn met jeugd en sexualiteit in Nederland, lijkt te moeten geschieden in het licht van datgene, wat door het sociaal-wetenschappelijk onderzoek reeds omtrent jeugd en sexualiteit aan het licht werd gebracht. Het ontbreekt te onzent niet aan stellige overtuigingen over kennis, houding en gedrag van de moderne jeugd op sexueel terrein. Zowel ouderen als jongeren hebben soms te dien aanzien een volstrekt onbeschoornd oordeel. De jeugd zou veel meer weten dan de ouderen . . . De jeugd zou veel toleranter tegenover de sexualiteit staan . . . of, door anderen geformuleerd, de jeugd zou geen moraal meer hebben . . . De huidige jeugd zou (dan ook), anders dan de oudere generatie destijds, sexueel zeer actief zijn . . . Hebben zulke oordelen iets van doen met uitkomsten van empirisch onderzoek, dat in meer recente jaren binnen de Nederlandse grenzen werd verricht?

Het systematische onderzoek naar jeugd en sexualiteit in Nederland is tot dusverre zeer beperkt gebleven. Het eerste project met de signatuur van een social survey werd in 1946 ondernomen door het toenmalige sociologische instituut van de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1950 bracht C. D. Saal de resultaten ervan in de openbaarheid in zijn studie: 'Hoe leeft en denkt onze jeugd'.⁴⁰ In het boek rapporteert de schrijver bevindingen, verkregen uit onderzoek onder een categorie van mensen, die momenteel rond 50 jaar oud zijn. Al is hier dan geen sprake van de huidige jeugd, het heeft toch om verschillende redenen enige attractie om nader op dit sociologisch pionierswerk binnen onze grenzen in te gaan. Bij bedoeld onderzoek ging de belangstelling niet alleen, zelfs niet overwegend naar de sexualiteit uit. Ook godsdienst, arbeid, studie, politiek, leger en alcohol werden in het oog gevat. Wie het huidige sociologische onderzoekbedrijf in Nederland enigmata kent en dan kennis neemt van het genoemde boek van Saal, komt wel tot de conclusie, dat er sinds direct na de Tweede Wereldoorlog, toen dat bedrijf in opkomst was, belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden. De wijze, waarop toen een nationale steekproef werd getrokken, zou de toets van hedendaagse uiterst milde kritiek niet doorstaan. Samenhangen binnen de steekproef worden met een timmermans-oog beoordeeld; geen der gangbare significantietoetsen wordt toegepast. Wat de jeugd aan vragen over de sexualiteit voorgelegd krijgt, zouden wij, werd het vandaag voorgelegd, beoordelen als kennelijk voortkomend uit de vrees, zich aan koud water te branden. Eén en ander betekent niet, dat de onderzoekers een testimonium paupertatis verdienen. Allerminst. Het betekent, dat de wiskundige statistiek nog niet binnen de Nederlandse sociologie is gepenetreerd, maar ook en vooral, dat de sexualiteit nog volledig in een taboesfeer ligt.

In 1946 en 1947 werden door voornoemd sociologisch instituut bijeen bijna 9000 vragenlijsten verzonden aan personen, wier namen en adressen waren verkregen door bemiddeling van directies van bedrijven, secretariaten van

jeugdorganisaties etcetera. Van de geadresseerden werkte 18 à 19% aan de enquête mee. Bruikbaar ingevuld werden geretourneerd 1827 anonieme vragenlijsten. Ofschoon beoogd was, dat deze slechts betrekking zouden hebben op invullers in de leeftijdsgroep van 18–25 jarigen, bleek dit niet steeds het geval. Er waren ook lijsten bij, ingevuld door personen, die enige jaren ouder dan 25 waren. Echter, alle ‘jongeren’, die meewerkten, waren ongehuwd. Van hen studeerden 24%, waren tot de nieuwe middenstand te rekenen 34%, tot de jongeren uit het agrarisch bedrijf (w.o. landarbeiders) 14%, waren op te vatten als oude middenstanders 7%, behoorden tot de geschoolde arbeiders (in vnl. de industrie) 8%, tot de ongeschoolde arbeiders 5% en tot de vrouwelijke jeugd in huishoudelijke werkkring 8%. Het was uit de aldus samengestelde groep, dat antwoorden werden verkregen op zes vragen op sexueel terrein. De oudere jongeren was o.m. voorgelegd, of zij verloofd waren, en zo zulks niet het geval was, of zij dan weleens met een jongen of meisje uitgingen. Geïnformeerd was ook naar de gesprekstof in de conversatie met galant of meisje. Hierbij was gespecificeerd: werk, stemming op het werk, loon, situatie thuis, gelezen boeken, later te volgen opvoedmethoden, zin van het leven en werken. Dan was gevraagd, of uit gesprekken op kantoor, in de school of binnen clubverband was gebleken, dat jonge mannen en vrouwen daar voorechtelijk geslachtsverkeer pleegden? En zo ja: of dat verkeer veel of weinig voorkwam. De twee laatste vragen hebben eigenlijk alleen een plaats gekregen in de analyse van de verzamelde gegevens. De eerste daarvan luidde: ‘Vind je geslachtelijk verkeer geoorloofd met een meisje, resp. jongen, waarmee je niet verloofd en ook niet gehuwd bent?’ De tweede luidde: ‘Vind je geslachtelijk verkeer geoorloofd met je verloofde vóór het huwelijk?’.

De verkregen antwoorden op de twee direct hiervoor genoemde vragen werden bij de analyse van het onderzoekmateriaal gerelateerd aan resp. sexe, godsdienstige gezindte, beroepsgroep (volgens de eerder vermelde indeling) en leeftijd (van 1917 t/m 1921 geboren, van 1922 t/m 1926 geboren, van 1927 t/m 1929 geboren). Het voert te ver, hier meer gedetailleerd in te gaan op het bij deze relateringen geblekene. Of echter de godsdienstige gezindte, de beroepsgroep dan wel de leeftijd als onafhankelijke variabele werd gehanteerd, steeds kwam naar voren, dat sexe daarbinnen invloed op de ‘houding’ uitoefende. Altijd bleken de vrouwelijke respondenten in verhoudingsgewijs groter aantal restrictief gezind dan de mannelijke. Van alle mannelijke respondenten achtten 10% sexueel verkeer vóór de verloving geoorloofd, van alle vrouwelijke respondenten 3%. Voorts achtte 29% van de mannelijke respondenten geslachtsverkeer in de verlovingsstijd oirbaar, terwijl dit oirbaar werd geacht door 14% van de vrouwelijke respondenten. Eén en ander zal de lezer weinig verbazen. Evenmin zal voor hem erg verbazingwekkend zijn, wat bij differentiatie naar godsdienstige gezindte bleek. Het was, dat de buitenkerkelijke respondenten een verhoudingsgewijs duidelijk groter aantal permissieven telden dan de kerkelijken, terwijl voorts de permissiviteit onder de vrijzinnigen groter was dan onder de vertegenwoordigers der rechtzinnige gezindten. Sexueel verkeer met verloofde – wij beperken ons hier alleen toe – werd door de navol-

gende percentages respondenten uit de verschillende gezindten geoorloofd geacht:

Roomskatholieken:

mannen 15%
vrouwen 7%

vrijzinnigen (NPB, remonstrants etcetera):

mannen 25%
vrouwen 13%

Leden van gereformeerde gezindten:

mannen 10%
vrouwen 8%

onkerkelijken:

mannen 51%
vrouwen 31%

Nederlands hervormden:

mannen 15%
vrouwen 6%

Cijfers naar beroep en leeftijd mogen achterwege blijven, omdat deze weinig verhelderend zijn.

Uit het onderzoek, waarover een aantal opmerkingen werd gemaakt, laat zich niet veel afleiden over jeugd en sexualiteit in Nederland in 1946 in vergelijking met 1968. De nationale representativiteit van het kort na de oorlog ondernomen project was, zoals gezegd, voor grote twijfel vatbaar. Voorts werden in het kader van dat project geen 16-20 jarigen, maar 18-25 jarigen onder-vraagd. Bovendien werd in het raam van het onderzoek geen vraag gesteld, die qua redactie sterk overeenkwam met enige vraag uit het onderzoek van 1968. Niettemin vergelijken wij de antwoordverdeling, verkregen bij de laatste vraag uit het onderzoek van het sociologisch instituut, en die, verkregen bij de in 1968 gestelde vraag naar oirbaarheid van geslachtsverkeer bij huwelijksvoornemen in de nabije toekomst. Binnen de groep respondenten uit het direct na-oorlogse onderzoek was minder dan 25% van oordeel, dat geslachtsverkeer in de verlovingstijd oirbaar was te achten. In 1968 vond ongeveer 70% van de respondenten de coïtus bij huwelijksvoornemen geoorloofd. Zou huwelijksvoornemen in de nabije toekomst ongeveer vertaald mogen worden als verlovingstijd, dan is het beoordelingsverschil tussen de beide samples toch wel enorm groot. Er is dan echter een tweede belangwekkende bevinding, nl. de uiteenlopende rol, gespeeld door de kerkelijkheid in het materiaal van 1946/47 en dat van 1968. In 1968 speelde de kerkelijkheid (goed te onderscheiden van de kerksheid) nauwelijks een rol ten aanzien van de beoordeling van de oirbaarheid van het voorechtelijk verkeer bij huwelijksperspectief. Onder de respondenten van het sociologisch instituut der Nederlandse Hervormde Kerk was die rol, althans op het oog, zeer belangrijk.

Op het onderzoek naar jeugd en sexualiteit, waarover Saal in 1950 rapporteerde, volgde in Nederland jarenlang vrijwel niets anders aan sociaal-wetenschappelijk onderzoek, waardoor enige opheldering werd verkregen over kennis, houding en/of gedrag van jongeren op sexueel terrein.⁴¹ Het laat zich, daar de 'matristische doorbraak' voorlopig nog uitbleef, gemakkelijk begrijpen. Interessant is in dit verband een verklaring, afgegeven door Y. N. van der Veen op het in november 1963 gehouden studiecongres van de NVSH. Tijdens dit

congres treedt Van der Veen als inleider op om verslag uit te brengen van een onderzoek, uitgevoerd in opdracht van het hoofdbestuur van genoemde organisatie. Het in 1963 uitgevoerde project was gericht op het aan het licht brengen van vragen op het gebied van het geslachtsleven, inzonderheid voorlichtingskwesties, levend onder jongeren. Ondervraagd werden in het kader van het onderzoek ongeveer 600 personen, die nationaal representatief waren te achten, en 400 overigen, afkomstig uit NVSH-gezinnen, die voor het 'sexuele hervormde' milieu vertegenwoordigend waren te achten. Bedoelde jongeren waren allen 21 of 22 jaar oud. De verklaring, die Van der Veen voor deze leeftijdskeuze gaf, luidde: 'De keuze is op deze leeftijdsgroep gevallen, omdat het ondervragen van nog niet meerderjarigen te veel problemen met zich mee zou brengen.'⁴² Ook in 1963 was meer indringend onderzoek naar de sexualiteit onder de Nederlandse minderjarigen in het algemeen dus nog niet reçu, althans onderzoekers (en ook een NVSH) meenden nog te mogen twijfelen aan de haalbaarheid ervan. Sindsdien kwam daarin echter een kentering. Zulk onderzoek ging haalbaar geacht worden en, in zoverre het werd verricht, stuitte geen der onderzoekers op meer weerstand dan bij ander sociaal-wetenschappelijk onderzoek gebruikelijk was geworden.

In de tweede helft van de jaren zestig vindt in Nederland een explosie van sociaal-sexuologisch onderzoek plaats. Dat de oprichting van het NISSO te Zeist (1967) belangrijk tot die explosie heeft bijgedragen, laat zich gemakkelijk aantonen. Ook zonder enige relatie tot dit nieuwe instituut werpen zich echter beoefenaars van verschillende disciplines op de plaats en rol van de sexualiteit binnen de eigentijdse Nederlandse samenleving: psychologen, psychiaters, sociologen en huisartsen. In enkele jaren tijds wordt enorm veel ondernomen door deze nieuwsgierigen. Tientallen publicaties verschijnen of zijn onderweg. Abortus, ongehuwd moederschap, sterilisatie, partnerruil, anti-conceptie, homofilie, sexuele voorlichting en nog zoveel meer – het wordt alles tot object van wetenschappelijk onderzoek gemaakt. Niettemin wordt zeer weinig opgehelderd over het thema, waarop deze studie betrekking heeft. Slechts een vierstal tot dusverre gepubliceerde onderzoeken werpen licht – een zeer spaarzaam licht – op de sexualiteit onder de Nederlandse jongeren tegen het begin van de jaren zeventig. Het zijn de, alle in gestencilde vorm verschenen studies van het onderzoekspaar C. J. CRAMWINCKEL-WEEDA/T. M. C. A. DRENTH, J. CORNELISSEN, M. A. VAN ROMONDT-MAKS en FR. VAN DER MEER (et al.). Bij die studies dient te worden stilgestaan.

In maart 1968 publiceerden de toenmalige Wageningse studenten C. J. Cramwinckel-Weeda en T. M. A. C. Drenth in kleine kring een doctoraalscriptie, waaraan een stuk eigen veldwerk ten grondslag lag. In 'De autoritaire persoonlijkheid en gevolgen van de groentijd' brengen zij verslag uit van een onderzoek, verricht onder de aspirant-leden van de Wageningse Vrouwelijke Studentenvereniging in de late zomer van 1967. In dit onderzoek, dat een interessant sociaal-wetenschappelijk experiment behelsde, waren betrokken de 70 (overwegend 18-jarige) meisjes, welke in 1967 tot de WVSV toetraden na de toen nog zogeheten groentijd. Ruim tweederde van de vaders en iets minder

dan de helft van de moeders dezer meisjes had minimaal een middelbare schoolopleiding voltooid. Binnen de groep waren de katholieken, in vergelijking met de Nederlandse bevolking als geheel, sterk ondervetegenwoordigd, terwijl de vrijzinnigen en de buitenkerkelijken er binnen aanzienlijk oververtegenwoordigd waren. Door het onderzoek is enig zicht verkregen op de premarietale permissiviteit van deze veelal uit de hogere strata van de samenleving afkomstige, levensbeschouwelijk dikwijls meer naar 'links' dan naar 'rechts' overhellende vrouwelijke studenten. Hun werden nl., zij het in iets andere bewoordingen, dezelfde statements over geoorloofde voorechtelijke toenadering voorgelegd als de respondenten uit het onderzoek van 1968. Van de 70 meisjes kon niemand instemmen met geslachtsgemeenschap bij geringe sympathie voor de partner en slechts 1% met voorechtelijke coïtus bij grote sympathie. Daarentegen stemde van hen 15% met geslachtsgemeenschap in bij verliefdheid en 42% bij de aanwezige bedoeling binnen afzienbare tijd met de partner te trouwen. Volgens bepaalde criteria ingedeeld in twee ongeveer gelijke 'autoriteitsgroepen' (meer autoritair vs. minder autoritair in de zin zoals door Adorno bedoeld), bleek binnen de meest autoritaire groep de voorechtelijke permissiviteit duidelijk geringer dan binnen de minst autoritaire. Hierbij kon – interessant genoeg – worden vastgesteld, dat de zich godsdienstig achtende respondenten meer vertegenwoordigd waren in de groep van minst autoritair.

De studie van Van der Meer, welke in mei 1970 als Rapport no. 5 door het Nisso werd uitgegeven onder de titel: 'Student en seksuele voorlichting', heeft eveneens betrekking op het studentenmilieu. Zij vormt een verslag van een in 1969 onder Leidse studenten ingesteld onderzoek naar de behoefte aan seksuele voorlichting. Ondervraagd werden door de onderzoekers 163 Leidse studenten, d.i. 46% van een aselekte steekproef, getrokken uit de studentenpopulatie van de oudste Nederlandse universiteit. Door het zeer hoge percentage weigeringen is de groep, die werd onderzocht, hoogst waarschijnlijk weinig vertegenwoordigend te achten voor de Leidse studentenpopulatie, hetgeen betreutswaardig is. Niettemin blijft het de moeite waard, van het rapport kennis te nemen. De 163 studenten bestonden voor 16% uit eerstejaars, voor eveneens 16% uit tweedejaars, voor 14% uit derdejaars, voor eveneens 14% uit vierdejaars, voor 16% uit vijfdejaars en voor 24% uit vijfdejaars en langer studerenden. De uit vertegenwoordigers van beide sexen bestaande groep dekte dus ongeveer de leeftijdscategorie van 17–25 jaar. Van de respondenten had 27% geen relatie met een persoon van de andere kunne, had 23% daarmee een losse relatie, 22% een vaste relatie, was 13% verloofd en was 15% getrouwd. Wat de seksuele kennis binnen de groep betreft moest worden geconcludeerd, dat deze in het algemeen gering was en dan het meest onder de vrouwelijke respondenten. Ten aanzien van het voorechtelijk geslachtsverkeer bleek de houding overwegend te kenschetsen als permissiviteit bij affectie. De gehuwden inbegrepen, keurde 83% van de respondenten voorechtelijk geslachtsverkeer goed bij huwelijksvoornemen op korte termijn. De masturbatiepraktijk was vrij algemeen. Van de mannelijke ondervraagden masturbeerde 62% met grotere frequentie, d.w.z. minstens enkele keren per maand. Van de vrouwelijke respondenten

deed 11% zulks. De individuen met coïtuservaring vormden 53% van de totale groep, waarbij wel moet worden bedacht, dat 15% van de respondenten gehuwd was. De nog volgende cijfers werpen meer licht op deze ervaring. Van de getrouwen had 100% meer dan éénmaal in zijn leven de coïtus gepleegd, van de verloofden 81%, van degenen met een vaste relatie 53%, van degenen met een losse relatie 41%, maar van degenen zonder relatie slechts 16%.

De boeiende studie van J. Cornelissen, getiteld: 'Jongeren over huwelijk en gezin', welke in april 1970 als Nisso-rapport no. 2 verscheen, voert naar een milieu, dat zeer sterk met het universitaire contrasteert. Het voornaamste oogmerk van de auteur was de ontwikkeling van onderzoeksinstrumenten ter meting van houding onder jongeren ten aanzien van huwelijk en gezin. Gegeven dit oogmerk, beproefde Cornelissen in eerste instantie een aantal instrumenten onder 24 jongeren, waarna hij de best bruikbaar geblekene toepaste bij een onderzoek in juni 1969 onder 164 jongeren. Van deze 164, klassikaal of in clubverband geïnterviewde jongeren (80 jongens en 84 meisjes) waren de meesten ongeschoold of weinig geschoold. Zij waren vrijwel allen woonachtig in Nijmegen of de omgeving van die stad. De leeftijdsverdeling van de ondervraagden lag als volgt: jonger dan 17 jaar 3,7%; 17 jaar 17,1%; 18 jaar 26,2%; 19 jaar 29,3%; 20 jaar 11,0%; 21 jaar 4,9%; ouder dan 21 jaar 7,9%. Hoewel bijna alle respondenten zich tot een kerkgenootschap rekenden, voelde zich slechts een zeer kleine minderheid (3,7%) daarmee sterk verbonden. Cornelissen's studie geeft geen opheldering over kwesties, welke in de Wageningse en Leidse onderzoekingen aan de orde kwamen. Zij is volledig toegespitst geweest op wat het huwelijk en het gezin als toekomstmogelijkheid voor de ondervraagden betekenden. Wat te dien aanzien bleek, is hier echter van niet minder belang dan het bij Cramwinckel-Weeda/Drenth en Van der Meer naar voren gekomen. Kort samengevat, leefde onder de ondervraagden uit de lagere strata van de Nederlandse samenleving ten aanzien van huwelijk en gezin als perspectief het navolgende: 1.) het huwelijk is zeer belangrijk; 2.) het betekent aan eenander zekerheid verschaffen en zelf een bepaalde geborgenheid verkrijgen; 3.) het dient (zo meenden de meesten althans) een companionship-huwelijk te zijn; 4.) extramaritaal geslachtsverkeer is een kwalijke zaak; 5.) aantrekkelijk is een gezin met 2 à 4 kinderen; 6.) in het eigen huwelijks- en gezinsleven kan het ouderlijk gezin in belangrijke mate als leidraad worden genomen.

'Ouder-kind relatie, seksuele opvoeding en seksuele voorlichting bij jongeren' heeft M. A. van Romondt-Maks haar in 1971 in definitieve versie gereed-gekomen onderzoek genoemd. Het in nauwe relatie met het Nisso verrichte onderzoek werd ingesteld op verschillende vormingsscholen voor bedrijfsjeugd. Op zes zulke scholen in Midden-Nederland werden 276 werkende jongeren, 111 meisjes en 165 jongens, bereikt, die in classikaal verband een hun uitge-reikte vragenlijst invulden. Het betrof hier 15-20 jarigen, echter overwegend 16-18 jarigen. Het onderzoek heeft een schat aan informatie opgeleverd. Daaruit verdient, om te beginnen, te worden vermeld, dat de seksuele kennis, gemeten op basis van 7 'multiple choice' vragen, binnen de groep beperkt was. Ten aanzien van de houding tegenover de sexualiteit werd o.m. door de onderzoek-

ster nagegaan, hoe de jongeren zich tegenover masturbatie en voorechtelijk geslachtsverkeer leken op te stellen. Op de stelling, dat masturbatie een normale zaak zou zijn, reageerde 61% van de meisjes en 70% van de jongens instemmend. (Van de eersten gaf 21% en van de laatsten 11% te kennen, zulks niet te weten.) Als volgt kwamen de percentages instemming te liggen wat betreft de voorechtelijke coïtus. Van de meisjes stemde slechts 1% en van de jongens 32% in met de stelling, dat geslachtsgemeenschap oirbaar zou zijn, ondanks ontbrekende affectie. Waar de affectie tussen de jongen en het meisje sterk was, kon 41% van de meisjes en 63% van de jongens met coïtus instemmen. Omgang tussen verloofden was voor 70% van de meisjes en 76% van de jongens aanvaardbaar. (De reacties werden verkregen op statements, die, in ongeveer dezelfde bewoordingen luidend, ook bij het landelijke onderzoek van 1968 aan de respondenten werden voorgelegd.) Wat het voorechtelijk (heterosexueel) geslachtsverkeer aangaat, 38% van de meisjes had ooit gecoïteerd en 51% van de jongens had dit gedaan. Merkwaardig is op een bepaald punt het percentage met coïtuservaring naar leeftijd. Van de 15-16 jarige meisjes had 14%, van de 17-18 jarige meisjes 36% en van de 19-20 jarige meisjes 55% ooit gecoïteerd. Voor de jongens uit dezelfde leeftijdsgroepen was dat 62, 43 en 64%. In de middelste leeftijdsgroep was dus, vreemd genoeg, de ervaring niet onaanzienlijk geringer dan in de jongste groep. De promiscuïteit onder de jongens was, zo de beantwoording betrouwbaar mag worden geacht, veel groter dan onder de meisjes. Van de meisjes met coïtuservaring had nl. 83% slechts gemeenschap gehad met één en dezelfde partner, terwijl de overige 17% deze hadden gepleegd met twee partners. Daarentegen had slechts 53% van de jongens met ervaring de ervaring gehad met één en hetzelfde meisje, terwijl 47% van hen met meer dan vijf meisjes had gecoïteerd. Het verbaast dan ook niet, dat 98% van de meisjes de eerste keer geslachtsgemeenschap pleegden met een jongen of man, die zij goed kenden, terwijl 40% van de jongens dat deed met een partner, die zij minder goed of nauwelijks kenden.

Van de vier onderzoeken, waarvan hiervoor resultaten zijn vermeld, hebben er twee betrekking op de sexualiteit (in brede zin) onder toekomstige intellectuelen, terwijl de beide andere betrekking hebben op die van jongeren, die straks vermoedelijk deel van de laagste maatschappelijke strata zullen uitmaken. Daar de rijpere jeugd uit het 'brede midden' er in het geheel geen plaats in vond, is het reeds gerechtvaardigd te zeggen, wat reeds werd uitgesproken. Inderdaad, deze vier onderzoeken werpen tezamen slechts een zeer spaarzaam licht op de sexualiteit onder de Nederlandse jongeren tegen het begin van de jaren zeventig. (Het is een constatering, die overigens in het geheel niets van doen heeft met de waardering, die deze studies toekomt.) Vergelijkt men de resultaten dezer onderzoeken onderling op die punten, waarop vergelijking mogelijk is, dan worden meer vragen opgeroepen dan beantwoord. Dit vormt een bijkomende reden om het landelijke onderzoek, dat in 1968 werd verricht, te kenschetsen als in aanzienlijke mate maatschappelijk relevant zijnde. Bij alle reserve, die tegenover de uitkomsten ervan noodzakelijk is, hebben de uitkomsten van dit onderzoek betrekking op ook het 'brede midden' en zij behel-

zen tevens menig antwoord op de vragen, die bij onderlinge vergelijking van de vier hiervoor beschouwde onderzoeken opkomen. Vanuit een oogpunt van de professionele behoeften van beleidsvormers, jeugdpsychiaters, huisartsen, zielszorgers, maatschappelijke werkers en verschillende anderen heeft dit project zodoende onmiskenbaar profijt opgeleverd. Contouren zijn zich gaan aftekenen van een werkelijkheid, die anders was dan velen meenden. Wel rijst hierbij direct de vraag, of die werkelijkheid van anno 1968 in groszen und ganzen nog intact is in 1972. Zulks is niet zeker. Niet onmogelijk zijn de 16-20 jarigen nu op seksueel gebied meer en vooral juist voorlicht, permissiever, als ook ervarener dan die van vier jaar geleden waren. Er is echter geen aanleiding, een verregaande verandering van het beeld te vermoeden. Daarom zal het hiernavolgende, uit het onderzoek naar voren gekomen beeld waarschijnlijk nog steeds kunnen dienen ter nadere oriëntatie van hen, die in enigerlei bijzondere functionele verantwoordelijkheid tot het welzijn van de huidige Nederlandse jeugd zoeken bij te dragen.

Het onderzoek heeft, om te beginnen, indicaties opgeleverd van een mate van tekort in seksuele kennis onder de rijpere Nederlandse jeugd, die door de schrijver in de 'matristische' era, waarin wij zijn komen te leven, niet voor mogelijk was gehouden. Niet wordt hier bedoeld op geringe kennis, vanuit een intellectualistisch standpunt gezien, doch op geringe kennis, gezien vanuit, wat zou kunnen worden genoemd, een functioneel standpunt. In deze zin is een (ernstig) kennistekort te signaleren, wanneer een puber masturbeert, maar de overtuiging heeft, dat dit voor zijn gezondheid schadelijk is. In diezelfde zin is een (niet minder ernstig) kennistekort te signaleren, wanneer een jongen en een meisje tot geslachtsgemeenschap komen, maar noch weten van menstruatiecycclus en conceptierisico, noch van anticonceptionalia en hun effectiviteit goed op de hoogte zijn. In die zin ook is een (alweer niet minder ernstig) kennistekort te signaleren, wanneer de jongen denkt, dat geslachtsgemeenschap voor het meisje eenzelfde belevingskwaliteit heeft als voor hem. Steeds zijn in deze gevallen consequenties van het handelen mogelijk, die niet worden beoogd: angst, ziek te zijn of te zullen worden, voorechtelijke zwangerschap, bij de ander gewekte verwachtingen, die niet kunnen worden vervuld. Het is niet waarschijnlijk, dat onder de huidige Nederlandse jongeren de fabels van ernstige ruggemergsaandoening en dergelijke beangstigende ziekten als gevolg van zelfbevrediging meer dan hoogstens zeer incidenteel nog geloof vinden. In 1968 waren velen onder hen echter nog stellig overtuigd van de fysieke gevaren van masturbatie, terwijl er onder hen nog aanmerkelijk meer waren, die geen zekerheid hadden, dat de masturbatiepraktijk voor de lichamelijke gezondheidstoestand risicool was. Zeer gering was onder de toenmalige 16-20 jarigen binnen onze landsgrenzen de adequate geïnformeerdeheid over het verband tussen menstruatiecycclus en bevruchtingsmogelijkheid. Ongeveer tweederde hunner had nl. geen juiste kennis van dit verband! Gering was ook de adequate kennis van voorbehoedsmiddelen, al hadden bijna allen althans van de pil gehoord. De geslachtsrijpe Nederlandse jongeren anno 1968 schortte het

tenslotte zeer overwegend aan kennis van de differentiële betekenis van de coïtus voor jongen en meisje.

Was het niveau van functionele kennis onder de jongeren in het algemeen laag, in het bijzonder was het laag onder hen, die relatief jong waren (de 16-jarigen), die door thuis in hun doen en laten sterk werden gecontroleerd en die een geringe interesse hadden voor het gebeuren in de ruimere wereld. Dat de kennis positief met de leeftijd correleerde, mag vanuit een standpunt van welzijn als gelukkig worden beoordeeld. Er lijkt echter geen sprake van te zijn, dat dit verband mag worden geïnterpreteerd als een aanwijzing, dat meestal tijdig functionele kennis werd verworven, d.w.z. vóór het moment, waarop met masturbatie werd aangevangen of geslachtsgemeenschap werd gepleegd.

De ernst van de geringe kennis onder de jongeren dringt wellicht meer nog tot ons door, wanneer in aanmerking wordt genomen, hoezeer het leven van velen onder hen door de seksualiteit werd beheerst. Het was een ruime meerderheid, die vaak of soms geheel door dit aspect van het bestaan in beslag werd genomen, terwijl een bijna even groot aantal dikwijls of bij tijd en wijle moeite had om zijn seksuele gevoelens te beheersen. Doch de vraag rijst dan, waardoor de functionele kennis zozeer ontbrak. De tv, de radio, het pocketboek uit de stationskiosk, de groep van leeftijdsgenoten, in een mate ook school en ouders – zij allen tezamen hebben in de afgelopen jaren een stroom van seksuele informatie over de jeugd heen gegoten, zoals waarschijnlijk nooit tevoren. De inhoud van die informatie is daarbij in vele gevallen hoogstwaarschijnlijk een zekelijk juiste geweest. In beginsel heeft het dus voor de jongeren veelal niet aan mogelijkheid ontbroken, op de hoogte te geraken van zaken, die in de eigen situatie reeds belang hadden verkregen of dit gemakkelijk zeer spoedig konden verkrijgen. Het vermoeden van een ernstig didactisch falen, ook en misschien zelfs in de eerste plaats onder de meer professionele voorlichters, dringt zich daarom op. Ondanks eigenlijk beter weten gaf men zich in het voorlichtend handelen niet onmogelijk toch nog te weinig rekenschap van de voorlichtings-situatie, leefde men zich te weinig in in de voorstellings- en beleavingswereld van de puber of kende men die wereld eenvoudigweg te weinig. Het is verleidelijk, hierover verder te speculeren, maar het lijkt minder de taak van de socioloog dan van de psycholoog, de agoog en de voorlichtingskundige te zijn. Twee vragen kunnen beter nog worden gesteld. In de eerste plaats deze: zijn de jongeren van 1972 belangrijk beter op de hoogte dan die van 1968 waren? Voorts: als zij dit al zouden zijn, is zulks dan te danken aan een duidelijke rendementsverhoging van beoogde kennisoverdracht? Indien zowel het één als het ander het geval zou zijn, dan blijft niettemin, dat ook nu nog steeds het aantal 'ongelukken' (intens verdriet door verkeerde interpretatie van fysieke intimiteit, gedwongen huwelijken op jonge leeftijd, voorechtelijke abortus of buitenechtelijk moederschap) groot is. Het is ongetwijfeld zo, dat betere kennis alleen zulke 'ongelukken' niet vermag te voorkomen. De achtergrond ervan is niet alleen, zelfs wellicht niet in de eerste plaats kennistekort. De betekenis daarvan als factor dient echter niet te worden onderschat.

Over de attitudes of, zo men liever wil: de waarden en normoriëntaties in-

zake de seksualiteit onder de Nederlandse jongeren heeft het in 1968 uitgevoerde onderzoek, althans voor schrijver dezes, eveneens verrassende resultaten opgeleverd. Daarom, omdat niet het beeld is overgekomen van een jeugd, gestuwd door het verlangen, te breken met waarden en normen, die steeds centraal stonden in het bewustzijn van mens en maatschappij. In dit verband dient in de herinnering te worden teruggeroepen, dat 1968 het jaar was van de bezetting van het Maagdenhuis en van tal van andere 'harde confrontaties' tussen de jeugd en een ontstelde establishment. In dit klimaat van ogenschijnlijk volstrekt wederzijds onbegrip tussen jongeren en ouderen, waarin de moderne jeugd door vele ouderen werd gekenschetst als ten prooi aan drug- en seks-extremisme, werd het onderzoek gehouden. De resultaten ervan logenstraffen volledig de paniekerige visie van de vele ouderen. Het jeugdprotest, dat in 1968 opklonk en nog steeds opklinkt, is kennelijk gebaseerd op verzet tegen een voor de jongeren onverdragelijke onmondigheid, alsook op verzet tegen gezagsverafgoding, staand gebleven androcentrisme en hypocrisie. Binnen de algemene klimaatsverandering van 'patrisme' naar 'matrisme', welke kenmerkend is voor de jaren zestig, is de jeugd, althans het meest roerige deel ervan, tot een mate van 'matrisme' geneigd, die paniekreacties en daarmee blikvertroebeling bij tal van ouderen teweegbrengt. Wat jeugd en seksualiteit betreft worden extreem-revolutionaire uitingen van dikwijls louter verbale aard geïnterpreteerd als aanwijzingen van een als een brand uitgeslagen seksuele revolutie. In sommiger vertroebelde visie leeft de halve Nederlandse jeugd reeds in communes of is daar naar toe op weg; een nieuwe religie, de orgastische, zou stromen aanhangers hebben gevonden . . . . . Wat het onderzoek van 1968 evenwel leert, is, dat de Nederlandse jeugd in algemeenheid in dat jaar wars was van een seksuele revolutie. Wat zij in haar houding uitdroeg, was de geest van een seksueel reformisme onder behoud van een onverbreekelijke samenhang tussen fysieke intimiteit, liefde, huwelijk en voortplanting. Verre van daarin belangrijk van de ouderen te verschillen, kwam zij daarin met hen eer sterk overeen. Een per saldo zó verrassende bevinding? Indien het waar zou zijn, dat onze seksuele appreciaties in de grond gevormd worden in onze vroege jeugd, dan is het eigenlijk niet zulk een verrassende bevinding.

In het tweede hoofdstuk is het profiel getekend van de Nederlandse jeugd in haar seksuele waarderingen anno 1968. Voorts is in dat hoofdstuk aangetoond, dat dit profiel slechts in beperkte mate verschilde van dat der ouderen. Het is daarom overbodig, hier nogmaals weer te geven, hoe de jeugd van toen in ethische zin dacht en voelde. Wel moet naar aanleiding van het geschetste profiel nog het één en ander worden opgemerkt. Is er – aldus een vraag om te beginnen – reden, gelukkig te zijn over het door de Nederlandse jongeren, blijkens het onderzoek, ingenomen standpunt tegenover de seksualiteit? De antwoorden op deze vraag kunnen zeer uiteenlopen, daar zij in hoge mate bepaald worden door de bijzondere eigen stellingnamen van de diverse beoordelaars tegenover de menselijke seksualiteit. Wie in gebondenheid aan de leer van een patristische kerk breidelings van seksuele behoeften als één der voornaamste levensopgaven beschouwt, zal door het verkregen beeld wellicht iets minder ver-

ontrust zijn dan hij was, maar hij blijft niettemin verderf aanschouwen. (Verderf, dat dan evenwel niet groter is dan onder de volwassen generaties.) Wie zich de bevrijding van de mens door het scheppen van een anarcho-socialistische samenleving ten doel heeft gesteld, zal vermoedelijk teleurgesteld zijn door het profiel. In zijn ogen zal de jeugd anno 1968 te zeer doen denken aan de één-dimensionale, aan een kapitalistisch bestel uitgeleverde mens, zoals deze door Herbert Marcuse in één van zijn boeken werd getekend.⁴³ Wie zich daarentegen in kritische, maar positieve zin verhoudt tegenover de maatschappelijke ontwikkeling binnen Nederland, vindt geen aanleiding tot afschuw van het naar voren gekomen profiel. Hij of zij staat geconfronteerd met een jeugd, die niet langer gelooft in het (eigenlijk) zondige van seksualiteit, doch die de seksualiteit waardeert als verrijkende mogelijkheid binnen een duurzame paarrelatie, welke gericht is op meer dan alleen soortsbewoud. De voor de beleidsvorming en -uitvoering binnen de sector 'welzijnszorg' verantwoordelijken zullen daarom veelal in de Nederlandse jongeren van 1968, zoals deze werkelijk dachten en voelden, veelal hun eigen denken en voelen herkennen. Als de jeugd, waarmee zij van doen hadden, hun vreemd en ver is voorgekomen, dan was deze toch in feite op een heel belangrijk punt goed herkenbaar en tamelijk dichtbij. Toch zijn er minstens twee aspecten aan het verkregen beeld, die door de evolutionair naar verandering strevende welzijnswerkers met enige bezorgdheid dienen te worden gadeslagen.

De Nederlandse jongeren anno 1968 anticipeerden bijna steeds op het huwelijk als eigen toekomst. Dit doende, anticipeerden zij op een voor het verdere leven bedoelde, diep in hun individuele bestaan ingrijpende relatie. Zij deden dit veelal – en hier komt het eerste aspect, dat tot enige bezorgdheid aanleiding mag geven – in een gevoel van geladen, werkelijkheidsvreemde verwachting. Zodoende werd door hen vermoedelijk een zeer groot risico gelopen, later een diepe ontgoocheling deelachtig te worden. Wat precies veroorzaakt, dat vele jongeren (en ouderen) in hedendaags Nederland liefde en huwelijk idealiseren in zulk een mate, dat het bijna religieus aandoet, is niet zeker. Overindividualisatie en onderintegratie zouden twee van de sleutelbegrippen kunnen zijn, maar daarnaast valt te denken aan secularisatie en neurotisering. De moderne socioculturele situatie heeft wellicht het effect, dat het, niet langer in een godsdienstige verlossing gelovende, individu zich gemakkelijk overgeeft aan de waan van de verlossende erotiek met haar impliciete idealisatie van de partner. Het ene individu is evenwel veel meer daartoe geneigd dan het andere. Is het vooral het geneurotiseerde, met een ernstig, verdrongen conflict behepte individu? In ieder geval is uit onderzoek duidelijk geworden, dat niet alle Nederlandse huwelijken het beeld vertonen van een voor de partners gelukkige werkelijkheid. Uit datzelfde onderzoek is gebleken, dat huwelijksfalen niet werd bepaald door verschillende factoren, wier invloed aanvankelijk aannemelijk leek. Wat alleen duidelijk in negatieve zin op het huwelijk inwerkte was enerzijds geestelijke labiliteit van de partners en anderzijds het niet-geslaagd-zijn van het ouderlijk huwelijk.⁴⁴ Is er daarmee een relatie tussen de hoog opgeschroefde romantische huwelijksverwachting en huwelijksfalen? Het is allerminst denk-

beeldig. Evenwel ook dan, wanneer die relatie er niet of nauwelijks zou zijn, blijft het idee van een 'romantic marriage' voor het huwelijksgeluk een belastende factor. De huwelijksrealiteit dwingt immers vrijwel steeds tot grondige correctie van de gevormde romantische voorstelling, een correctie die gemakkelijk ontgoocheling veroorzaakt. Hadden de werkers in het veld van de welzijnszorg zich gerealiseerd, hoe sterk romantisch de Nederlandse jeugd dikwijls dacht? En, zo ja: handelden zij dan dusdanig, dat groter werkelijkheidszin werd bevorderd? Is er intussen aanleiding, te geloven, dat anno 1972 onder die jeugd de werkelijkheidszin groter is geworden?

Een tweede zorgpunt kan zijn de houding tegenover de homofilie onder een niet te verwaarlozen deel der Nederlandse jongeren. In meerderheid verhielden de 16–20 jarigen zich tamelijk mild en tolerant tegenover de homoseksueel, daarin echter weinig verschillend van hun oudere landgenoten. Toch vormden de tot discriminatie geneigden bepaald geen quantité négligeable. Uit humanitair oogpunt zou het toe te juichen zijn geweest, wanneer de jeugd anno 1968 in haar beoordeling van homofilie en homoseksueel de ouderen in mildheid had overtroffen en de tot discriminatie neigenden onder haar kleiner in aantal waren geweest. Wordt te weinig beseft nog door de seksuele voorlichters, dat voorlichting over homosexualiteit juist onder de jeugd zo zeer nodig was? Het is voor twijfel vatbaar, dat de Nederlandse jongeren anno 1972 de homoseksuele naaste reeds veel meer zullen aanvaarden dan die van 1968. Is er echter in de laatste vier jaar ook veel ondernomen, die ene op iedere twintig voor de negentien anderen aanvaardbaarder te doen zijn?

Sexuele restrictiviteit en permissiviteit zijn geen klassegebonden fenomenen gebleken wat de Nederlandse jeugd tegen de jaren zeventig aangaat. Mogelijk bestaande ideeën, dat de arbeidersjeugd te dien aanzien belangrijk van de jeugd uit de zgn. betere milieus zou hebben verschild, zijn duidelijk onjuist. Restrictiviteit en permissiviteit correleerden slechts in enige mate met geslacht, (on)kerksheden en door de ouders uitgeoefende controle. Meisjes waren restrictiever in hun houding dan jongens, kerkse jongeren waren restrictiever dan onkerkse, sterk gecontroleerde jongeren waren restrictiever dan zwak gecontroleerde. Dit betekent dan evenwel, dat ook de invloed van het (formeel) behoren tot een rechtzinnige kerkelijke groepering, tot een vrijzinnige groepering of tot het buitenkerkelijk volksdeel vrij gering was. (Het is wel een scherp contrast met de dagen, waarin door het sociologisch instituut van de Nederlands Hervormde Kerk het jeugdonderzoek werd gedaan.) Het één en ander lijkt nuttige wetenschap te zijn voor hen, die professioneel een agogische omgang met de Nederlandse jongeren hebben, want het is niet waarschijnlijk, dat in vier jaar tijds wezenlijk veel veranderd zal zijn in het beeld van samenhang. Waren seksuele restrictiviteit en permissiviteit niet klasse- of standsgebonden, erotische idealisatie was dat wel. Hoe lager de maatschappelijke status, hoe groter de neiging tot romanticisme was. Daarbij dient wel te worden aangetekend, dat het romanticisme ook in de hogere statusgroepen aanzienlijk verbreid was.

Door het onderzoek weten wij, dat de Nederlandse 16–20 jarige jongeren van vier jaar geleden geen seksueel nog hogelijk onervaren bevolkingscategorie

vormden. Ongeveer een kwart van hen had één of meer keren gecoïteerd, terwijl rond tweevijfde van hen was gekomen tot de meest verregaande vorm van 'voorspelgedrag'. Hoe men verder ook tegen deze ervaringen wil aanzien, de meest ervarenen binnen de leeftijdscategorie kenmerkten zich in het algemeen door selectiviteit in hun fysieke intimiteiten. Ontbraken – men zou eigenlijk kunnen zeggen: uiteraard – ook de sexueel weinig kieskeurigen niet, geslachts-gemeenschap vond veelal plaats binnen het raam van een affectieve relatie. Daarmee waren de ethische opvattingen over voorechtelijk geslachtsverkeer en het voorechtelijk sexueel gedrag onder deze jeugd tamelijk concordant, wat overigens ook blijkt uit de wijze, waarop de eerste geslachtsgemeenschap werd ervaren. Een ietwat schokkende bevinding is intussen, dat in twee op iedere vijf gevallen van eerste volledige geslachtsgemeenschap geen anticonceptionele voorzorgen waren getroffen. Dat men vrijwel steeds pretendeerde op het moment van de eerste coïtus van doeltreffende anticonceptie te hebben geweten, staat in schrille tegenstelling tot de frequente nalatigheid, deze te benutten. De vraag komt op, of de voorlichting er toe had kunnen bijdragen, dat bij het plaatsvinden van de coïtus steeds goede anticonceptionele maatregelen zouden zijn genomen. Helaas weten wij niet, of in volgende gevallen van geslachts-gemeenschap de nalatigheid minder voorkwam, zoals wij trouwens evenmin weten, of bij gebruik van anticonceptionele middelen steeds werkelijk doeltreffende werden aangewend. Er is wel aanleiding, daaraan te twijfelen. In ieder geval is het zeker, dat de 16–20 jarigen uit 1968, die de coïtus hadden gepleegd, niet bij uitzondering geluk hadden gehad. Concepties bleven in tienduizenden gevallen uit, niet dankzij de prudentie van de partners, doch ondanks hun roekeloosheid (en onkunde?). Als er geen of weinig reden is, aan te nemen, dat de 16–20 jarigen van vier jaar later minder roekeloos zouden handelen, dan ligt er voor de agogen en de voorlichters nog steeds een belangrijke bijzondere taak. Jonge meisjes, die zich reeds op hun leeftijd moeten laten aborteren, zijn niet zo bijzonder benijdenswaardig. Evenmin zijn erg benijdenswaardig de tieners, die uit de voorechtelijke zwangerschap de consequentie trekken, een huwelijk te moeten aangaan.

Ingegaan is op het belang van het verrichte onderzoek voor al diegenen, die, professioneel bezig zijnde met de Nederlandse jeugd, adequate zakelijke informatie over die jeugd behoeven. Het aantal aspecten van jeugd en sexualiteit, dat naar voren werd gehaald, vormde een selectie uit een veel groter aantal aspecten, welke in de voorafgaande hoofdstukken aan de orde zijn gekomen. Bij de selectie golden voornamelijk twee overwegingen. De eerste was, dat vermoedelijk ook zij, die door hun deskundigheid en dagelijks werk, de Nederlandse pubers en adolescenten aanmerkelijk beter kennen dan the man in the street, zich toch niet bij uitzondering laten leiden door een werkelijkheidsvreemde globale voorstelling. De andere was, dat die aspecten nadere aandacht verdienden, ten aanzien waarvan uit een oogpunt van welzijnsbeleid misschien allereerst iets (meer) zou moeten worden ondernomen. Vanzelfsprekend heeft de schrijver in zijn beschouwing over de maatschappelijke relevantie van het onderzoek de grenzen van het ethisch agnosticisme, waarbinnen de empirische

socioloog als zodanig zich zijns inziens dient op te houden, verre overschreden. Aan het woord was de liberale sexuele hervormer, die gelooft in de bereikbaarheid van groter individueel geluk voor allen binnen een open samenleving.⁴⁵ Hierna trekt deze hervormer zich weer terug op het eigen professionele domein: dat van de empirische sociologie.

De vraag naar het wetenschappelijk profijt van het verrichte onderzoek kan een tweeledige zijn. Het project kan namelijk worden geëvalueerd vanuit een onderzoek-technisch (methodologisch) gezichtspunt, maar ook vanuit een theoretisch gezichtspunt. Direct hierna zal het eerst vanuit het eerste gezichtspunt worden beschouwd, waarna het – ter afsluiting – zal worden beschouwd vanuit het oogpunt van een mogelijke bijdrage tot de theorievorming. Daarbij lijkt het wel nodig, summier in te gaan op resp. de door anderen bij soortgelijk onderzoek gevolgde methodiek en de tot dusverre bereikte stand van de theorievorming.

In 1929 verscheen een studie van de toen reeds binnen en buiten de eigen vakkring befaamde Pools-Britse ethnoloog BRONISLAW MALINOWSKI, getiteld: 'The sexual life of savages in North-Western Melanesia; an ethnographic account of courtship, marriage and family life among the natives of the Trobriand Islands, British New Guinea'. Het boek verkreeg een voorwoord van de niet minder befaamde HAVELOCK ELLIS, die in dat voorwoord de verwachting uitspreekt, dat MALINOWSKI's boek tot de klassieken zal gaan behoren op het terrein van het sociaal-sexuologisch onderzoek. Die verwachting is ruim vervuld. Bevreemdend is dit overigens niet, want MALINOWSKI verschaft in dit boek als eerste een integraal beeld van het sexuele leven (in brede zin) van een primitief volk en hij doet dat met een zeldzaam meesterschap. Hier is van geen belang, wat de uitkomsten van zijn onderzoek zijn geweest. Ons kan op deze plaats alleen interesseren, hoe de auteur zijn veldwerk in een kleine archipel van koraaleilanden ten Noordoosten van Nieuw Guinea verrichtte.

In de lijn van de ethnografische traditie leerde MALINOWSKI de taal van het volk, dat hij tot object van zijn onderzoek wilde maken en verbleef hij geruime tijd (twee jaar) onder dat volk. Van stonde af aan zal MALINOWSKI zich bewust zijn geweest, dat ook in de Trobriand Archipel een mate van discrepantie viel te verwachten tussen officieel gehuldigde normen en een feitelijk gedrag. In ieder geval schrijft hij: 'Throughout my exposition, I have always attempted not only to state the norm, but to indicate the exceptions, to trace what might be called the amplitude of deviation, the margin within which people usually try, and sometimes succeed, in circumventing the strict rule.'⁴⁶ Ontdekte de onderzoeker geldende normen naast en tegenover feitelijk gedrag, hij deed dat voor een deel op grond van scherp observeren. 'When investigating integral institutions, such as marriage or the family, the ethnographer should, if he be doing competent and intensive field-work, rely on observation rather than on what the native informants tell him.'⁴⁷ Ook in de primitieve maatschappij ligt evenwel niet alles open. Ook daar speelt zich veel – en niet in het minst op sexueel terrein – in het verborgene af. MALINOWSKI vervolgt dan ook: 'But when dealing with the subtler phases of behaviour, this rule (directe observa-

tie, Schr.) cannot, unfortunately, always be followed. In the study of sexual attraction and the growth of a passion, direct observation is always difficult and at times impossible, and a great deal of information has to be collected from confidences and gossip.' De onderzoeker van de Trobrianders staat nog wat langer stil bij de, volgens hem noodzakelijke, onderzoeksmethodiek en hij laat o.m. nog volgen: 'Thus in the most delicate subjects the ethnographer is bound to a large extent to depend on hearsay. Yet if he resides for a long time among the natives, speaks their language and makes close personal acquaintances, he will be provided with sufficiently useful information. His material will be certainly better than if it had been obtained through the mechanical pumping of informants by the question-and-answer method at so many sticks of tobacco an hour.'

Een tweede 'classic' op het terrein van het sociaal-sexuologisch onderzoek verscheen ongeveer 20 jaar na MALINOWSKI's schitterende studie. In 1948 kwam op de markt een ruim 800 bladzijden tellende studie van de hand van ALFRED C. KINSEY, WARDELL B. POMEROY en CLYDE E. MARTIN onder de titel 'Sexual behavior in the human male'. In 1953 werd deze studie gevolgd door een ongeveer even lijvige van deels dezelfde auteurs, welke de naam droeg: 'Sexual behavior in the human female'.⁴⁸ De beide werken, die spoedig algemeen werden aangeduid als het KINSEY rapport, hebben een beroering te weeggebracht, welke noch eerder, noch nadien ooit enig ander wetenschappelijk onderzoekverslag vermocht te veroorzaken. Het 'rapport' behelst het verslag van een onderzoek, verricht onder 6200 mannen en 5800 vrouwen uit de Verenigde Staten, dat tot oogmerk had, zicht te verkrijgen op het sexueel gedrag van de Amerikaanse bevolking. Gezien dat oogmerk, was het uiteraard voor KINSEY c.s. noodzakelijk, een methodiek van onderzoek te volgen, die beduidend afweek van de door MALINOWSKI op de Trobriand Eilanden gevolgde methodiek. In MALINOWSKI's geval betrof het een relatief weinig gedifferentieerde, kleine primitieve samenleving, terwijl het hier ging om een hoogelijk gedifferentieerde, tientallen miljoenen mensen omvattende maatschappij. Het onderzoek kon onmogelijk anders dan alleen steekproefgewijs worden verricht. Op de wijze van sampling, door het onderzoekteam gevolgd, heeft zich overigens de kritiek van professionele zijde zeer overwegend gericht. De ongeveer 12000 individuen, waarvan informatie werd ingewonnen, waren namelijk niet als informanten verkregen volgens de techniek van het trekken van een aselechte steekproef. Daar het verkrijgen van zulk een steekproef voor de onderzoekers op zeer grote moeilijkheden stuitte, trachtten zij een 100-procentige medewerking te verkrijgen van groepen mensen. Hun verwachting was, dat, indien één of enkele leden van een groep éénmaal tot medewerking aan het onderzoek waren bewogen, daardoor de andere groepsleden tot medewerking zouden zijn te brengen, die anders hun coöperatie zouden hebben geweigerd. Inderdaad is deze verwachting, naar het lijkt, gegrond geweest. De deelnemende groepen waren daarmee evenwel nog geen groepen, samengesteld uit voor de Amerikaanse samenleving vertegenwoordigende individuen. De meest geuite professionele kritiek op het onderzoek zegt dan ook, dat de represen-

tativiteit van de duizenden respondenten voor de totale Amerikaanse bevolking ongeloofwaardig is. In de informatie, die de onderzoekers inwonnen, zou zijn oververtegenwoordigd informatie, a) verkregen uit het Noordoosten van de Verenigde Staten, verstrekt door b) meesttijds stedelingen met c) een relatief hoog ontwikkelingsniveau, die d) tot antwoorden bereid waren. Van professionele zijde werd daarentegen nauwelijks of geen kritiek geoefend op de wijze, waarop de informatie van respondent tot respondent werd ingewonnen.

KINSEY en de zijnen waren zich het probleem, hoe betrouwbare informatie te verkrijgen, niet minder bewust dan MALINOWSKI het zich was bewust geweest. Voor zover bekend, boden zij hun respondenten niet de kwantiteiten tabak aan, waarvan MALINOWSKI rept. Wel echter opteerden zij voor 'the mechanical pumping of informants by the question-and-answer method', waartegen de laatste, althans met betrekking tot primitieve informanten, zo ernstig bezwaar heeft aangetekend. Kennelijk hebben zij, eer zij zulks deden, zeer intensief nagedacht, hoe de methode diende te worden toegepast om een optimaal resultaat te verkrijgen. 'If, in lieu of direct observation and experiment, it is necessary to depend upon verbally transmitted records obtained from participants in the activities that are being studied, then it is imperative that one become a master of every scientific device and of all the arts by which any man has ever persuaded any other man into exposing his activities and his innermost thoughts.' . . . . . 'Problems of interviewing have been particularly important in the present study because of the long-standing taboos which make it bad form and, for most people, socially or legally dangerous to discuss one's sexual activities in public or even in the presence of one's most intimate friends.'⁴⁹ Zodanig groot waren zorg en bezorgdheid van de onderzoekers inzake de betrouwbaarheid van de te verkrijgen informatie, dat zij er van afzagen, een team van interviewers in te zetten. Zijzelf interviewden al die duizenden, die zijn geïnterviewd. En zij begonnen hun campagne, nadat de te hanteren vragenlijst volledig hun 'geestelijk eigendom' was geworden. Dit stelde hen in staat, waar zulks gewenst leek, de eigenlijke vragenlijst los te laten tijdens een gesprek en toch steeds al die informatie in te winnen, die voor een kwantificerende studie noodzakelijk is. Daar de onderzoekers zich bovendien een soort stenocode hadden eigen gemaakt, konden zij gemakkelijker dan anders het geval was geweest, informatie vastleggen zonder stoornis voor het lopende gesprek met de respondent. Dat de onderzoekers zich bewust waren, dat hun taalgebruik diende te worden aangepast aan het taalgebruik van de respondent, zal niet verbazen. Doordat zij de vragenlijst uit het hoofd kenden, was die aanpassing in het concrete geval betrekkelijk gemakkelijk. De intensieve voorbereiding op de vraaggesprekken en het zelf voeren daarvan door de onderzoekers mogen worden beschouwd als elementen in de onderzoekopzet, waardoor de betrouwbaarheid van de verkregen inlichtingen belangrijk is bevorderd.

Onder degenen, die door het Kinseyproject werden gestimuleerd tot het doen van onderzoek, is de Engelsman EUSTACE CHESSEY. In 1956 verscheen van zijn hand 'The sexual, marital and family relationships of the English

woman'.⁵⁰ Ook CHESSEY's studie mag tot de belangrijkste sociaal-sexuologische onderzoeken worden gerekend. Het onderzoek, hoewel door KINSEY's werk gestimuleerd, wijkt qua doelstelling daarvan belangrijk af. KINSEY c.s. ging het immers om sexueel gedrag, CHESSEY schreef echter een op onderzoek gebaseerd boek over de persoonlijke betrekkingen van Engelse vrouwen en dan in het bijzonder in hun vroege jeugd, alsook in de volwassen levensfase. Daarbij kregen wat sexualiteit en huwelijk betreft, naast ervaringen, attitudes de aandacht. Was KINSEY bezig vanuit een behavioristische optiek met het gedrag van de 'human animal', in het werk van CHESSEY heeft een belangrijke plaats de betekenisgeving aan eigen en ander gedrag door een waarden-georiënteerd menselijk individu. Daarmee staat het onderzoek, dat in 1968 in Nederland werd gedaan, dan ook dicht bij dat van CHESSEY, althans veel dicht-ter dan bij dat van KINSEY. Hier is echter belangrijker, hoe CHESSEY en zijn team te werk gingen.

Bij het Engelse onderzoek was er evenmin als bij het eerdere Amerikaanse project een aselechte steekproef, waarvan de nodig geoordeelde informatie werd verkregen. Zich daarvan de representativiteitsbezwaren welbewust, opteerden CHESSEY en zijn medewerkers voor de inschakeling van medici (huisartsen) ter verkrijging van de inlichtingen, waarop zij hoopten. Bijna 6000 artsen in geheel Engeland werden benaderd met het verzoek om medewerking aan het project. Van deze groep stemden in beginsel 1688 in, mee te werken, maar na het zien van de te gebruiken vragenlijst kwamen er 190 van deze 1688 op hun schreden terug. De aldus overgebleven 1498 artsen-coöperatoren ontvingen daarna tezamen ongeveer 18000 vragenlijsten. (Zij werden verzonden in mei 1954 en het merendeel der ingevulde lijsten was geretourneerd in oktober van dat jaar.) Het verzoek vergezelde deze lijsten, dat de artsen de onder hun patiënten te kiezen respondenten zouden selecteren volgens uitsluitend de overweging van te verwachten bereidheid tot eerlijke medewerking. Later is nagegaan, of de artsen inderdaad uitsluitend dit criterium hadden gehanteerd. Het bleek, dat dit niet het geval was. Van de 1498 artsen lieten er 1175 desgevraagd weten, wat de door hen gehanteerde selectiecriteria waren geweest. Van hen deelde ongeveer de helft mee, ook een eigen selectiecriteria te hebben gebruikt (bijv. intelligentie van de patiënten of 'broadmindedness').

De artsen traden niet als enquêteur op. Hun taak was slechts, de hun toegezonden vragenlijsten uit te reiken aan door hen als respondent geschikt geachte vrouwen. Oncontroleerbaar was, of, en zo ja: in welke mate, zij hun rol van distributeur vervulden. In ieder geval, van de 18000 verzonden vragenlijsten kwam 33% ingevuld retour. Is dit op zichzelf geen ongunstig resultaat bij mailed interview, de respondenten vormden allerm minst een representatieve groep. Vastgesteld kon worden, dat ongehuwden, jongeren (leeftijd < 30 jaar) en vertegenwoordigers van de hogere strata sterk waren oververtegenwoordigd.

Zij, die als respondent aan CHESSEY's project meewerkten, zonden de door hen ingevulde vragenlijst desgevraagd anoniem zelf direct toe aan het onderzoekcentrum. De voorgelegde vragen waren soms tamelijk verregaand, zoals

bijv. die over de huwelijkssatisfactie. Dat was aanleiding om met controle-vragen te werken. Door deze werkwijze werd duidelijk, dat de respondenten in het algemeen een grote mate van eerlijkheid bij de beantwoording hadden betracht. (De vraag: 'Did you ever have sexual intercourse whilst you were single?', werd in 41% van de gevallen bevestigend beantwoord. De later gestelde controlevraag: 'Were you a virgin before you married?', werd in 41% van de gevallen ontkennend beantwoord.)

Vermeld moge nog worden, dat bij de analyse van de verzamelde gegevens significantietoetsing in het algemeen werd nagelaten, omdat zulk een toetsing onjuist werd geacht, gezien de gevolgde 'non-random sampling method'. Dit betekent niet, dat van kruistabulering werd afgezien. In tal van de tabellen, welke in het onderzoekverslag zijn opgenomen, zijn met name gedrag en houding met elkander in verband gebracht.

Over de onderzoekstrategie, die MICHAEL SCHOFIELD c.s. volgde, is en passant reeds iets gezegd. SCHOFIELD's studie, die eveneens tot de belangrijkste sociaal-sexuologische studies mag worden gerekend, contrasteert methodisch zeer sterk met die van zijn landgenoot CHESSEY. Bij dit onderzoek uit de vroege jaren zestig, dat gericht was op het verkrijgen van zicht op de houding tegenover de sexualiteit en op het seksuele gedrag onder de 15-19 jarige Engelse jongeren, werd gewerkt met aselechte steekproeven. Het zou wat te ver voeren, tot in details in te gaan op de wijze, waarop de aselechte steekproeven getrokken werden. Men krijgt echter de indruk, dat met de uiterste zorg en inspanning werd getracht, voor een aantal geografische gebieden zulke samples te verkrijgen. Voorts krijgt men de indruk, dat dit ook vrijwel is gelukt, de ene keer gebruik makend van een beschikbare lijst van instantie A, de andere maal een lijst van instantie B benuttend. In de zeven geografische gebieden, waarvoor steekproeven werden getrokken, bedroeg het aantal 15-19 jarigen in totaal ongeveer 24000. Daar informatie is verkregen van uiteindelijk 1873 individuen uit die gebieden, is daar door ongeveer één per iedere 13 van de 15-19 jarigen aan het onderzoek meegewerkt. De verhoopte representativiteit werd evenwel niet bereikt, doordat 328 jongeren, ook na sterke aandrang, weigerachtig bleef, aan het onderzoek deel te nemen. Hun weigering blijkt een weigeringspercentage te hebben opgeleverd van 14,9. (Per saldo is dit - het dient met nadruk te worden toegevoegd - niet hoog. Andere onderzoekers zijn soms op relatief veel en veel meer volgehouden weigeringen gestuit.)

Wat de wijze van informatieverkrijging betreft is het de moeite waard eerst SCHOFIELD zelf aan het woord te laten. Hij zegt ergens: 'Bij dit onderzoek werd evenveel aandacht gegeven aan de methode van informatieverwerving als aan het analyseren, interpreteren en weergeven van de uitkomsten. Wij beseften, dat veel mensen niet graag zouden meewerken zodra zij merkten, dat het een onderzoek betreffende het seksuele gedrag was en we meenden, dat anderen niet geheel eerlijk zouden zijn, tenzij de hele zaak zo gemakkelijk en plezierig mogelijk werd gemaakt. Wij werden in de gelegenheid gesteld, een lange exploratieperiode te besteden aan de methodologische problemen, het advies te vragen van mensen in het jeugdwerk en vele denkbeelden en technie-

ken te toetsen. Het had daarom iets van een anticlimax, toen wij tot de conclusie kwamen, dat de enige bevredigende manier om gegevens te verkrijgen, was: goede ondervragers in te zetten.⁵¹ Overeenkomstig dit inzicht werd een klein team, bestaande uit vijf mannen en vijf vrouwen met academische opleiding, gevormd, dat een intensieve training kreeg voor het enquêteren van de honderden jongeren, die in de steekproeven voorkwamen. Belangrijk is in dit verband, dat, op grond van opgedane ervaring, werd besloten, dat meisjes steeds door een enquêtrice en jongens steeds door een enquêteur zouden worden benaderd.

Anders dan in het onderzoek van CHESSEER heeft in dit onderzoek de wiskundig-statistische verwerking van de verkregen gegevens op grote schaal plaatsgevonden. Factoranalyse kreeg met name een ruime plaats. Vergeefs zoekt men echter in het rapport van SCHOFIELD naar de toepassing van attitude-schalen, zoals die zijn gebruikt in het Nederlandse onderzoek van 1968.

De in de gezinssociologische vakkring zeer bekende Amerikaan IRA L. REISS deed in 1967 verschijnen zijn 'The social context of premarital sexual permissiveness'.⁵² Het boek behelst het verslag van een onderzoek, dat vooral was gericht op het blootleggen van attitudes onder jongeren. Ofschoon in de studie ook voorechtelijk sexueel gedrag een plaats had, kwam de nadruk om een aantal redenen sterk op de houdingen te vallen. REISS zelf noemt als zulke redenen: te verwachten weerstanden tegen gedragsonderzoek; te verwachten groter onbetrouwbaarheid van gedragsgegevens; de negatie van voorechtelijke attitudes in vergelijking met voorechtelijk gedrag; de onaanvaardbare lengte van de vragenlijst bij uitbreiding van de gedragsvragen; de door KINSEY aangetoonde geringe verandering in de omvang van het voorechtelijk geslachtsverkeer in de loop der tijd bij vermoedelijk sterke attitudinale wijziging. Eén van de belangrijke oogmerken bij het onderzoek was overigens van methodologische aard. REISS zocht in het kader van zijn project een GUTTMAN schaal voor voorechtelijke seksuele attitudes op zijn bruikbaarheid te toetsen. (In het Nederlandse project is van die schaal een dankbaar gebruik gemaakt. Gedoeld wordt op de PPS.)

De materiaalverzameling van REISS heeft over ruim vier jaar gelopen. De eerste gegevens werden verkregen van vier middelbare scholen en 'colleges' in de staat Virginia (274 informanten van een 'college' voor blanken, 202 van een 'college' voor negers, 151 van een middelbare school voor blanken en 65 van een middelbare school voor negers). Dit was in maart 1959. In oktober van dat jaar kwamen daarbij gegevens van een klein New Yorks 'college' (211 blanke respondenten). In juni 1963 kon, dankzij verkregen ruime financiële steun, een nationaal sample van volwassenen ter aanvulling van de informatie worden benut (1515 personen). Ongeveer terzelfdertijd werden data verkregen van blanke studenten van een 'college' in de staat Iowa (316 individuen). Aldus werd informatie ingewonnen van tezamen 2734 personen. De bijzonderheden latend voor wat zij zijn, kan worden gezegd, dat alle steekproeven toevalssamples waren, behoudens die van het 'college' uit Iowa. Het weigeringspercentage voor alle steekproeven tezamen liet zich niet vaststellen. De scholieren en studenten vertoonden een nogal hoge response. Voor de vier instel-

lingen in Virginia bijv. kon een non-responsie worden vastgesteld van 12%. De weigeringen in het geval van het nationale sample konden echter niet worden berekend, omdat dit toevalssample werd gebaseerd op geographic area sampling met bepaling van een quota voor ieder afgebakend gebied. (De interviewer had er alleen zorg voor te dragen, dat hij of zij een bepaald aantal personen van bepaalde sexe en bepaald ras geïnterviewd kreeg.)

Behoudens in het geval van het nationale sample werd steeds gewerkt met 'self-administered questionnaires', hetgeen dus wil zeggen, dat aan de gekozen personen een vragenlijst werd uitgereikt, die zij zelf dienden in te vullen. Van instelling tot instelling is de 'invulsituatie' niet altijd dezelfde geweest. In het ene geval werd de vragenlijst door de respondent op diens kamer ingevuld, in het andere vond invulling plaats en masse in het auditorium van de instelling. Niet is gewerkt met één en dezelfde vragenlijst. Er werden drie verschillende questionnaires gebruikt. De eerstgebruikte leverde de informatie op van de vier onderwijsinstellingen in Virginia, benevens die van het 'college' in New York, de tweede gebruikte lijst is alleen gebezigd voor de steekproef van studenten van het 'college' in Iowa. De derde lijst, welke voor het nationale sample werd gehanteerd, omvatte ook vragen, die voor andere onderzoekers van belang waren.

Niet anders dan SCHOFIELD c.s. heeft REISS de wiskundige statistiek in de verwerking van zijn informatie een zeer ruime plaats toebedeeld. Eén van de belangrijke verschillen in de verwerking van de gegevens bij SCHOFIELD en REISS is echter, dat de laatste uit was op de ontwikkeling van gereedschap ter attitudemeting (schalen), waarvan ook door anderen bij later onderzoek zou kunnen worden geprofiteerd.

De schrijver is zich bewust, dat ook door anderen dan alleen MALINOWSKI, KINSEY, CHESSEY, SCHOFIELD en REISS veldwerk is verricht naar seksuele opvattingen en/of gedragingen, waarvan de methodische aspecten belangwekkend zijn. Te denken valt aan de onderzoekingen van WINSTON EHRLMANN in Amerika, van de Italiaanse anthropologe GABRIELLA PARCA in haar vaderland, alsmede van nog tal van anderen.⁵³ De bedoeling was en is evenwel niet, een geschiedenis te schrijven van de methodologische ontwikkeling op het terrein van het sociaal-sexuologische onderzoek. Oogmerk was slechts, te verduidelijken of (voor sommige lezers) in de herinnering terug te brengen, hoe de tot dusverre belangrijke en tevens niet zelden anderen tot voorbeeld gestrekt hebbende veldonderzoekingen naar de menselijke sexualiteit zijn uitgevoerd. Met het hiervoor gegeven overzicht lijkt daarom te mogen worden volstaan. Het overzicht, hoe beknopt ook, is een belangrijke hulp bij de bepaling van de profijtelijkheid van de methodiek van het in 1968 in Nederland verrichte onderzoek. Wat het in de eerste plaats doet beseffen, is, dat, zou zulk een methodiek verdedigbaar zijn, van de toepassing van een bepaalde *standaard* methodiek in het sociaal-sexuologische onderzoek van hoog niveau geen sprake is geweest. De verschillende ten tonele gevoerde onderzoekers hebben ieder gewerkt op een wijze, die op belangrijke punten significant afwijkt van de door de anderen gevolgde werkwijze. Deels is dit kennelijk als uitvloeisel van bijzondere om-

standigheden, anderdeels heeft het echter te maken met instelling en gerichtheid. Interessant is bijv., dat MALINOWSKI vermoedelijk nooit over te halen zou zijn geweest tot het doen van interview- of enquêteonderzoek, maar, dat onder de overige onderzoekers de interview- of enquêtesituatie in zijn betekenissen heel uiteenlopend wordt beoordeeld. Welk een uiterste zorgzaamheid bij KINSEY c.s. inzake de interviewsituatie, welk een 'zorgeloosheid' dienaangaande bij REISS daarentegen . . .

Qua methodiek is het Nederlandse onderzoek niet verricht, alsof er door anderen nooit soortgelijk veldonderzoek was gedaan. Anderzijds is de methodiek van dit onderzoek evenmin een getrouwe copie van die, gevolgd bij enig voorgaand project. Aan de toegepaste methoden liggen beslissingen ten grondslag, welke werden genomen, weliswaar rekening houdend met voorgaand werk, maar toch in het bewustzijn van de bijzondere (Nederlandse) mogelijkheden van het moment en ook in het geloof, dat eigen inzicht even goed zou kunnen zijn als dat van anderen. De steekproefbepaling werd door het team van onderzoekadviseurs in vol vertrouwen nagenoeg geheel overgelaten aan Attwood Statistics. Wat te dien aanzien door deze instelling werd beslist, lijkt overigens uit een oogpunt van nationale representativiteit niet minder goed de toets der kritiek te kunnen doorstaan als het project van SCHOFIELD, dat veel meer dan de projecten van KINSEY en CHESSEY nationaal vertegenwoordigend is. Betreurenswaardig blijft niettemin, dat niet kon worden vastgesteld, in welke sociologisch (en psychologisch) relevante opzichten degenen, die onbereikbaar of weigerachtig waren, afweken van hen, die als respondent meewerkten. Hier is een 'schoonheidsfout', die bij soortgelijk onderzoek in de toekomst vermeden moet worden in de mate, waarin dit, hoe moeilijk misschien ook, praktisch mogelijk is. Alleen reeds de in de burgerlijke stand voorkomende gegevens van onbereikbare en weigerachtig geblevenen zouden in dit verband van betekenis zijn geweest.

In het adviserend team is de wijze van informatieverkrijging onderwerp geweest van langdurig beraad. Het was schrijver dezes, die sterk aandrang op de toepassing van de methode, welke uiteindelijk is gevolgd: mondelinge enquête en vervolgens schriftelijke invulling door de respondent van een additionele vragenlijst. Hij grondde dit voorstel niet op enig hem bekend voorbeeld uit het voorgaande onderzoek, maar hij liet zich hierbij louter door rendementsvermoedens leiden. Het lijkt mogelijk, zonder de waarheid te veel geweld aan te doen, hierna aan te geven, waarop hij zijn rendementsvermoedens van toendertijd baseerde. Het mondeling enquêteren dan heeft stellig bepaalde voordelen boven het uitzetten van vragenlijsten, waarvan de beantwoording, al of niet na rappèl, aan de ontvangers ervan wordt overgelaten. In de eerste plaats wordt zekerheid verkregen op het punt van wie wel en wie niet informatie heeft verstrekt. (Dit voordeel heeft in het bijzonder betrekking op de representativiteit van de informanten.) In de tweede plaats wordt een indruk verkregen van de persoon van de respondent, die doorgaans veel verder gaat dan bij schriftelijke enquête. (Maakte de respondent de indruk van harte mee te werken? Begreep hij het gevraagde steeds? Enzovoorts.) In de derde plaats kan in ge-

val van mondelinge ondervraging steeds toelichting of verduidelijking aan de respondent worden verschaft, wanneer aan deze een vraag niet geheel of zelfs in het geheel niet duidelijk is. Tegenover genoemde voordelen van het mondelinge enquêteren staan een paar niet geringe nadelen. Allereerst moet worden gewezen op de ontbrekende anonymiteit. Weliswaar kan de enquêteur bezweren, dat de identiteit van de verschaffer der informatie nooit of tenimmer aan derden zal worden onthuld, het blijft twijfelachtig, dat iedere respondent daarvan werkelijk kan worden overtuigd. Het tweede bezwaar van het mondelinge enquêteren hangt enigszins met het direct hiervoor genoemde samen. Het is de onweerstaanbare neiging van relatief vele respondenten, de waarheid te 'verfraaien'. Wat hun seksueel gedrag aangaat is bekend, dat ten overstaan van een enquêteur of enquêtrice mannen er toe neigen hun ervarenheid te overdrijven, terwijl vrouwen juist tot verhullen daarvan neigen. Er is nog een derde bezwaar, dat in de praktijk meestal zal gelden. Het is, dat bij mondelinge enquête, die normaliter de inzet van meer dan één ondervrager impliceert, de ene enquêteur meer uit de respondenten weet te halen dan de andere. Het is aan te nemen, dat dit bezwaar vermindert, naarmate een enquêteursteam met meer zorg is samengesteld en intensiever op de bijzondere taak van het ogenblik is voorbereid, maar hier ontstaat tegelijkertijd een vierde bezwaar: de hoge financiële kosten. Wat als bezwaar tegen de mondelinge enquête kan worden ingebracht, is, onder zeker voorbehoud, als voordeel te kenschetsen van de 'self-administered questionnaire'. De nadruk is hierbij te leggen op de relatieve onbevagenheid van hem of haar, die bereid is, de vragenlijst in te vullen. Schrijver zelf zou in elk geval bereid zijn om op een vragenlijst, door hem op een hem passend moment ingevuld, volstrekt eerlijke antwoorden te geven over zijn intieme bestaan, terwijl hij dit waarschijnlijk niet zou doen in een interviewsituatie. Daarnaast meent hij echter nog steeds te mogen geloven, dat hij hierin weinig van zijn tijdgenoten in het Westen verschilt.

Zonder meer kan niet gezegd worden, dat de mondelinge enquête boven de schriftelijke of de schriftelijke boven de mondelinge is te prefereren. Wel lijkt zich te laten volhouden, dat onder bepaalde omstandigheden de combinatie van beide preferabel is. Zulke omstandigheden leken zich voor te doen, toen het Nederlandse onderzoek werd opgezet. In dit verband dient in het bijzonder voor ogen te staan, dat een onderzoek werd opgezet, waarbij de meest intieme aspecten van het bestaan der respondenten uitvoerig aan de orde zouden moeten komen, maar waarbij niet zou kunnen worden beschikt over intensief, dus ook vrij langdurig voor dit speciale onderzoek getrainde enquêtekrachten. Was het dus niet voor de hand liggend, de voordelen van de mondelinge enquête te combineren met de voordelen van de 'self-administered' vragenlijst door te doen ondervragen op vermoedelijk relatief weinig bedreigende punten en daarna te doen invullen op als sterk bedreigend te vermoeden punten? De combinatie van de twee methoden leek te mogen worden gekenschetst als een werkwijze, die op beslist meer neerkwam dan op alleen het van de nood een deugd maken. Ook, wanneer de zekerheid had bestaan over een superieur team van enquêteurs en enquêtrices te zullen kunnen beschikken, dan nog zou schrijver

dezes waarschijnlijk de voorkeur hebben gegeven aan schriftelijke enquête als follow-up na een mondelinge.

Heeft de gevolgde methode van informatieverkrijging aan de verwachtingen beantwoord? Zij heeft dat inderdaad, hetgeen niet betekent, dat daarmee voor schrijver haar superioriteit in vergelijking met andere alternatieven, die mogelijk zouden zijn geweest, is bewezen. Of zij bij toekomstig soortgelijk onderzoek de voorkeur verdient, kan uitsluitend worden vastgesteld langs de weg van voorafgaand methodisch experiment, waarbij antwoorden, verkregen langs verschillende weg, op hun betrouwbaarheid te beoordelen zijn. Een dergelijk experiment ligt evenwel niet erg in de lijn van de verwachting. Zolang het niet plaats vindt (kan vinden), blijft schrijver dezes de bij het onderzoek van 1968 gevolgde methode van materiaalverzameling voor thematisch soortgelijk onderzoek bepleiten. Het zij nog eens herhaald, hoe het veldwerk verliep. Dat was dan als volgt. Nadat een jongere mondeling was geënquêteerd, werd deze gevraagd, nog een vragenlijst te willen invullen, die na een aantal dagen zou worden opgehaald in een gesloten enveloppe. Van de 809 geënquêteerden weigerden sommigen bij voorbaat de invulling van de betreffende lijst, terwijl anderen, naar later bleek de geretourneerde lijst om welke reden dan ook, oningevuld lieten. Het non-coöperatie-percentage was echter van een vrijwel verwaarloosbare grootte. Zij, die de lijst ingevuld retourneerden, vulden deze in het algemeen vrijwel volledig in. Het was nimmer in meer dan 3% van de gevallen, dat een antwoord oningevuld bleef. Dit is een volledigheid van beoogde informatieverschaffing, die bij een schriftelijke enquête, welke niet door een contact met een vertegenwoordiger van onderzoeker of onderzoekteam wordt voorafgegaan, volledig ongekend is.

Niet mag worden nagelaten, nog te wijzen op enkele in retrospectief minder bevredigende punten uit het onderzoek, die betrekking hebben op de aard van de gevraagde informatie. In de eerste plaats dan hadden de verkregen gegevens beter op hun betrouwbaarheid kunnen worden getoetst, indien bij de samenstelling van de beide vragenlijsten meer contrôlevragen waren ingebouwd. Is dit een punt van enig gewicht – ook en vooral voor later onderzoek –, minstens zo gewichtig is een ander. Het is, dat ook bij dit project bij het ontwerpen van de vragenlijsten toch weer te weinig werd geanticipeerd op de analyse van de te verkrijgen informatie. Per saldo was het tekortschieten op dit punt relatief gering in vergelijking met tal van andere studies. Zo werd in de vraagstelling aan de te ondervragen personen uit andere studies (Schofield en Reiss) het één en ander overgenomen, dat, naar in deze studies was aangetoond, variatie in heteroseksuele ervaring, alsmede in premaritale permissiviteit en romanticisme binnen de populatie adequaat zou vatten. Daar staat echter tegenover, dat de opstellers van de vragenlijst (schrijver inclus) zich in het algemeen te weinig rekenschap gaven van de noodzaak, de vraagstelling te richten op concepties, waarbij in de analyse van de informatie zou kunnen of moeten worden uitgegaan. De MAS, waarmee bij de analyse is geopereerd, is een verhoudingsgewijs zwak instrument. Zulks is het geval, omdat bij de opstelling van de vragenlijst onvolgende werd doordacht, dat over masturbatie zodanige vragen dienden te wor-

den gesteld, dat de masturbatiehouding zo adequaat mogelijk zou kunnen worden gemeten. Hetzelfde geldt, zij het in wat mindere mate, voor de gebruikte P/MS. Ter meting van de variatie in de houding tegenover de sexualiteit in het algemeen vanuit een Tayloriaanse optiek ware het beter geweest deels andere vragen te stellen dan die, welke werden gesteld. En zo is er meer, waaruit blijkt, dat bij het ontwerpen van de vragenlijst werd tekortgeschoten in anticipatie op analytische oogmerken. Hopelijk draagt deze 'biecht' er toe bij, dat toekomstige onderzoekers in deze minder zullen falen.

Het onderzoek werd hiervoor onder negatie van punten van secundair belang gewogen op zijn methodische profijtelijkheid. Er bleek geen aanleiding voor de schrijver te zijn, te concluderen, dat het project veel zwakkere steeën had dan voorgaande, in ieder geval binnen de vakkring en soms ook ver daarbuiten bekende onderzoekingen. Hij meende wel te mogen vaststellen, dat het onderzoek op minstens één punt, de combinatie van vraaggesprek en schriftelijke beantwoording van een vragenlijst, een sterk onderzoek was te achten. Als andere onderzoekers daarin niet kunnen meegaan, dan levert dat toch nog het profijt op van de beter doordachte strategie bij hun toekomstig thematisch soortgelijk onderzoek. Naast aanwijzing van dat ene punt als een sterk punt vond aanwijzing plaats van een aantal zwakke punten. Hoogstwaarschijnlijk zijn nog andere zwakke punten van primair belang signaleerbaar. De critische, methodisch geschoolde lezer is echter in een gunstiger positie om hen te onderkennen dan de schrijver. Wat hem betreft werd in ieder geval een onderzoek verricht, welks methodische tekorten profijt zouden kunnen opleveren, namelijk, doordat zij voor andere onderzoekers punt van ernstige overwegingen zouden worden gemaakt bij door hen te entameren projecten.

Er rest nu nog, in te gaan op het theoretische profijt van het verrichte onderzoek. Mag het project worden aangemerkt als een bijdrage, van hoe bescheiden betekenis ook, tot de theorievorming inzake kennisverwerving, attitudevorming en gedraging in sexualibus binnen menselijke populaties? Ter beantwoording van de vraag wordt allereerst aandacht gegeven aan de stand van de theorievorming te dien aanzien.

Het aantal geschriften, waarin de sexualiteit (in brede zin) vanuit empirisch menswetenschappelijk gezichtspunt wordt beschouwd, is heden ten dage in de vele duizenden gaan lopen. Niemand, die nog kan pretenderen, er meer van te kennen dan slechts een zeer klein percentage. Gebruik makend van bepaalde studies uit de vele duizenden, is het echter mogelijk, een globaal beeld te verkrijgen van de ontwikkeling van het theoretisch denken over de menselijke sexualiteit, dat censdeels de richting van het empirisch onderzoek heeft bepaald, anderdeels in dat onderzoek zijn aanzetten en/of correcties heeft gevonden. Gezegd kan dan allereerst worden, dat bedoeld theoretisch denken zijn begin vindt in de tweede helft van de 19e eeuw. Het zijn de grote representanten van een evolutionistische ethnologie, die, gebruik makend van het hen bekende ethnografische materiaal, de eerste theorieën voor het voetlicht brengen. Onder hen zijn met name te noemen Morgan, de schrijver van 'Systems of consanguinity and affinity of the human family' (1871), en Westermarck, de

auteur van de driedelige 'History of human marriage' (1891). En passant kan daarnaast ook nog Marx's vriend en medewerker Friedrich Engels worden genoemd.⁵⁴ De 'brutale' theorieën van deze klassieke ethnologen gaan in de 20ste eeuw op groot, begrijpelijk verzet stuiten, inzonderheid van de zijde van twee nieuwe scholen of stromingen in de ethnologie: diffusionisme en functionalisme.⁵⁵ Als 'steen des aanstoots' blijven de evolutionistische theorieën niettemin richtinggevend voor de theorievorming binnen de ethnologie tot op de huidige dag. Een tweede belangrijke aanzet tot de theorievorming komt uit de sociologie en wel met name van Emile Durkheim, de grote Franse denker, die de eigenlijke empirisering der sociologie doet beginnen.⁵⁶ Daarnaast moet worden genoemd de psychoanalyse van Sigmund Freud, de geniale Weense psychiater, wiens studies van enorme, blijvende invloed zijn binnen ethnologie, sociologie en sociale psychologie. Werken als 'Die Traumdeutung' (1900), 'Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie' (1905) en 'Totem und Tabu' (1912) beïnvloeden diepgaand de oriëntatie van de functionalistische school binnen de ethnologie, waarvan de reeds eerder genoemde Bronislaw Malinowski als grondlegger is te beschouwen. Binnen de sociologie in het algemeen is Freud's invloed minder manifest, doch bij nauwlettender toezien blijkt, hoezeer de psychoanalyse ook op haar inwerkt. Geeft enerzijds Talcott Parsons blijk Freudiaanse beïnvloeding te hebben ondergaan, anderzijds doet dat de Frankfurter Schule.⁵⁷ In de sociale psychologie, waar de invloed van Freud misschien meer dan in ethnologie en sociologie voor de hand ligt, deelt deze zich in het bijzonder mede in het werk van bijv. Erich Fromm, Karen Horney en Abram Kardiner.⁵⁸

Klassiek-ethnologische, klassiek-sociologische en psychoanalytische theorie laten zich traceren als permanente, krachtige invloeden op de theorievorming inzake de menselijke seksualiteit in de 20ste eeuw. Hun effect daarop is evenwel anders geweest dan zich door de minder georiënteerde gemakkelijk laat verwachten. Helaas kan niet worden gezegd, dat op basis van wat theoretisch werd gewrocht door de 19de eeuwse ethnologie en sociologie, alsmede door Freud een theorievorming op gang kwam van goed sluitend en duidelijk cumulatief karakter. Er is zonder enige twijfel in de decennia, die achter ons liggen, zowel door ethnologen als sociologen en sociaal-psychologen soms subliem theoretisch werk geleverd. Uit dit werk en het vele, theoretisch minder indrukwekkende werk is evenwel niets voortgekomen, dat een vervolmaking van de systeembouw van de klassieken vormt of aan te merken valt als indrukwekkende theoretische systeembouw in reactie op de feilen van de klassieke theorieën. De toenemende empirisering in ethnologie, sociologie en sociale psychologie heeft er toe geleid, dat de 'grand theories', die aan het begin staan, voor een groot deel onhoudbaar zijn geworden in de ogen van de onderzoekers der menselijke seksualiteit. Het is diezelfde empirisering, die heeft geleid tot een sterk ongelooft en aanzien van de mogelijkheid van houbare 'grand theory' in het algemeen. Daarom kan momenteel – een uitzondering daargelaten – op zijn best worden gesproken van het bestaan van ettelijke 'small theories', die, indien met elkander vergeleken, onderling soms volledig strijdig blijken, dan weer van uiteenlopend abstractieniveau hlijken te zijn.⁵⁹ Overigens heeft bij schrij-

vers weten nog niemand getracht, nauwkeurig de theoretische balans op te maken. De poging daartoe betekent in ieder geval jaren werk.

Gezien de theoretische stand van zaken op het terrein van de menselijke sexualiteit, is het onderzoek, naar welks profijt hier wordt gevraagd, ook voor de theorievorming onmiskenbaar profijtelijk geweest. Het project betrof de variatie in kennisniveau, houding en gedrag in sexualibus onder de Nederlandse jongeren, benevens factoren, die deze variatie bepaalden. Getoetst werden in totaal 87 hypothesen, die op bedoelde variabelen betrekking hadden. In eerste instantie werden 15 hypothesen onder de loupe genomen, welke zich wezenlijk van de overige 72 onderscheidden, doordat zij niet een causaal, doch een correlatief karakter hadden. Preciserend: in deze hypothesen werd verband gelegd tussen kennis, houding en gedrag, maar de aard van dat verband ($A \rightarrow B$ of $B \rightarrow A$) werd in het midden gelaten. De reden voor het laatste was, dat op theoretische gronden evenzeer te verdedigen viel, dat bijv. houding oorzakelijk inwerkt op gedrag als dat gedrag zodanig inwerkt op houding. In de 72 in tweede instantie getoetste hypothesen hadden kennis, houding en gedrag steeds de plaats van afhankelijke variabele, waarop een causale inwerking werd verondersteld van 12 andere variabelen. Op grond van algemeen-menswetenschappelijk inzicht en resultaten van empirisch onderzoek werd deze hypothesen wel een causaal karakter gegeven. Nadat de 72 causale hypothesen aan toetsing onderworpen waren, werden de eerste 15 opnieuw in beschouwing genomen en wel met het oogmerk, duidelijker zicht te verkrijgen op de aard van de relatie tussen kennis, houding en gedrag. Toetsing en gedeeltelijke hertoetsing van de 87 veronderstellingen hebben tot resultaten geleid, welke een bijdrage leveren tot een empirisch onderbouwde theorie over kennis, houding en gedrag in sexualibus onder niet alleen jongeren, maar ook ouderen.

In verband met de theoretische bijdrage van het project verdienen enkele onderzoekbevindingen de aandacht, die de schrijver aanvankelijk soms als problematisch voorkwamen, doch welke hij dan later geheel anders ging appreciëren. Die bevindingen mogen puntsgewijs worden opgesomd. Het bleek dan:

1. dat de hypothetisch veronderstelde samenhang tussen sexueel kennisniveau, patrisme/matrisme en (hetero)sexueel ervaringsniveau *duidelijk* aanwezig was;
2. dat romanticisme, anders dan verondersteld, nauwelijks of niet samenhang met kennisniveau, patrisme/matrisme of ervaringsniveau;
3. dat van 12 factoren, waarvan causale inwerking op zowel kennisniveau als patrisme/matrisme en ervaringsniveau werd verondersteld, acht op het kennisniveau, zeven op het patrisme/matrisme en eveneens zeven op het ervaringsniveau bleken in te werken;
4. dat van deze 12 factoren slechts vijf invloed op het romanticisme uitoefenden;
5. dat van de onder 3. en 4. bedoelde factoren, wier causale inwerking kon worden vastgesteld, ook in de gevallen van relatief sterke invloed, de invloed op de afhankelijke variabele *verrassend gering* was;

6. dat van de acht op het kennisniveau inwerkende variabelen leeftijd de factor was, welke daarop veel meer dan de overigen inwerkte;
7. dat van de zeven variabelen, welke op de in Tayloriaanse zin geformuleerde houding inwerkten, kerksheld de invloedrijkste was, terwijl ouderlijke contrôle en sexe relatief sterke invloed uitoefenden;
8. dat van de zeven op het ervaringsniveau inwerkende variabelen ouderlijke contrôle de sterkste invloed uitoefende, terwijl kerksheld en leeftijd verhoudingsgewijs sterke invloed geldend maakten;
9. dat van de vijf invloeden op het romanticisme de sociaal-economische positie van de vader en diens opleiding relatief van belang waren;
10. dat, indien het verband tussen kennis, patrisme/matrisme en ervaring te kenschetsen zou zijn als een interactioneel verband, in de wisselwerking binnen de trits houding de vermoedelijk dominerende causa was.

Het zijn deze bevindingen vooral, welke tezamen overdacht en nogmaals overdacht, de schrijver brachten tot een aanloop tot een theorie over kennisniveau, houding en ervaring in sexualibus, welke hierna wordt aangegeven.

De bewuste theorie, waarvan overigens in het werk van tal van anderen ook zekere aanzetten worden gevonden, moet dienstig zijn aan het empirisch onderzoek ter verklaring van verschillen qua kennis, houding en/of ervaring in sexueel opzicht tussen individuen, maar eveneens tussen groepen en samenlevingen. Zij moet echter in het bijzonder dienstig zijn aan de verklaring van zulke verschillen, optredend tussen groepen, die deel uitmaken van één en dezelfde dynamische grote samenleving, bijv. de huidige Westerse maatschappij of de hedendaagse Japanse maatschappij. Dat is daarom het geval, omdat de theorie zodoende de grootste beleidsrelevantie heeft. Het behoeft geen betoog, dat het in die theorie niet alleen mag gaan om de onderlinge relatie tussen kennis, houding en ervaring, maar dat daarin ook een plaats moet worden ingeruimd aan andere variabelen. Laatstbedoelde variabelen, die op dit moment noch in het algemeen naar bijzondere aard, noch naar aantal definitief bepaalbaar zijn, zullen in de theorie in ieder geval zijn op te vatten als op één of meer der kernvariabelen inwerkende factoren. Het is die, binnen het geheel van opgaven der sociale sexuologie hoge prioriteit te verlenen theorie, waarvoor dan nu aanzetten volgen als resultaat van het door schrijver verrichte onderzoek.

Eerder – om precies te zijn: in het begin van hoofdstuk 2 – werd zeer summiër ingegaan op de betekenis van het begrip 'attitude' of 'houding', een begrip, waarmee verder als één der centrale concepten uit het verrichte onderzoek voortdurend is geopereerd. Overeenkomstig de gegeven omschrijving van het begrip is in ieder individu een veelheid van houdingen aan te nemen. Als dit het geval is, dan laat zich binnen één en hetzelfde individu niet bij voorbaat inconsistentie of zelfs tegenstrijdigheid van houdingen uitsluiten. Daarbij is het zo, dat menig een de ervaring heeft opgedaan van zulk een inconsistentie of tegenstrijdigheid bij anderen en – zij het waarschijnlijk meer incidenteel – bij zichzelf. Het door hem uitgevoerde onderzoek geeft de schrijver niettemin aanleiding om een heel eind weegs mee te blijven gaan met G. Rattray Taylor in

diens kenschets van patrist en matrist. Betreurenswaardig genoeg was de van de respondenten verkregen informatie te weinig geschakeerd om te toetsen, of alle, volgens Taylor, voor elk van beide typen karakteristieke kenmerken, in de werkelijkheid inderdaad in onderlinge samenhang optraden. De indruk is echter, dat de typen, zoals in hun verschillende bijzonderheden door Taylor omschreven, onder de respondenten waren gerepresenteerd. Minder doet er dan toe, dat binnen de onderzochte populatie geen patristisme:matristische-dichotomie werd aangetroffen, maar, dat zich een continuüm aftekende. (Dit laatste is trouwens niet in strijd met de conceptie van Taylor.) Waar het in dit verband vooral om gaat, is, dat er een nauwe relatie lijkt te zijn tussen de ingenomen houding tegenover de seksualiteit en die, ingenomen tegenover andere aspecten van het bestaan. Wie een restrictieve houding inneemt tegenover de seksualiteit (als lustvolle uitingsmogelijkheid), tendeeft tot androcentrisme, autoritarisme, conservatisme, ascetisme en zonde benadrukkende gelovigheid. Wie daarentegen een permissieve houding inneemt tegenover de seksualiteit, tendeeft tot egalitarisme in de verhouding tussen de geslachten, een democratische instelling, vooruitstrevendheid, hedonisme en aanvaarding accentuerende religiositeit. Patrismen en matristen à la Taylor lijken dus werkelijkheidstypen, niet slechts voortbrengselen van de wetenschappelijke fantasie te zijn. Dat zij een sterke overeenkomst vertonen met de autoritaire en niet autoritaire persoonlijkheid à la Adorno, zij hier alleen terloops opgemerkt.⁶⁰

Bij alle reserve tegenover de psychoanalyse, inclusief Taylor's bijzondere interpretatie daarvan (patristisme=identificatie met de vaderfiguur, matristisme=identificatie met de moederfiguur), neigt schrijver er toch toe, de genese van patrist en matrist mede in dieptepsychologisch licht te zien. De centrale vraag is hier evenwel, door welke bijzondere omstandigheden het ene type en door welke andere bijzondere omstandigheden het andere type wordt voortgebracht. Het is dan aannemelijk, dat 'omstandigheden' hier dient te worden vertaald als in de vroege jeugd van 'significante anderen' ondergane bejegening en als – weer in de vroege jeugd – aan hen waargenomen onderlinge bejegening.⁶¹ Waar, overige omstandigheden gelijk, de vader voor het jonge kind de 'meest significante ander' is, behoeft dit, naar het lijkt, geen andere houdingsvorming te weeg te brengen dan waar de moeder die rol vervult. Het laat zich niet uitsluiten, dat het bij uitstek de vader is, waardoor een matristische zoon wordt gevormd, terwijl het de moeder kan zijn, die in de eerste plaats een dochter tot patrist vormt. Waar het op aan lijkt te komen, is, of patriste dan wel matriste van degenen, waarmee het kind affectief verbonden is, op dit nog zo beïnvloedbare wezen overkomt. Patrismen worden vermoedelijk door patristische *milieus* (eventueel ook insluitend: kleuterleidsters, onderwijzers, predikanten) voortgebracht, matristen door matristische *milieus* (eventueel dezelfde buitenfamiliale figuren insluitend). De genese van de twee onderscheiden typen wordt in ieder geval vanuit een psychoanalytische optiek onbevredigend verklaard. Dat vanuit schrijvers optiek een nadere precisering in de vorm van een aantal samenhangende hypothesen nodig is, is deze zich tenvolle bewust. Deze arbeid wordt

hier echter niet ondernomen bij gebrek aan empirische onderzoekresultaten, die voor zulke hypothesen aanknopingspunten bieden.

Naast de vraag naar de genese van patrisme en matrisme rijst die naar het verband tussen deze houdingen enerzijds en kennisontvankelijkheid en gedrag in sexualibus anderzijds. De stelling, dat, overige variabelen qua inwerking gelijk, de patrist sexueel beperkter zal zijn geïnformeerd en tevens sexueel minder ervaren zal zijn dan de matrist, vraagt nauwelijks om verdedigende toelichting. Het psychologisch onderzoek heeft genoegzaam duidelijk aangetoond, dat het waarnemen mede bepaald wordt door de emotionele instelling van de waarne-mer tegenover het waarneembare. De patrist zal dan ook veel minder geneigd zijn, seksuele informatie op te nemen dan de matrist. Wat de ervaring betreft vloeit het nu eenmaal uit het karakter van attitudes (handelingsdisposities!) per definitie voort, dat patristen handelingen zullen nalaten, die matristen niet zullen nalaten. Wat direct hiervoor gezegd is, werd evenwel uitdrukkelijk ge-clausuleerd met de zinsnede: overige variabelen qua inwerking gelijk. Het is nl. niet alleen houding, waardoor kennisniveau en ervaring worden bepaald. Zij worden mede bepaald door een menigvuldigheid van andere variabelen, die deels in de persoon, deels in diens 'Umwelt' hun plaats hebben. Voorbeelden liggen voor het oprapen. Wat het kennisniveau aangaat, daarop oefent, om maar iets te noemen, de intelligentie, maar ook de, eventueel opgedrongen, voorlichting invloed uit. Wat het ervaringsniveau betreft, dit wordt o.m. be-paald door de mate van situationele uitdaging, door de verleidbaarheid van het individu en de sterkte van de preventieve sociale contrôle van de groep of de groepen, waarmee het individu zich identificeert. Een belangrijke vraag in deze context is nu, hoe, d.w.z. in welke richting de diverse overige invloeden op kennis- en ervaringsniveau, waarvan er direct hiervoor enige bij wijze van voorbeeld werden genoemd, op deze beide afhankelijke variabelen inwerken. Alleen empirische toetsing kan in deze het finale antwoord verschaffen, maar het lijkt voor de hand liggend, dat de ene dezer invloeden de (patristische of matristische) houding als invloed versterkt, terwijl de andere deze variabele als invloed tegenwerkt. Voorbeelden kunnen hier weer ter verduidelijking dienen. Zo is dan, gegeven een patristische houding van het individu, een lager kennis-niveau zowel als een lager ervaringsniveau te verwachten bij blijvende integra-tie van dit individu in het milieu, waaraan dit zijn houding ontleende, dan bij participatie in het leven van een matristisch milieu. (De jongen of het meisje uit het orthodox-behoudende plattelandsmilieu zal, daar blijvend, minder ken-nis en ervaring in sexualibus opdoen dan bij verhuizing naar een grote stad, waar o.a. de sociale contrôle van het milieu van herkomst is weggefallen.) Voorts is, gegeven een matristische houding, een hoger kennisniveau zowel als een hoger ervaringsniveau te verwachten bij participatie in het leven van een permissief milieu dan bij participatie in een restrictief milieu. (De matrist zal veelal in een matristisch milieu te vinden zijn, maar omstandigheden van welke aard dan ook kunnen hem verplaatst hebben naar een patristisch milieu.)

Zijn de invloed van de houding (patrisme vs. matrisme) en die van de ove-rige variabelen op kennis- en ervaringsniveau zeer overwegend concordant, dan

is aannemelijk, dat de beide afhankelijke variabelen geen terugslag hebben op de houding. Zijn bedoelde invloeden echter dusdanig discordant, dat kennis en ervaring in een spanningsverhouding tot de houding komen te staan, dan zal de houding naar aanpassing tenderen. In concreto zal het hier het meest betreffen de evolutie van een patristische naar een matristische houding. (In dit verband moge er op worden gewezen, dat de gesignaleerde houdingsomslag in Nederland rond het begin van de jaren zestig vermoedelijk nauw verband houdt met de doorbreking van een deels zelfverkozen isolement van groepen door de moderne massamedia, vacantiereizen e.d.) Indien dit nog opmerking zou behoeven: de strekking van het voorgaande is, dat de patristische of matristische houding van het individu – verworven in de eerste levensfase – een nogal taai, voor waarneming en handelen consequentierijke verworvenheid is, die niettemin van oorzaak tot gevolg kan worden.

Een theorie is een geheel van logisch consistente hypothesen, waarmee, althans in de empirische wetenschappen, het doorzichtig maken van samenhangen in de werkelijkheid wordt beoogd. Hiervoor nu zijn aanzetten gegeven voor een theorie over kennis, houding en handelen in sexualibus, van waaruit verschillen van individu tot individu, van groep tot groep en van samenleving tot samenleving verklaard zouden kunnen worden. Het is misschien goed, bedoelde theoretische aanzetten nog eens naar voren te brengen in de vorm van hypothesen. Neergeschreven kunnen dan worden deze hypothesen:

1. de attitude, ingenomen tegenover de sexualiteit, hangt nauw samen met attitudes, ingenomen tegenover andere belangrijke aspecten van het bestaan;
2. individuen, groepen en samenlevingen (samenlevingsfasen) zijn op grond van deze samenhangende attitudes te kenschetsen als (meer) patristisch dan wel als (meer) matristisch of, zo een neutraler aanduiding preferabel zou zijn, als (meer) restrictief dan wel als (meer) permissief;
3. de houding, welke wordt ingenomen, is in de vroege jeugd gevormd onder invloed van de overeenkomstige houding van 'significant others';
4. zij is sterk bepalend voor kennis en handelen in sexualibus en wel in die zin, dat de patristische houding kennis- en handelingsbeperkend werkt, terwijl de matristische houding kennisbevorderend en handelingsverruimend werkt;
5. ofschoon de relatie tussen houding enerzijds en kennis en handelen anderzijds in eerste instantie moet worden opgevat als oorzaak:gevolg-betrekking, kan zij omslaan in een gevolg:oorzaak-betrekking (de houding wordt tot gevolg, de beide andere variabelen zijn oorzaak geworden) en wel door oorzakelijke discordantie tussen houding en andere, op kennis en handelen inwerkende variabelen;
6. waar die sociale contrôle onverkort werkzaam blijft, onder welke beslag de patristische of matristische houding werd ingegrift, zal de omslag, onder 5. bedoeld, veel minder gemakkelijk optreden dan bij een vervallen van deze contrôle;

7. patrisme vindt voor zijn ontstaan en voortbestaan een belangrijk steunpunt in die grondvisie op de mens, volgens welke de menselijke geest verlost zou moeten worden van de kluisters der lichamelijkheid (lichaam: geestdualisme, dat kenmerkend is voor bepaalde Oosterse religies en een groot stuk christendom); matrisme heeft als voornaam steunpunt een grondvisie, volgens welke het lichaam evenzeer 'gave' is als de geest;
8. een ander belangrijk steunpunt voor het patrisme vormt de moderne collectivistische ideologie (fascisme, nazisme, Sowjet-communisme), voor het matrisme de moderne individualistische ideologie (liberalisme, personalistisch socialisme, anarchisme).

Aldus acht hypothesen, welke tezamen met andere de theorie kunnen vormen, waarvan schrijver de contouren is gaan zien door zijn empirisch onderzoek naar jeugd en sexualiteit tegen de jaren zeventig. Het lijkt de moeite waard, bedoelde theorie volledig te ontwikkelen, omdat zij ons belangrijk kan helpen, meer inzicht te verwerven in aspecten van individueel en maatschappelijk leven, die ook morgen vrij zeker nog van belang zullen zijn. De ontwikkeling van een theorie als deze zal overigens zeer worden gediend door het interdisciplinaire teamwork, waarvan de noodzaak zo dikwijls wordt bepleit.

NOTEN

1. Taylor op blz. 81.
2. Ofschoon 'Sin' 1 t/m 6 een omvangrijke statistische informatie biedt over zowel de volwassen respondenten als de jongeren, ontbreekt daar toch zeer veel van hetgeen voor sociologen en anderen het meest belangwekkend is. Het Prisma-boekje 'Sex in Nederland', waarin uitsluitend resultaten van het onderzoek onder de volwassenen naar voren worden gebracht en gecommenterd, biedt overigens nog aanmerkelijk minder aan uit het onderzoek verkregen gegevens.
3. In het slothoofdstuk wordt op de methodische aspecten van de drie studies ingegaan.
4. Uit het nomogram voor nauwkeurigheidsmarges, afgedrukt op één der laatste bladzijden van deze studie, laat zich aflezen, hoe vertegenwoordigend de steekproef voor alle 16-20 jarige Nederlanders is, wanneer deze volstrekt aselekt zou zijn.
5. In het laatste hoofdstuk wordt uitvoeriger dan in de inleiding ingegaan op het gebruik van twee vragenlijsten bij het onderzoek.
6. In het laatste deel van 'Sin' wordt door Attwood Statistics over dit punt en over andere in het kader van een steekproefverantwoording belangrijke punten opheldering verschaft.
7. Bedoelde test werd ontwikkeld door het Amerikaanse tijdschrift Sexology, waarvan de redactie zich liet adviseren door een aantal medische specialisten. Het lijkt van belang, de tekst van de test hierna weer te geven, daar toekomstige onderzoekers te onzent er hun voordeel mee zouden kunnen doen. Die tekst luidt dan:

Part 1 - YES or NO (30 points)

Directions: Circle either the word YES or NO in front of each question. Read each statement carefully before answering.

YES	NO	1. Is frigidity in women most often found to be caused by a physical condition?
YES	NO	2. Will frequent self-gratification (masturbation) cause undesirable mental or physical consequences?
YES	NO	3. Can strong sex desires be created by eating certain foods?
YES	NO	4. Are women's sex desire and response generally unaffected by the change-of-life?
YES	NO	5. Will having sex relations several times before marriage enable a couple to judge whether they are likely to be sexually well-mated after marriage?
YES	NO	6. By use of contraceptives, can a couple be certain that conception will not take place?
YES	NO	7. Is the best frequency for sex relations in the younger years twice a week?
YES	NO	8. Although having a climax at the same time is generally preferable, can marital happiness be realized without a mutual climax?
YES	NO	9. Can conception take place during the mid-point of the women's monthly cycle?
YES	NO	10. Does sexual satisfaction of the female depend on a great extent on the size of the male organ?
YES	NO	11. Is it unhealthy to have sex relations during the women's menstrual period?
YES	NO	12. Is impotence in men under forty often the result of a psychological condition?
YES	NO	13. Is it possible for a woman to have a ruptured hymen and yet be a virgin?
YES	NO	14. Can a male be impotent, but able to have children?
YES	NO	15. Will injection of sex hormones generally cure impotence?
YES	NO	16. Does sexual intercourse more than three times a week deprive the body of products needed for health?
YES	NO	17. Is the clitoris the center of arousal in most women?
YES	NO	18. Do persons who commit sex crimes generally have an unusually strong physical sex drive?

- YES NO 19. If a couple fails to have children, is the responsibility almost that of the wife?
- YES NO 20. Is disproportion in size of a couple's sex organs an important cause of marital unhappiness?
- YES NO 21. Does it generally take the female more time for sexual arousal and climax than the male?
- YES NO 22. Does it usually take the average male ten minutes or longer to reach a climax after intromission?
- YES NO 23. Have the venereal diseases been wiped out by the new drugs?
- YES NO 24. If close relatives marry, are the offspring bound to be defective in some way?
- YES NO 25. Should parents answer a child's question about sex honestly and scientifically whenever they are asked?
- YES NO 26. Are most forms of sex foreplay considered acceptable in marriage if they are mutually agreeable and do not involve force or cruelty.
- YES NO 27. Should women refrain from their usual work, exercise or bathing during their menstrual periods?
- YES NO 28. Are nocturnal emissions natural and not harmful?
- YES NO 29. Is it dangerous and unhealthy for women to engage in intercourse during the entire period of pregnancy?
- YES NO 30. Is variety in position and method of coitus unethical and improper?

Part II - Completion (10 points)

Directions: Each of the ten statements requires a word or group of words to complete it. From the list found below the double line, select the proper word or group to fill in the blank spaces. If necessary, the same answer may be supplied in several instances.

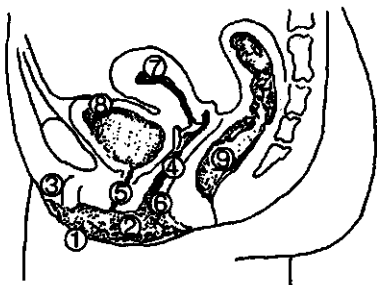
1. The most sensitive part of the male organ is .....
2. The most sensitive sex part of the female is .....
3. Generally the best indication of sexual readiness of the healthy female is moistening of the .....
4. When the female is sexually aroused, her ..... becomes larger and more firm.
5. In a large proportion of men past sixty, the ..... enlarges and causes trouble.
6. In male ....., the spermatic duct is cut and tied to prevent passage of spermatozoa.
7. Often when the male tends to ejaculate quickly, the female may be prepared for quicker climax by longer .....
8. In circumcision, the ..... is removed.
9. Erection takes place when the ..... of the penis becomes filled with blood.
10. Conception cannot take place if the ..... are blocked.

hollow bodies, clitoris, vulva and vagina, fallopian tubes, glans penis, prostate gland, yellow bodies, sterilization, ovaries, bladder, foreskin, testicle, hymen, cervix, foreplay, rectum.

Part III – Anatomy (18 points)

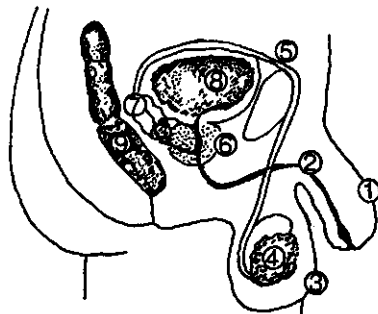
Directions: Each of the organ structures shown below has been numbered. Place the proper number in front of the terms listed below each illustration.

A. FEMALE ORGANS

—Clitoris	—vagina
—bladder	—inner lip
—Bartholin gland	—urethra
—outer lip	—rectum

B. MALE ORGANS

—scrotum	—testis
—prostate	—vas deferens
—bladder	—seminal vesicle
—glans penis	—urethra

Part IV – Matching (10 points)

Directions: In the blank space of each definition, place the letter of the word that you think best fits the definition. Note that there are more answers in each group than there are questions.

A. (12 points)

..... 1. Adoption of methods in intercourse to prevent pregnancy	a. menstruation
..... 2. The period when menstruation and reproductive capacity end	b. cesarean
..... 3. The unborn infant in its early stage of development	c. conception
..... 4. An operation to prevent a man or woman from conceiving a child	d. ovulation
..... 5. The period of life when boys and girls become capable of having children	e. menopause
..... 6. Delivery of an infant through the abdomen by a surgical operation	f. sterilization
..... 7. The release of matured egg from the ovary	g. induced abortion
..... 8. The forced birth of a child before it has developed sufficiently to live	h. labor
..... 9. Joining of the male sperm and the female egg to form a new being	i. emasculation
..... 10. The regular shedding by the womb of its lining of blood cells	j. miscarriage
..... 11. The process of giving birth	k. prematurity
..... 12. A spontaneous abortion	l. embryo
	m. puberty
	n. contraception

B (10 points)

..... 1. Having sex relations by force	a. promiscuity
..... 2. A female homosexual	b. prophylactic
..... 3. A disease usually contracted through sex relations	c. incest
..... 4. Sex relations between members of the same family	d. adultery

..... 5. Sex relations of a married person with a person other than the spouse	e. sex deviation
..... 6. A person who engages in sex relations for pay	f. homosexuality
..... 7. A device or method to prevent contracting a venereal disease	g. syphilis
..... 8. Sex relations with an individual of the same sex	h. lesbian
..... 9. Sex activities indiscriminately with many persons	i. prostitute
..... 10. Behavior involving unusual types of sex gratification	j. rape
	k. transvestism

C (10 points)

..... 1. Male and female sex glands	a. sperm
..... 2. The female gland which produces eggs	b. ovum
..... 3. The female organ similar to the penis in the male	c. testes
..... 4. Male reproductive cell	d. gonads
..... 5. The external parts of the female sex organs	e. vagina
..... 6. The thick, whitish fluid ejaculated in coitus	f. ovary
..... 7. Passageway between the womb and ovary	g. vulva
..... 8. The glands which produce sperm	h. clitoris
..... 9. Female sexual passage or birth canal	i. semen
..... 10. The female reproductive cell	j. labia
	k. fallopian tube
	l. Bartholin gland

D (10 points)

..... 1. The introduction of the male organ into the vagina	a. orgasm
..... 2. Lack of ability to perform sex relations in the male	b. coitus
..... 3. Discharge of seminal fluid almost immediately in sex relations	c. intromission
..... 4. The condition of the male organ when it becomes enlarged and firm	d. impotence
..... 5. Stimulation and manipulation of one's own sexual organs	e. premature ejaculation
..... 6. The act of having sex relations	f. frigidity
..... 7. A low degree of sex desire or sex arousal in the female	g. sterility
..... 8. The peak of sexual excitement in male or female	h. erection
..... 9. Discharge of seminal fluid	i. climateric
..... 10. Period of lovemaking before intromission	j. foreplay
	k. masturbation
	l. ejaculation

ANSWERS

Part I

1. No	7. No	13. Yes	19. No	25. Yes
2. No	8. Yes	14. Yes	20. No	26. Yes
3. No	9. No	15. No	21. Yes	27. No
4. Yes	10. No	16. No	22. No	28. Yes
5. No	11. No	17. Yes	23. No	29. No
6. No.	12. Yes	18. No	24. No	30. No

Part II

1. glans penis	6. sterilization
2. clitoris	7. foreplay
3. vulva and vagina	8. foreskin
4. clitoris	9. hollow bodies
5. prostate	10. fallopian tubes

Part III

A. 3. clitoris	1. outer lip	5. urethra
8. bladder	4. vagina	9. rectum
6. Bartholin gland	2. inner lip	7. womb
B. 3. scrotum	1. glans penis	7. seminal visicle
6. prostate	4. testis	2. urethra
8. bladder	5. vas deferens	9. rectum

Part IV

A n-1	l-3	m-5	d-7	c-9	h-11
e-2	f-4	b-6	g-8	a-10	j-12
B j-1	g-3	d-5	b-7	a-9	
h-2	c-4	i-6	f-8	e-10	
C d-1	h-3	g-5	k-7	e-9	
f-2	a-4	i-6	c-8	h-10	
D c-1	e-3	k-5	f-7	l-9	
d-2	h-4	b-6	a-8	j-10	

Each question counts 1 point – total possible score = 100.

8. REISS gaat uitvoerig in op de onderneming in 'The social context of premarital sexual permissiveness', zijn studie, waarvan de methodische aspecten in het slothoofdstuk besproken worden.

9. Zie: 'The social context of premarital permissiveness' (literatuuropgave).

10. Zie 'Ontmythologiseren der erotiek(?)' in: 'Gemengde bedrijvigheid' (literatuuropgave).

11. VAN USSEL, die zich, niet anders dan schrijver dezes, zeer kritisch verhoudt tegenover de gedachte van een in gang zijnde seksuele revolutie, maakt een bijzonder verhelderend onderscheid. Naast en tegenover elkander stelt hij de eng-seksuele revolutie (hierbij is orgasme de voorname toegel), de revolutie, door hem bepleit in o.a. zijn 'Afscheid van de sexualiteit', alsmede het seksuele revisionisme. Dit laatste betekent voor hem, dat de seksuele moraal weliswaar verandert in liberaler richting, maar dat sexualiteit in de grond onverbrekkelijk verbonden blijft met liefde en huwelijk.

12. Over de vervroeging van de menarche, zie bijv.: L. JASZMANN, 'De overgangsjaren van de vrouw' (literatuuropgave).

13. SCHOFIELD, op blz. 38 van de Spectrumuitgave in Nederlandse vertaling.

14. SCHOFIELD, op blz. 57.

15. SCHOFIELD, op blz. 85.

16. In de literatuuropgave vermeld onder de Nederlandse titel: 'Vormen van seksueel gedrag', Spectrumuitgave.

17. FORD en BEACH, op blz. 325.

18. FORD en BEACH, op blz. 327.

19. Het boek is niet VAN USSEL's eigenlijke dissertatie, doch een bewerking daarvan. Het proefschrift, waarop VAN USSEL in 1967 bij Presser te Amsterdam promoveerde, werd slechts in een gestencilde oplage uitgebracht.

20. VAN USSEL, op blz. 211-212 van de handelsuitgave.

21. VAN USSEL, op blz. 215.

22. VAN USSEL, op blz. 221.

23. VAN USSEL, op blz. 258.

24. G. P. MURDOCK, 'Social structure' (zie literatuuropgave).

25. G. A. KOOY, 'Voorechtelijk geslachtsverkeer' in: 'Verslag van het studiecongres gehouden op 2 en 3 november 1963 door de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming': (ledencontact no. 88, april 1964), 101 blz.

26. Zie: aantekening 10).

27. Zijn ideeën dienaangaande komen in het laatste hoofdstuk, nu op basis van empirische bevindingen, naar voren.

28. Voor informatie over de tau of rangcorrelatiecoëfficiënt van KENDALL, raadplege men bijv. in J. C. SPITZ, 'Statistiek voor psychologen, pedagogen, sociologen' (blz. 277 e.v.).

29. De gamma wordt door Anderson en Zelditch besproken in 'A basic course in statistics with sociological applications' blz. 152, 1968, New York.

30. HAROLD T. CHRISTENSEN en CHRISTINA F. GREGG, 'Changing sex norms in America and Scandinavia' (zie literatuuropgave).

31. Waar de weinig geschoolde jongeren uit het arbeidersmilieu leefden, beperkten de meer ontwikkelde, dikwijls tevens uit de middle class afkomstige jongeren zich tot 'heavy petting', aldus wel de mogelijkheid tot orgasme hebbende, maar conceptierisico vermijgend. Zie: de beide publicaties van KINSEY c.s. uit resp. 1948 en 1953.

32. IRA REISS, 'Social class and premarital sexual permissiveness; a reexamination' (ASR 30, blz. 747-756).

33. J. P. KRUIT, 'De onkerkelijkheid in Nederland'.

34. M. E. HELTSLEY and C. B. BRODERICK 'Religiosity and premarital sexual permissiveness' (JMF 31, blz. 441-443).

35. Zie bijv.: G. A. KOOV, 'Urbanization and nuclear family individualization; a causal connection?' in: Readings in Kinship in Urban Society (ed. C. C. HARRIS). Oxford, Pergamon Press, 1970, p. 297-317.

36. Voor een uiteenzetting over deze urbanisatietypologie, zie CBS, 'Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad'.

37. De χ^2 behandelt SPITZ voornoemd (aantekening 28) op blz. 319 e.v., alsmede op blz. 365 e.v.

38. Het gaat hier om die gevallen, waarin de t-waarde kleiner of gelijk was aan $1/65$, zijnde de waarde van t bij een overschrijdingskans van 5%. Voor de verklaring van t, zie bijv. SPITZ, blz. 302 e.v.

39. De correlatiematrix van de 12 onafhankelijke variabelen bleek er als volgt uit te zien: korrelatiematrix 12 onafhankelijke variabelen

	sexe	leeftijd	soc.ec. positie	opl. vader	werken moeder	welst. klasse	kerksheid	kerkelijkheid	urb. graad	contr. ouders	distantie	soc. pol. interesse
sexe	—											
leeftijd	0,04	—										
soc. ec. pos.	0,22	−0,29	—									
opl. vader	−0,01	0	0,31	—								
werken moeder	−0,05	−0,01	0	0,02	—							
welst. klasse	−0,01	0,01	0,31	0,50	0,01	—						
kerksheid	0,07	0,01	−0,07	0,07	0,10	−0,01	—					
kerkelijkheid	0,01	0,03	−0,01	0,16	0,05	0,06	0,72	—				
urb. graad	0,02	0,02	0,06	0,18	0,12	0	0,28	0,26	—			
controle ouders	0,29	0,38	−0,09	0,04	−0,06	0,02	0,20	0,14	0,08	—		
distantie	−0,18	−0,08	0,03	0,08	0,01	0,10	−0,05	0	0	−0,25	—	
soc. pol. int.	0,03	0,02	0,29	0,20	0,06	0,21	−0,05	0,04	0,10	−0,02	0,09	—

40. C. D. SAAL, 'Hoe leeft en denkt onze jeugd'.

41. Gewag moet in ieder geval worden gemaakt van twee in 1953 verschenen studies, het zgn. Bronnenboek en 'Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid' (zie literatuuropgave).

42. Y. N. VAN DER VEEN, 'Voorlichting' in Verslag van het studiecongres gehouden op 2 en 3 november 1963 door de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming; blz. 83.

43. HERBERT MARCUSE, 'De één-dimensionale mens; studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving', Hilversum, 1968, 278 blz.

44. Zie: G. A. KOOV, 'Het huwelijk in Nederland'.

45. BRONISLAW MALINOWSKI op blz. 281.

46. BRONISLAW MALINOWSKI op blz. 282.

47. De beide studies vindt de lezer met de nodige bijzonderheden in de literatuuropgave.
48. KINSEY c.s. op blz. 35 van 'Sexual behavior in the human male'.
49. Zie voor bijzonderheden: literatuuropgave.
50. SCHOFIELD op blz. 28.
51. Zie: literatuuropgave.
52. Omdat het boek niet veel aandacht heeft getrokken, verdient GABRIELLA PARCA's studie: 'Italiaanse mannen en de liefde', Amsterdam, 1965, 311 bladzijden, hier een aanbeveling.
53. Zie: FRIEDRICH ENGELS, 'De oorsprong van het gezin, van het particuliere eigendom en van de staat' (nadere bijzonderheden in literatuuropgave).
54. Het voornaamste en tevens steekhoudende bezwaar tegen de theorieën van de evolutionisten was, dat deze werden weersproken door de bevindingen van het tot ontwikkeling gekomen empirische onderzoek. Als andere bezwaren zijn te noemen het 'ethnocentrisme' (het moderne Westen als norm en maat voor de ontwikkeling eerder en elders) in deze theorieën en geringe relevantie ervan in verband met het doorgronden van de eigentijdse problematiek.
55. DURKHEIM's beschouwingen over de menselijke seksualiteit (in brede zin) zijn in verschillende van zijn werken aan te treffen. In het bijzonder verdient misschien vermelding zijn 'La famille conjugale' (zie: literatuuropgave). Eerst in 1921 gepubliceerd, betreft het hier een beschouwing, ontleend aan een in 1892 door DURKHEIM gegeven collegereeks.
56. Wat PARSONS betreft, is inzichtgevend zijn, tezamen met BALES geschreven werk (zie: literatuuropgave).
57. In de literatuuropgave wordt werk van deze drie auteurs vermeld.
58. Nog onverkort geldt ook hier wat ROBERT MERTON over de stand der theorievorming vaststelde in zijn kort na de Tweede Wereldoorlog verschenen werk 'Social theory and social structure' (zie: literatuuropgave).
59. Men vergelijk TH. ADORNO e.a. 'The authoritarian personality' (zie: literatuuropgave).
60. Op het begrip 'significante ander' wordt ingegaan in het belangrijke werk van G. H. MEAD, die het overigens tot één der hoekstenen maakte van zijn socialisatietheorie (zie: literatuuropgave voor de bedoelde studie van MEAD).
61. Terwijl socialisatie is te beschouwen als één van de kernthema's van de gedragswetenschappen, is het systematische empirische onderzoek over dit thema relatief bijzonder mager tot dusverre. De oorzaak daarvoor is hoogstwaarschijnlijk vooral te zoeken in de moeilijke toepasbaarheid van de meest geëigende methodiek: *longitudinaal* onderzoek.

LITERATUUR

- T. ADORNO e.a. *The authoritarian personality*. New York, 1950, 990 blz.
- K. AHLMARK-MICHANEK, *Jungfrauenglaube und Doppelmoral; die Streitschrift einer jungen Schwedin gegen die Vorurteile in unserer Sexualmoral und Sexualerziehung*. München, 1965, 133 blz.
- F. BAUER, H. BUEGER-PRINZ, H. GIESE, u.a. *Sexualität und Verbrechen; Beiträge zur Strafrechtsreform*. Frankfurt am Main, 1963, 438 blz.
- N. BEETS. *Lichaamsbeleving en sexualiteit in de puberteit; een bijdrage tot de anthropologische psychologie speciaal van de jongen...* Utrecht, 1964, 169 blz.
- H. G. BEIGEL. *Advances in sex research; a publication of the Society for the scientific study of sex by 31 authors*. New York, 1963, 261 blz.
- R. R. BELL. *Premarital sex in a changing society*. Englewood Cliffs, 1966, 182 blz.
- W. BEZDEK en F. L. STRODTBECK. *Sex role identity and pragmatic action*. A.S.R., 35, 3, juni 1970, p. 491-502.
- Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan rapport maatschappelijke verwildering der jeugd. Den Haag, 1953, 409 blz.
- K. L. CANNON and R. LONG. 'Premarital sexual behavior in the sixties', in: C. B. Broderick, ed. 'A decade of family research and action', 1971, 296 blz. Minneapolis.
- C.B.S. *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad*, 31 mei 1947 en 30 juni 1956. Zeist, 1958, 35 blz.
- L. F. CERVANTES. *And God made man and woman; a factual discussion of sex differences*. Chicago, 1959, 275 blz.
- E. CHESSER. *The sexual, marital and family relationships of the English women*. London, 1956, 642 blz.
- H. CHRISTENSEN and CHR. GREGG. *Changing sex norms in America and Scandinavia*. (JMF, november 1970).
- A. COMFORT. *Sex in society*. Middlesex, 1964, 174 blz.
- *De sexuele revolutie*. Katernen 2000. Amersfoort, 1969, 22 blz.
- E. DURKHEIM. *La famille conjugale; conclusion du cours sur la famille*. in: *Revue philosophique*, XC(1921).
- E. M. DUVAL and S. M. DUVAL. *Sex Ways - In Fact and Faith. Bases for Christian Family Policy*. New York, 1961, 253 blz.
- W. EHLMANN. *Premarital dating behavior*. New York, 1959.
- *Social determinants of sexual behavior*. in: G. Winokur (ed): *Determinants of human sexual behavior* 1963.
- A. ELLIS. *Sex and the single man*; 5th. pr. New York, 1965, 318 blz.
- A. ELLIS and A. ABARBANEL. *Encyclopedia of sexual behavior*. New York, 1961, 2 vols.
- F. ENGELS. *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Moskou, 1891, 228 blz.
- C. S. FORD and F. A. BEACH. *Patterns of sexual behavior*. New York, 1951, 307 blz. (Ook als Spectrumuitgave verschenen).
- S. FREUD. *Die Traumdeutung*. Leipzig, 1922, 478 blz.
- *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* in: *Gesammelte Werke*, London, 1942, deel V, 117 blz.
- *Totem und Tabu*. Amsterdam, 1951, 159 blz.
- L. VON FRIEDENBURG. *Die Umfrage in der Intimsphäre*. Stuttgart, 1953, 95 blz.
- E. FROMM. *De angst voor de vrijheid*. Utrecht, 1952, 223 blz.
- J. H. GAGNON and W. SIMON. *Sexual deviance*. New York, 1967, 310 blz.
- H. GIESE und V. E. VON GEBSATTEL. *Psychopathologie der Sexualität*. Stuttgart, 1962, 627 blz.
- G. GREENE. *Sex and the college girl*. London, 1964, 192 blz.
- N. HORKHEIMER. *Autoriteit en gezin*. 's-Gravenhage, 1970, 112 blz.

- K. HORNEY. De neurotische persoonlijkheid van onze tijd. Amsterdam, 1951, 243 blz.
- A. JANNIERE. De mens en zijn seksualiteit. Bilthoven, 1966, 172 blz.
- L. JASZMANN. De overgangsjaren van de vrouw. 1970, 33 blz.
- F. KAHN. Het seksuele leven van de mens. Amsterdam, 1965, 277 blz.
- A. KARDINER. Sex and morality. New York, 1962, 266 blz.
- O. KIEFER. Sexual life in ancient Rome. London, 1963, 379 blz.
- A. C. KINSEY a.o. Sexual behavior in the human male. Philadelphia, 1948, 804 blz.
- Sexual behavior in the human female. Philadelphia and London, 1953, 842 blz.
- C. KOHN-BEHRENS. Problemen der hedendaagse erotiek. LA, Utrecht, 1966, 255 blz.
- G. A. KOOY. Voorechtelijk geslachtsverkeer. In: 'Verslag van het studiecongres gehouden op 2 en 3 november 1963 door de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming' (leden-contact no. 88, april 1964), 101 blz.
- Het huwelijk in Nederland. Utrecht, 1969, 192 blz.
- G. A. KOOY en M. KEULS. Enforced marriage in The Netherlands. Wageningen, 1967, 53 blz.
- G. A. KOOY. Ontmythologisering der erotiek(?). In: Gemengde bedrijvigheid. Wageningen, 1971, 12 blz.
- R. VON KRAFT-EBING. Psychopathia sexualis; with especial reference to the antipathic sexual instinct; a medico-forensic study. New York, 1965, 617 blz.
- P. and E. KRONHAUSEN. Sex histories of American college men. New York, 1960, 288 blz.
- H. R. LANTZ and E. C. SNIJDER. Marriage; an examination of the man-woman relationship. New York, 1962, 417 blz.
- F. LEIST. Liebe und Geschlecht. Stuttgart, 1953, 269 blz.
- H. J. H. LENDERS. Sex-films, 1; een exploratief onderzoek naar de invloed van sexueel geladen beeldmateriaal op jongeren. Rapport NISSO. Zeist, 1970, 85 blz.
- H. LICHT. Sexual life in ancient Greece. London, 1963, 557 blz.
- B. MALINOWSKI. The sexual life of savages in North-Western Melanesia; an ethnographic account of courtship, marriage and family life among the natives of the Trobriand islands, British New Guinea. New York, 1929, 603 blz.
- H. MARCUSE. De één-dimensionale mens; studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving. Hilversum, 1968, 278 blz.
- G. H. MEAD. Mind, self and society. Chicago, 1934.
- M. MEAD. Male and female; a study of the sexes in changing world. London, 1950, 477 blz.
- F. v. D. MEER. Student en seksuele voorlichting. Leiden, 1970, 68 blz.
- R. K. MERTON. Social theory and social structure, revised and enlarged edition. Glencoe, 1957, 645 blz.
- Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Den Haag, 1953, 382 blz.
- F. v. D. MEER. Student en seksuele voorlichting. Leiden, 1970, 68 blz.
- R. K. MERTON. Social theory and social structure, revised and enlarged edition. Glencoe, 1957, 645 blz.
- Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Den Haag, 1953, 382 blz.
- J. MONEY. Sex research, new developments. Symposium, held at the annual meeting, 3rd of the New England psychological association in Boston, 1963. New York, 1965, 260 blz.
- G. P. MURDOCK. Social structure. New York, 1949, 388 blz.
- J. NOORDHOF e.a. Sex in Nederland. Utrecht, 1969, 292 blz.
- A. OLDENDORFF. Lichamelijkheid, seksualiteit en cultuur. Hilversum, 1968, 117 blz.
- V. PACKARD. The sexual wilderness. London, 1968, 553 blz.
- T. PARSONS and R. BALES. Family, socialization and interaction process. New York, 1955, 426 blz.
- G. PARCA. Italiaanse mannen en de liefde. Amsterdam, 1965, 311 blz.
- Rapport van een onderzoek naar de belangstelling voor televisieuitzendingen over seksuele voorlichting bij het Nederlandse publiek. Schiedam, 1967, 15 blz.
- G. RATTRAY TAYLOR. Sex in history; society's changing attitudes to sex throughout the ages. New York, 1954, 320 blz.
- I. L. REISS. Premarital sexual standards in America. A sociological investigation of the relative social and cultural integration of American sexual standards. Illinois, 1960, 273 blz.

- The scaling of premarital sexual permissiveness (JMF), 1964, 10 blz.
- The social context of premarital sexual permissiveness. New York, 1967, 256 blz.
- J. REMMERSWAAL. Film en seksuele voorlichting; resultaten van een onderzoek door het NISSO, naar aanleiding van een seksuele voorlichtingsfilm 'Het wonder der liefde'. Rapport NISSO. Zeist, 1969, 22 blz.
- P. RICOEUR. Sexualiteit, het menselijk leven als seksueel bestaan, een onderzoek naar alle aspecten van een probleem waarvoor de mens van deze tijd zich gesteld ziet. Utrecht, 1960, 351 blz.
- R. C. ROBERTIELLO. Seksualiteit als zelf-expressie. Amsterdam, 1965, 112 blz.
- A. M. ROCHEBLAVE-SPENLE. Les roles masculins et féminins; les stéréotypes, la famille, les états intersexuels. Paris, 1964, 364 blz.
- M. A. VAN ROMONDT-MAKS. Ouder-kind relatie; seksuele opvoeding en seksuele voorlichting bij jongeren. Z. pl., 1970, 72 blz.
- C. D. SAAL. Hoe leeft en denkt onze jeugd? Den Haag, 1950, 212 blz.
- H. SCHELSKY. Soziologie der Sexualität. Über die Beziehungen zwischen Geschlecht, Moral und Gesellschaft. Hamburg, 1955, 147 blz.
- M. SCHOFIELD. The sexual behaviour of young people. London, 1965, 316 blz. (ook als Spectrumuitgave verschenen).
- Sex and human relations; Proceedings Conference, 4th, of the region for Europe, Near East and Africa of the International planned parenthood federation; London, 8th-11th June, 1964. Amsterdam, 1965, 255 blz.
- A. STORR. Sexual deviation. Middlesex, 1965, 139 blz.
- J. P. TEUNIS. Sex en type; een typering van het manlijke en vrouwelijke in de mens. Deventer, 1966, 184 blz.
- C. J. B. J. TRIMBOS. Man en vrouw; de relatie der seksen in een veranderende wereld. Hilversum, 1964, 308 blz.
- M. WERTERBROEK. De mens als man en vrouw. Hilversum, 1965, 90 blz.
- J. M. W. VAN USSEL. Sociogenese en evolutie van het probleem der seksuele propaedeuse tussen de 16de en de 18de eeuw, vooral in Frankrijk en Duitsland; bijdrage tot de studie van de burgerlijke seksuele moraal. Diss. Amsterdam. Gent, 1967, 2 bnd.
- Y. N. VAN DER VEEN. Seksuele voorlichting aan jongeren, een onderzoek bij 21- en 22-jarigen in opdracht van het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming. Den Haag, ca. 1964, 100 blz.
- J. C. SPITZ. Statistiek voor psychologen, pedagogen en sociologen. Amsterdam, 1965, 450 blz.
- Y. N. VAN DER VEEN. Voorlichting, in: Verslag van het studiecongres gehouden op 2 en 3 november 1963 door de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming, blz. 83.
- G. WINCKER. Determinants of human sexual behaviour. Springfield, 1963, 230 blz.
- P. WINKELAAR en C. A. VAN HERWAARDEN-CANNEMAN. Seksualiteit. Kern en Kern; kaderreeks van de Plattelandsjongerengemeenschap Nederland, no. 77. Den Haag, 1970, 28 blz.

VRAGENLIJST JONGENS
Mondelinge lijst
ENQUETE 68.06.30

INTRODUCTIE

Op het ogenblik wordt in verschillende landen een onderzoek verricht bij jonge mensen uit alle lagen van de bevolking. De bedoeling daarvan is, na te gaan, hoe jongens en meisjes van 16 t/m 20 jaar hun vrije tijd besteden, voor welke dingen zij zich interesseren en wat hun opvattingen zijn over allerlei zaken die op het ogenblik in het middelpunt van de belangstelling staan.

Ook wat jij vindt en denkt is daarbij van groot belang. Ik zou het dan ook erg prettig vinden, als je aan dit onderzoek zou willen meewerken. Je kunt precies zeggen, hoe je over alles denkt; de antwoorden die je geeft worden uitsluitend voor het onderzoek gebruikt en je naam is dan ook van geen enkel belang.

1. Allereerst zou ik graag van je willen weten, of je gewoonlijk thuis woont of dat je meestal ergens anders woont.
thuis -1 | kamer(s) -2 | internaat -3 | anders nl:
2. Ben je nog op school (ook avondschool), studeer je aan een universiteit of hogeschool, of ben je niet meer op school?
scholier -1 | student (universiteit/hogeschool) -2 | niet meer op school -3
Enq. over naar vraag 5
3. Als je nu alles in aanmerking neemt, vind je het dan prettig op school of zou je liever iets anders doen?
prettig op school -1 | liever iets anders -2
4. Heb je, naast je school of studie, nog een baan? (Ik bedoel géén vakantiebaan).
wel baan naast school - | geen baan naast school -2
Enq. over naar vraag 7
5. Kun je me zo precies mogelijk zeggen, waar je werkt en wat voor functie je hebt?
(Enq. nauwkeurig invullen)

Bedrijf/instelling:

Functie:

6. Wat is zo in het algemeen je oordeel over het werk dat je doet; bevalt het je heel goed, tamelijk goed, niet zo goed of helemaal niet?
heel goed -1 | tamelijk goed -2 | niet zo goed -3 | helemaal niet -4
7. Kun je me zo ongeveer zeggen, over hoeveel geld per week je helemaal zelf kan beschikken, dus b.v. voor uitgaan of het kopen van persoonlijke dingen?
Enq. invullen bedrag per week:
weet niet -x | wil niet zeggen -y

8. vind je dat veel, normaal of weinig als je dat vergelijkt met waar anderen van jouw leeftijd over beschikken?
veel -1 | normaal -2 | weinig -3 | geen mening -9
9. Ben je in het bezit van een brommer, een motor of scooter of een auto?
brommer -1 | motor/scooter -2 | auto -4 | geen van deze -0
10. Hoeveel avonden per week blijf je meestal thuis?
één -0 | één -1 | twee -2 | drie -3 | vier -4 | vijf -5 | zes -6 | zeven -7
11. Komen vrienden en kennissen van jouw leeftijd meestal bij jou thuis, ga jij meestal naar hen toe, is het ongeveer gelijk of is geen van beide het geval?
komen meestal hier -1 | ga meestal naar hen toe -2
ongeveer gelijk -3 | geen van beide -4
12. Wat vinden je ouders ervan als er vrienden op bezoek komen: vinden ze het leuk en gezellig, vinden ze het goed zonder meer of zien ze het liever niet?
(Enq. indien geen vrienden op bezoek, vragen: *Wat zouden je ouders ervan vinden... etc.*)
leuk en gezellig -1 | goed zonder meer -2 | zien het liever niet -3
13. Ben je, in het algemeen gesproken, liever thuis, ga je liever ergens anders naar toe of houdt dat elkaar zo'n beetje in evenwicht?
liever thuis -1 | liever ergens anders -2 | houdt elkaar in evenwicht -3
Enq. kaart 'A' overhandigen, antwoorden op vr. 14 t/m 16 in schema
14. Dan heb ik hier een kaart waarop verschillende dingen staan, die je zo buitenshuis kunt doen. Wil je me voor elk hiervan zeggen, of je dit weleens doet, of dat het nooit voorkomt?
Enq. Voor iedere bezigheid die weleens voorkomt, vragen 15 en 16 stellen
15. Doe je dat vaak, af en toe of alleen een hoogst enkele keer?
16. Ga je gewoonlijk alleen, ga je uitsluitend met jongens of zijn er meestal één of meer meisjes bij?

Bezigheden buitenshuis:	vraag 14 doet dit			vraag 15 hoe dikwijls			vraag 16 gaat daarbij	
	nooit	weleens	vaak	af en toe	enkele keer	alleen	uitsl. met jongen(s)	meestal met meisjes(s)
café, snackbar etc.	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
dansgelegenheid	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
bioscoop	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
naar vriend(in) thuis	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
buiten (straat, park)	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
naar sport kijken	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
zelf aan sport doen	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
vereniging, club	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
fuif, feest	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8
avondschoon, cursus	-1	-a →	-2	-3	-4	-6	-7	-8

17. Willen je ouders altijd, meestal, een enkele keer of nooit weten waar je naar toe gaat?
altijd -1 | meestal -2 | enkele keer -3 | nooit -4

18. Zeg je altijd, meestal, een enkele keer of nooit waar je naar toe gaat?
altijd -1 | meestal -2 | enkele keer -3 | nooit -4
19. Is er, in het algemeen gesproken, een bepaalde tijd, waarop je 's avonds thuis moet zijn en zo ja, hoe laat is dat dan meestal?
ja, nl: (tijd invullen) uur | geen bep. tijd -8 | hangt er vanaf -9
20. Ga je weleens naar een fuif die tot diep in de nacht duurt?
gaat weleens -A | gaat nooit -8
21. Gebeurt dat vaak (b.v. een paar keer per maand), af en toe of alleen een hoogst enkele keer?
vaak -1 | af en toe -2 | hoogst enkele keer -3
22. Drink je weleens alcoholhoudende dranken?
ja -A | neen -0
23. Heb je weleens veel te veel gedronken?
ja -B | neen -8
24. Gebeurt dat wel vaker of was het een uitzondering?
gebeurt wel vaker -1 | was een uitzondering -2
25. Voel je je weleens eenzaam, ook als je in gezelschap bent?
ja -A | neen -0
26. Komt dat vaak voor, is dat soms het geval of gebeurt dat een heel enkele keer?
vaak -1 | soms -2 | heel enkele keer -3
Enq. Kaart 'B' overhandigen
27. Drie jonge mensen praten over beat-muziek. Wat ieder van hen zegt, staat op deze kaart te lezen. Wil je me nu vertellen, met welke van de drie meningen je het 't meest eens bent?
met wat A zegt -1 | met wat B zegt -2 | met wat C zegt -3
28. Ben je er van overtuigd, dat er tijdens je leven een wereldoorlog zal uitbreken, acht je het waarschijnlijk, acht je het niet waarschijnlijk of ben je er praktisch zeker van dat het niet zal gebeuren?
van overtuigd -1 | waarschijnlijk -2 | niet waarschijnlijk -3 | gebeurt niet -4
Ruimte voor opmerkingen

Enq. Kaart 'C' overhandigen en antwoorden in schema invullen

29. Op deze kaart komen verschillende onderwerpen voor. Wil je nu voor elk hiervan aangeven of je daar warm voor loopt, of het je wel interesseert maar niet zoveel doet of dat het je eigenlijk koud laat?

Onderwerpen:	loop er warm voor	wel enige interesse	laat me eig. koud
politiek in Nederland	-1	-2	-3
ontwikkelingshulp	-1	-2	-3
verhouding Rusland-Amerika	-1	-2	-3
voedseltekort in Biafra	-1	-2	-3
geloof in God	-1	-2	-3
oorlog in Vietnam	-1	-2	-3
probleem van de apartheid	-1	-2	-3

30. Ben je op het ogenblik verloofd, heb je verkering, heb je een min of meer 'losse' vriendin of is geen van drieën het geval?

verloofd -1 | verkering -2 | 'losse' vriendin -3 | geen van drieën -4
Enq. Naar vraag 34

31. Hoe oud is zij?

Enq. Leeftijd (eventueel geschat) invullen: Jaar

32. Hoe lang kennen jullie elkaar?

Enq. Periode (eventueel geschat) invullen:

33. Hoe staan je ouders er tegenover, dat jullie met elkaar omgaan?

juichen het toe -1 | vinden het goed -2 | keuren het af -3 | kennen haar niet -4
niet van toepassing -5

34. Kan je je nog herinneren, hoe oud je was, toen je voor het eerst met een meisje uitging?

ja, ik was toen (ongeveer) jaar | weet niet meer -x | nooit met meisje uitgeweest -y

35. Met hoeveel meisjes ben je zo in totaal uitgeweest? Als je het niet zeker weet, mag je het aantal ook schatten.

Enq. Aantal invullen:

36. Als je ergens mee in de knoop zit, praat je er dan met iemand over?

ja 1- | neen -2

37. a. Met wie praat je er dan thuis over?

alleen vader -1 | alleen moeder -2
beiden -3 | ander nl:

- b. Met wie praat je er dan wel over?

vriend(en) -6 | vriendin(nen) -7
niemand -8 | ander nl:

38. Wordt er hier in huis weleens gepraat over dingen die met seksualiteit hebben te maken?

wordt weleens over gepraat -1 | wordt nooit over gepraat -2

39. a. Gebeurt dat regelmatig, af en toe of alleen een hoogst enkele keer?

regelmatig -1 | af en toe -2
enkele keer -3

- b. Waarom wordt er nooit over gepraat?

(Enq. Goed doorvragen!)

40. Wat geeft meestal aanleiding om thuis over seksualiteit te praten?

(Enq. Goed doorvragen!)

Enq. Kaart 'D' overhandigen, antwoorden op vragen 41 t/m 44 in schema

41. Op deze kaart staan verschillende onderwerpen die met sexualiteit hebben te maken. Wil je me nu voor elk hiervan zeggen, of je hiervan op de hoogte bent? Noem de letters maar. Enq. Voor ieder onderwerp waarvan de ondervraagde op de hoogte is, vragen 42, 43 en 44 stellen en antwoorden in schema invullen

42. Hoe oud was je, toen je voor 't eerst iets hoorde over ... (Enq. Onderwerp of letter noemen)
Enq. Kaart 'E' overhandigen

43. Kun je aan de hand van deze kaart zeggen, door wie of wat je in de eerste plaats op de hoogte bent gebracht van... (Enq. Onderwerp of letter noemen) Noem het cijfer maar. (Enq. Genoemd cijfer - niet meer dan EEN in schema invullen onder 'Voornaamste bron')

Enq. Kaart 'E' opnieuw overhandigen

44. Er zijn nog andere manieren geweest waardoor je op de hoogte bent gebracht van... (Enq. onderwerp of letter noemen). Noem maar één of meer cijfers. (Enq. Niet meer dan twee cijfers invullen onder 'Andere bronnen'; indien geen andere bron, dan X invullen, indien 9 ingevuld, dan 'Anders' omschrijven!)

Onderwerpen:

	Vraag 41		Vraag 42	Vraag 43	Vraag 44
	op de hoogte		leeftijd	voornaamste	andere
	neen	ja	1ste keer	bron	bronnen
			(invullen)	(cijfer)	(cijfer(s))
waar de kinderen vandaan komen	-x	-a			
hoe bevruchting plaatsvindt	-x	-a			
het geslachtsverkeer zelf	-x	-a			
nachtelijke zaadlozing bij jongens	-x	-a			
ongesteldheid bij meisjes	-x	-a			
hoe je zwangerschap kunt voorkomen	-x	-a			
wat zelfbevrediging is	-x	-a			
wat homosexualiteit is	-x	-a			
dat jongens en meisjes sexualiteit anders beleven	-x	-a			

45. Als je het nu zo achteraf bekijkt, vind je dan, dat je voldoende, of niet voldoende op de hoogte bent gebracht van allerlei dingen die met sexualiteit te maken hebben?
wel voldoende -1 | gaat wel -2 | niet voldoende -3 | geen mening -4

Enq. Kaart 'F' overhandigen

46. Op deze kaart staan tweemaal drie opvattingen over sexualiteit. Wil je nu, door het noemen van het cijfer dat ervoor staat, voor elk van de drie uitspraken zeggen welke opvatting bij jou thuis het *meest* naar voren is gebracht? (Enq. Op iedere regel EEN code omcirkelen, in totaal dus twee codes!)

Doel sex.:	kinderen	uiting liefde	te bevredigen	hierover niets
	krijgen -1	man/vrouw -2	behoefte -3	verteld -0
Ziet sex.:	als iets	als iets heel	als iets min-	hierover niets
	moois -5	gewoons -6	derwaardigs -7	verteld -x

Enq. Kaart 'F' opnieuw overhandigen

47. En wil je nu voor elk van de drie uitspraken aangeven, welke het dichtst komt bij je eigen opvatting over sexualiteit? (Enq. Op iedere regel EEN code omcirkelen, in totaal dus twee codes!)

Doel sex.:	kinderen	uiting liefde	te bevredigen	over deze drie
	krijgen -1	man/vrouw -2	behoefte -3	geen oordeel -0
Ziet sex.:	als iets	als iets heel	als iets min-	over deze drie
	moois -5	gewoons -6	derwaardigs -7	geen oordeel -x

48. a. Denk je, dat een meisje op ieder tijdstip in verwachting kan raken of is dat volgens jou alleen maar mogelijk in bepaalde perioden?
 op ieder tijdstip -1 | alleen in bepaalde periode -A | weet niet -x
 b. Welke periode is dat?
 vlak vóór menstruatie -2 | vlak ná menstruatie -3 | tijdens menstruatie -4
 behalve tijdens menstruatie -5 | tijdens ovulatie/midden van cyclus -6 | weet niet -7
 anders nl:
49. Vind je een doelbewuste beperking van het aantal kinderen in alle opzichten ontoelaatbaar, heb je er bezwaren tegen, maar vind je het in bepaalde gevallen wel begrijpelijk, of zie je geen principiële bezwaren?
 absoluut ontoelaatbaar -1 | in bepaalde gevallen -2 | geen principiële bezwaren -3 | geen mening -x

Ruimte voor opmerkingen:

Enq. Kaart 'C' overhandigen, antwoorden op vragen 50 t/m 52 in schema

50. Op deze kaart worden verschillende middelen en methoden genoemd, die moeten voorkomen, dat een meisje in verwachting raakt. Wil je me nu voor elk hiervan zeggen, of je daar weleens van hebt gehoord, dus of je weet wat het is? Noem de letter maar die er vóór staat.

Enq. Voor ieder middel/methode waarvan gehoord, vragen:

51. Vind je dit volgens jouw levensovertuiging wel of niet aanvaardbaar?
52. Denk je dat dit middel (deze methode) veilig is, zodat bij het gebruiken daarvan een meisje niet in verwachting kan raken of denk je dat het niet veilig is?

Middelen/methoden:

	vraag 50 van gehoord		vraag 51 aanvaardbaar		vraag 52 veiligheid		
	neen	ja	wel	niet	wel	niet	w.n.
A. periodieke onthouding	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
B. coïtus interruptus	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
C. de pil	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
D. condoom	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
E. pessarium	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
F. spiraaltje	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
G. irrigatie	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
H. schuimtabletten	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3
J. zaaddodende pasta	-y	-a	-0	-5	-1	-2	-3

53. Sommige mensen zijn van mening, dat het goed is, als jonge mensen die nog niet getrouwd zijn over voorbehoedsmiddelen zouden kunnen beschikken, anderen zijn daar tegen. Hoe denk jij hierover?
 ben er vóór -1 | geen (uitgesproken) mening -2 | ben er tegen -3

54. a. Vanaf welke leeftijd zou het goed zijn als jongens over voorbehoedsmiddelen zouden kunnen beschikken?

Enq. Leeftijd: jaar | geen mening -x

- b. En vanaf welke leeftijd zouden meisjes hierover moeten kunnen beschikken?

Enq. Leeftijd: jaar | geen mening -x

Ruimte voor opmerkingen:

Enq. Lijst 1B overhandigen, antwoorden in onderstaand schema

55. Op deze lijst vind je een aantal opvattingen over hoever een jongen en een meisje mogen gaan in seksueel opzicht. Het gaat dus niet over wat jezelf doet, maar over wat jij vindt dat mag in een verhouding tussen een jongen en een meisje. Wil je nu voor elk van de uitspraken op de lijst zeggen, in hoeverre je het er wel of niet mee eens bent?

Uitspraken:	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
--------------------	----------------------	-------------------------	--------------	------------------------	-----------------------

Ik vind dat een jongen een
meisje mag zoenen...

- als hij van plan is binnenkort met haar te trouwen	-1	-2	-3	-4	-5
- als hij op haar verliefd is	-1	-2	-3	-4	-5
- als hij veel voor haar voelt	-1	-2	-3	-4	-5
- ook al voelt hij weinig voor haar	-1	-2	-3	-4	-5

Ik vind dat een jongen intiem
mag vrijen met een meisje...

- als hij van plan is binnenkort met haar te trouwen	-1	-2	-3	-4	-5
- als hij op haar verliefd is	-1	-2	-3	-4	-5
- als hij veel voor haar voelt	-1	-2	-3	-4	-5
- ook al voelt hij weinig voor haar	-1	-2	-3	-4	-5

Ik vind dat een jongen geslachts-
gemeenschap met een meisje
mag hebben...

- als hij van plan is binnenkort met haar te trouwen	-1	-2	-3	-4	-5
- als hij op haar verliefd is	-1	-2	-3	-4	-5
- als hij veel voor haar voelt	-1	-2	-3	-4	-5
- ook al voelt hij weinig voor haar	-1	-2	-3	-4	-5

Enq. Kaart 'H' overhandigen

56. Wil je me nu zeggen, met welke van de vijf uitspraken op deze kaart je het 't *meest* eens bent? (Eng. Niet meer dan één code omcirkelen!)
- Ik vind dat jongens *veel meer* vrijheid moeten hebben op seksueel gebied dan meisjes -1
 Ik vind dat jongens *iets meer* vrijheid moeten hebben op seksueel gebied dan meisjes -2
 Ik vind dat jongens en meisjes *precies evenveel* vrijheid moeten hebben op seksueel gebied -3
 Ik vind dat meisjes *iets meer* vrijheid moeten hebben op seksueel gebied dan jongens -4
 Ik vind dat meisjes *veel meer* vrijheid moeten hebben op seksueel gebied dan jongens -5
57. Heb je weleens gehoord van zelfbevrediging? (Eng. Indien dit niet wordt begrepen, toelichten als 'jezelf helpen')
- wel van gehoord -1 { nooit van gehoord -2
 Enq. Over naar vraag 59

Enq. Lijst 2 overhandigen, antwoorden in onderstaand schema

58. Dan heb ik hier enkele uitspraken die te maken hebben met zelfbevrediging. Wil je me nu weer voor elke uitspraak zeggen, in hoeverre je het er wel of niet mee eens bent?

Uitspraken:	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
-------------	----------------------	-------------------------	--------------	------------------------	-----------------------

Het is gezonder als een tiener aan zelfbevrediging doet, dan als dit niet gebeurt	-1	-2	-3	-4	-5
zelfbevrediging is schadelijk voor de gezondheid	-1	-2	-3	-4	-5
een getrouwd iemand die aan zelfbevrediging doet is meestal abnormaal	-1	-2	-3	-4	-5
zelfbevrediging is een normaal verschijnsel	-1	-2	-3	-4	-5
zelfbevrediging is nooit goed te praten	-1	-2	-3	-4	-5
zelfbevrediging kan ook bij gehuwden een normale zaak zijn	-1	-2	-3	-4	-5

59. Geloof je in liefde op het eerste gezicht?
 gelooft er wel in -1 | gelooft er niet in -2 | geen mening -x

Enq. Lijst 3 overhandigen

60. Dan heb ik hier weer een paar andere uitspraken. Wil je nu weer voor elke uitspraak aan geven, in hoeverre je het er wel of niet mee eens bent?

Uitspraken:	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
-------------	----------------------	-------------------------	--------------	------------------------	-----------------------

Er is maar één ware liefde in je leven mogelijk	-1	-2	-3	-4	-5
ook ruzie hoort bij echte liefde als je van iemand houdt, wordt die persoon het enige doel in je leven; je leeft bijna alleen voor die persoon	-1	-2	-3	4	-5
ware liefde voel je allebei direct aan	-1	-2	-3	-4	-5

Uitspraken:	volkomen mee eens	in grote lijnen eens	weet niet	eigenlijk niet eens	helemaal niet eens
zélfs al was een eerdere liefde niet zo hevig als die van nu, dan kan het toch wel echte liefde ge- weest zijn	-1	-2	-3	-4	-5
ware liefde leidt tot bijna vol- maakt geluk	-1	-2	-3	-4	-5
ook in echte liefde kan twijfel binnensluipen	-1	-2	-3	-4	-5
ware liefde duurt eeuwig	-1	-2	-3	-4	-5

61. Ben je weleens echt verliefd geweest?
weleens verliefd geweest -1 | nooit verliefd geweest -2
62. Hoeveel keer is dat voorgekomen?
één keer -1 | meer dan één keer nl: keer
63. a. Hoe oud was je toen? | b. Hoe oud was je de eerste keer?
Leeftijd: jaar | Leeftijd: jaar
64. En hoe oud was degene op wie je verliefd was?
Leeftijd: jaar | weet niet meer -x
65. Sommige mensen zijn van mening, dat meisjes in het algemeen gesproken meer behoefte hebben aan geslachtsgemeenschap dan jongens, anderen daarentegen vinden dat de behoefte daaraan bij jongens juist groter is dan bij meisjes. Kun je mij nu zeggen, wat jouw mening hierover is, ook al is het maar een algemene indruk?
meisjes meer behoefte -1 | jongens meer behoefte -2 | gelijk -3 | weet niet -x
66. Er bestaan verschillende vormen van seksueel gedrag. Eén daarvan is homosexualiteit, de lichamelijke aantrekkingskracht tussen mensen van hetzelfde geslacht. Kun je mij nu zeggen, hoe jij dit ziet? (Enq. Goed doorvragen en antwoorden letterlijk noteren!)
67. Vind je dat men mensen die homoseksueel zijn zoveel mogelijk zou moeten vrijlaten om te leven op hun eigen manier of ben je van mening, dat dit zoveel mogelijk moet worden tegengegaan?
zoveel mogelijk vrijlaten -1 | zoveel mogelijk tegengaan -2 | weet niet -x
68. Ken je persoonlijk één of meer mensen die homoseksueel zijn?
ja -1 | neen -2
69. Is dat iemand (zijn dat mensen) uit je naaste omgeving, die je dus goed kent, of gaat het hier om iemand (personen), die je alleen oppervlakkig kent?
naaste omgeving -1 | kent oppervlakkig -2 | beide het geval -3
70. Sommige meisjes vinden het belangrijk, dat ze nog maagd zijn, als ze een jongen leren kennen met wie ze van plan zijn te trouwen, andere meisjes zouden het prettig vinden maar niet beslist nodig, terwijl weer andere meisjes het volkomen onbelangrijk vinden. Hoe denk jij hierover?
belangrijk -1 | prettig maar niet nodig -2 | niet belangrijk -3 | weet niet -x
71. Als een jongen en een meisje die van elkaar houden samen geslachtsgemeenschap hebben

gehad, vinden sommige mensen, dat ze daarna meer gebonden zijn ten opzichte van elkaar dan daarvoor, anderen vinden dat het geen verschil maakt. Hoe denk jij hierover?
meer gebonden t.o.v. elkaar -1 | maakt geen verschil -2 | weet niet -x

72. Vind je dat jonge mensen zelf moeten kunnen beslissen wat ze doen of laten op seksueel gebied, of vind je dat ouders hierin een stem moeten hebben?
moeten zelf kunnen beslissen -1 | ouders moeten stem hebben -2 | weet niet -x

73. a. Zou je in de toekomst willen trouwen?
zou wel willen trouwen -1 | zou niet willen trouwen -2 | weet nog niet -x

73. b. Op welke leeftijd ongeveer? | d. Waarom zou je niet willen trouwen?
Leeftijd: jaar | (Enq. Goed doorvragen!)

73. c. Hoeveel kinderen zou je willen? | (Enq. Over naar vraag 76)
Aantal kinderen {

74. Hoe lang zou je getrouwd willen zijn vóór het eerste kind kwam?
Enq. Periode invullen: | zou het niet weten -y | wil geen kinderen -y

75. Waarom zou je dat willen? (Enq. Doorvragen en antwoorden letterlijk noteren!)

Mag ik dan nu nog enkele algemene vragen stellen?

76. Tot welk kerkgenootschap of welke godsdienstige groep behoort je vader?
R.K. -1 | Ned. Hervormd -2 | Gereformeerd -3 | anders nl: | geen -x

77. En tot welk kerkgenootschap of godsdienstige groep behoort je moeder?
R.K. -1 | Ned. Hervormd -2 | Gereformeerd -3 | anders nl: | geen -x

78. En waar zou je jezelf toe rekenen?
R.K. -1 | Ned. Hervormd -2 | Gereformeerd -3 | anders nl: | geen -x

79. Ga je geregeld, zo nu en dan of praktisch nooit naar de kerk of naar een godsdienstig samenkomst?
gaat geregeld -1 | gaat nu en dan -2 | gaat (praktisch) nooit -3

80. Stel dat je nu al zou mogen stemmen, op welke politieke partij zou je dan het liefst je stem uitbrengen? (Enq. Indien 'Christen-Radicalen' genoemd, doorvragen naar partij)
K.V.P. -01 | P.v.d.A. -02 | V.V.D. -03 | A.R. -04 | C.H. -05
Politieke Partij Radicalen -06 | D-'66 -10 | P.S.P. -20 | C.P.N. 30
Boerenpartij -40 | geen -50 | weet (nog) niet -90 | wil niet zeggen -x0
andere partij nl:

Enq. Kaart 'J' overhandigen

81. a. Zoudt U mij aan de hand van deze kaart willen zeggen, wat de *laatst* gevolgde schoolopleiding van het gezinshoofd is geweest?
L (lager) -1 | U (uitgebreid) -2 | M (middelbaar) -3 | H (hoger) -4

81. b. Werd dit onderwijs geheel voltooid?
geheel voltooid -1 | niet geheel voltooid -2

82. a. Heeft het gezinshoofd één of meer vak- of beroepsopleidingen gevolgd of volgt hij deze nog?
heeft gevolgd of volgt nog -1 | niet gevolgd -2

82. b. Welke heeft hij gevolgd of volgt hij op het ogenblik?
(Enq. Nauwkeurig vermelden)
83. Is het gezinshoofd werkzaam in overheidsdienst, ergens anders in loondienst, zelfstandig, gepensioneerd of zonder beroep?
overheidsdienst -1 | loondienst -2 | zelfstandig -3 | zonder beroep/gepensioneerd -4
84. a. In welk soort bedrijf is het gezinshoofd werkzaam, in welke functie en hoeveel mensen werken onder zijn leiding?
b. In welk soort bedrijf was het gezinshoofd werkzaam, in welke functie en hoeveel mensen werkten onder zijn leiding?
- Enq. Nauwkeurig omschrijven:**
Bedrijf/Instelling:
Functie **Leiding over ..... personen**
85. Enq. Invullen zonder vragen: Gezinshoofd is:
wel zelfstandig werkzaam -A | niet zelfstandig werkzaam -6
namelijk in: **Enq. Naar vraag 88**
landbouw -1 | tuinbouw -2 | (pluim)veeteelt -4 | ander -5
gemengd bedrijf -3 |
86. a. Kun je me ook zeggen, hoe groot het bedrijf is?
b. Waaruit bestaat de veestapel?
87. Werkt het gezinshoofd zelf mee of geeft hij voornamelijk leiding?
werkt zelf mee -1 | geeft voornamelijk leiding -2
88. Enq. invullen zonder vragen: In de huishouding is moeder (geen gezinshoofd)
wel aanwezig -1 | niet aanwezig -2
| **Enq. Over naar vraag 91**
89. Heeft je moeder een volledige werkkring (dus voor hele dagen), een gedeeltelijke werkkring (halve dagen of wisselend) of heeft je moeder naast het huishouden geen werkkring?
volledige werkkring -1 | gedeeltelijke werkkring -2 | geen werkkring -3
90. Kun je me zo uitvoerig mogelijk zeggen, wat voor werkzaamheden je moeder verricht?
(Enq. Nauwkeurig invullen!)

ENQ. INVULLEN ZONDER VRAGEN

91. Karakter van de buurt:
gegoede buurt -1 | middenstandsbuurt -2 | arbeidersbuurt -3 | achterbuurt -4
andere buurt (omschrijven)
92. Welstandsklasse: | AB -1 | C1 -2 | C2 -3 | D1 -4 | D2 -5
93. Mondeling vraaggesprek voltooid bij:
eerste bezoek -1 | tweede bezoek -2 | derde bezoek -3
94. Mondeling vraaggesprek gevoerd op:
dag | datum: | tijdstip einde gesprek:

95. Duur van het mondelinge vraaggesprek, inclusief huishoudingsformulier | minuten
(nauwkeurig, niet afronden!)

96. a. Gedurende het mondelinge vraaggesprek waren:

andere personen aan-		andere personen aan-		geen andere personen
wezig tijdens gehele ge-		wezig tijdens deel v.h. ge-		aanwezig -3
sprek -1		sprek -2		

Namelijk: (omschrijving personen)

96. b. Heeft men zich in het gesprek gemengd?

ja -1 | neen -2

96. c. Heeft dit de antwoorden volgens U beïnvloed?

ja -1 | neen -2

97. a. Dan heb ik tenslotte nog enkele vragen, waarvan ik het prettig zou vinden als je die zelf op een speciaal vragenlijstje zou willen beantwoorden. Ook deze antwoorden kunnen op geen enkele manier met je naam of je persoonlijke omstandigheden in verband worden gebracht, ze worden verwerkt tot ponskaarten (enq. ponskaart tonen). Bovendien gaan alle ingevulde vragenlijstje, dus deze ook, in een blanco envelop, die niet eerder wordt open-gemaakt dan bij de verwerking der gegevens.

Mag ik je dan nu het vragenlijstje geven?

ja, (geen bezwaar) -1 | neen (heeft nu geen tijd) -2 | neen (heeft princ. bezwaren) -3
| Enq. Over naar vraag 100

97. b. Mag ik dan een afspraak maken voor een ander tijdstip?

ja, voor: dag | Datum: | Tijd: | neen -0
| Enq. Naar vraag 100

98. Schriftelijke vragenlijst overhandigen

99. Adres ondervraagde: . . . . .

Woonplaats: . . . . .

Naam enquêtrice/enquêteur

. . . . .

100. Enq. Deze vragenlijst + huishoudingsformulier in blanco envelop doen en deze pas dicht-plakken, zodra ALLE gegevens verstrekt zijn.

VRAGENLIJST
JONGENS
Schriftelijke Lijst

Wil je dit eerst even lezen?

Onder elk van de volgende vragen vind je een aantal antwoorden met daarachter een hokje. De bedoeling is nu, dat je een kruisje zet achter dát antwoord, dat in jouw geval het meest van toepassing is. Als het je niet helemaal duidelijk is, of als je twijfelt, dan is onze medewerkster graag bereid om het je uit te leggen.

1. Als je nu eens jezelf vergelijkt met anderen van jouw leeftijd, wat is dan in het algemeen gesproken je oordeel over jouw jeugd?
ik heb een bijzonder prettige jeugd ☐
ik heb een tamelijk prettige jeugd ☐
ik heb niet zo'n prettige jeugd ☐
ik heb helemaal geen prettige jeugd ☐
2. Leven je beide ouders nog? (Als één of beide ouders zijn overleden, wil je dan aangeven, hoe oud je was, toen dat gebeurde?)
mijn beide ouders leven nog ☐
moeder is overleden ☐ ik was toen ..... jr.
vader is overleden ☐ ik was toen ..... jr.
3. Als je nu eens alles in aanmerking neemt, met wie kun je dan beter overweg, met je vader of met je moeder?
beter met mijn vader ☐
beter met mijn moeder ☐
met allebei even goed ☐
met geen van tweeën goed ☐
niet van toepassing (omdat ik vader en/of moeder niet gekend heb) ☐
4. Welk begrip hebben je ouders voor jouw problemen?
hebben er veel begrip voor ☐
hebben er min of meer begrip voor ☐
hebben er weinig begrip voor ☐
hebben er geen begrip voor ☐
niet van toepassing ☐
5. Hoe is je oordeel over het huwelijk van je ouders?
een heel gelukkig huwelijk ☐
een tamelijk gelukkig huwelijk ☐
een niet zo gelukkig huwelijk ☐
een ongelukkig huwelijk ☐
mijn ouders zijn gescheiden ☐ ik was toen ..... jr.
niet van toepassing (omdat vader en/of moeder ontbreekt) ☐

6. Stel, dat je zelf kinderen zou hebben, zou je ze dan net zo opvoeden als je zelf bent grootgebracht, of zou je het anders doen?
- ik zou het precies hetzelfde doen ☐
- ik zou het in grote lijnen hetzelfde doen ☐
- ik zou het op veel punten anders doen ☐
- ik zou het volkomen anders doen ☐
7. Zoals bekend, komt bij jongens vanaf een bepaalde leeftijd spontane zaadlozing voor. Meestal gebeurt dat 's nachts in de slaap. Was je er door iemand op voorbereid, dat dit zou kunnen gebeuren en zo ja, door wie?
- wel op voorbereid, nl. door ..... ☐
- niet op voorbereid ☐
8. Weet je nog, wat je eerste reactie was, toen je voor 't eerst merkte, dat je een spontane zaadlozing had gehad?
- ik schrok, vond het vreemd ☐
- ik vond het vervelend ☐
- ik vond het gewoon ☐
- ik kan me er niets meer van herinneren ☐
- ik heb nooit (spontane) zaadlozing gehad ☐
9. Hoe oud was je, toen je voor het eerst bij jezelf een zaadlozing opwekte, dus aan zelfbevredestiging deed?
- ik was (ongeveer) ..... jaar ☐
- ik heb nooit aan zelfbevredestiging gedaan ☐
10. Kun je zo in het algemeen aangeven, hoe vaak je aan zelfbevredestiging doet?
- vrijwel elke dag ☐
- één of twee keer per week ☐
- één of twee keer per maand ☐
- minder dan één keer per maand ☐
- alleen vroeger, nu niet meer ☐
- ik heb nooit aan zelfbevredestiging gedaan ☐
11. Sommige jongens hebben achteraf min of meer een schuldgevoel, anderen niet. Hoe is dat bij jou?
- dat is bij mij wel het geval ☐
- dat is bij mij wel het geval geweest ☐
- dat is bij mij niet het geval ☐
- ik heb nooit aan zelfbevredestiging gedaan ☐
12. Heb je wel eens samen met één of meer andere jongens aan zelfbevredestiging gedaan?
- ja, dat gebeurde vrij vaak ☐
- ja, dat gebeurde een enkele keer ☐
- neen, nooit samen met andere jongens ☐
- ik heb nooit aan zelfbevredestiging gedaan ☐
13. Jongens in de tienerleeftijd maken vaak een tijd mee, waarin ze zich lichamelijk voelen aangetrokken tot andere jongens. Hieronder zie je vier mogelijkheden staan. Zou je nu willen aangeven, welke van de vier op het ogenblik voor jou geldt?
- ik voel mij lichamelijk *uitsluitend* aangetrokken tot andere jongens ☐
- ik voel mij lichamelijk *overwegend* aangetrokken tot andere jongens ☐
- ik voel mij lichamelijk *enigszins* aangetrokken tot andere jongens ☐

ik voel mij lichamelijk *helemaal niet* aangetrokken tot andere jongens ☐

14. Hieronder zie je een aantal mogelijkheden van seksueel contact tussen een jongen en een meisje. Wil je nu bij elk van die mogelijkheden met een kruisje in het hokje achter 'ja' of 'neen' aangeven, of dat in jouw geval wel eens is voorgekomen?

A. elkaars hand vasthouden	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
B. elkaar oppervlakkig zoenen	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
C. elkaar flink zoenen (met de tong)	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
D. aanraken van bedekte borsten	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
E. aanraken van borsten onder de kleren	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
F. betasten van elkaars geslachtsdelen	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
G. geslachtsdelen onbedekt tegen elkaar, maar geen volledige gemeenschap	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐
H. volledige geslachtsgemeenschap	ja ☐ de eerste keer was ik ..... jr.
	neen ☐

Wil je nog even nagaan, of je bij **ELKE** genoemde mogelijkheid een kruisje hebt gezet achter 'ja' of 'neen' en – als het antwoord 'ja' is – of je ook een leeftijd hebt ingevuld?

15. Als je nu eens denkt aan de contacten, die je de laatste tijd met meisjes hebt, wil je dan door het invullen van één van de letters van vraag 14 aangeven, hoe ver je daarbij gaat?
ik ga de laatste tijd tot en met ..... (S.v.p. letter invullen)
ik heb de laatste tijd geen seksueel contact met meisjes gehad ☐
16. Ben je wel eens samen met een meisje tot bevrediging gekomen, zonder dat het daarbij tot geslachtsgemeenschap kwam?
ja, dat is wel eens gebeurd ☐
neen, dat is nooit gebeurd ☐
17. Ben je wel eens in het bezit van voorbehoedmiddelen geweest en zo ja, hoe ben je daar toen aan gekomen?

ja, ik kwam er aan via ..... ☐
neen, ik ben nooit in het bezit van voorbehoedmiddelen geweest ☐

Als je géén volledige geslachtsgemeenschap hebt gehad, wil je dan verder gaan met vraag 31 op blz. 8?

Als je wél volledige geslachtsgemeenschap hebt gehad, wil je dan gewoon doorgaan met de vragenlijst, dus met vraag 18?

18. Hoe oud was degene, met wie je voor het eerst volledige geslachtsgemeenschap had?
ze was ..... jaar.
19. Hoe goed kende je haar op dat moment?
ik kende haar heel goed (we waren verloofd, hadden vaste ver-
king) ☐
ik kende haar niet zo goed ('t was meer een 'los' vriendinnetje) ☐
ik kende haar eigenlijk nauwelijks ☐
20. Wist je hoe je zwangerschap kon voorkomen, toen je voor de eerste keer gemeenschap had?
ja, dat wist ik ☐
neen, dat wist ik niet ☐
21. En wist degene, met wie je voor het eerst gemeenschap had, hoe zij zwangerschap kon voorkomen?
ja, dat wist ze ☐
neen, dat wist ze niet ☐
ik weet niet of ze het wist ☐
22. Is er, toen je de eerste keer gemeenschap had, een middel of een methode ter voorkoming van zwangerschap gebruikt? Zo ja, wil je dan ook invullen, welk?
wel gebruikt (nl. ....) ☐
niet gebruikt ☐
dat weet ik niet meer ☐
23. In hoeverre is deze eerste ervaring geweest wat je je ervan had voorgesteld?
ik vond het bijzonder prettig ☐
ik vond het wel prettig ☐
ik vond het niet zo prettig ☐
ik vond het helemaal niet prettig ☐
24. En hoe denk je, dat het was voor degene, met wie je voor het eerst gemeenschap had?
ze vond het bijzonder prettig ☐
ze vond het wel prettig ☐
ze vond het niet zo prettig ☐
ze vond het helemaal niet prettig ☐
ik weet niet hoe ze het vond ☐
25. Heb je alleen met dezelfde persoon gemeenschap gehad, of ook met anderen? Indien ook met anderen, wil je dan invullen met hoeveel?
alleen met dezelfde ☐
ook met anderen (aantal: .....) ☐
26. Kun je hieronder aangeven, hoe vaak je sinds de eerste keer nog gemeenschap hebt gehad?
geen enkele keer meer ☐
één of twee keer ☐
drie tot vijf keer ☐

- zes tot tien keer ☐
- meer dan tien keer ☐
27. Hoe lang is het geleden, dat je voor het laatst gemeenschap had?
- een week of korter geleden ☐
- ongeveer twee weken geleden ☐
- drie tot vier weken geleden ☐
- twee tot drie maanden geleden ☐
- vier tot zes maanden geleden ☐
- zeven tot twaalf maanden geleden ☐
- langer dan een jaar geleden ☐
28. Hoe goed kende je degene, met wie je de laatste keer gemeenschap had?
- ik ken haar heel goed (we waren verloofd, hadden vaste verkering) ☐
- ik kende haar niet zo goed ('t was meer een 'los' vriendinnetje) ☐
- ik kende haar eigenlijk nauwelijks ☐
29. In hoeverre was je bevredigd, toen je de laatste keer gemeenschap had?
- ik was volledig bevredigd ☐
- ik was niet volledig bevredigd ☐
- ik was helemaal niet bevredigd ☐
30. Is er, toen je de laatste keer gemeenschap had, een middel of methode ter voorkoming van zwangerschap gebruikt? Zo ja, welk?
- wel gebruikt (nl. ....) ☐
- niet gebruikt ☐

De nauwkeurigheidsmarges van de gevonden procentuele uitkomsten met kans 9 op 10 (inbegrepen is de marge tengevolge van afronding van de uitkomsten op hele procenten) kunnen als volgt uit het nomogram worden afgelezen:

1. Het in de tabel gevonden percentage opzoeken in de procentuele verdeling onderaan het nomogram.
2. Van daaruit gaat men loodrecht omhoog tot aan de curve, die behoort bij de steekproefgrootte waarop dit percentage betrekking heeft.
3. Links en rechts van het snijpunt met deze curve kan de marge afgelezen worden.

Voorbeeld:

Bij een uitkomst van b.v. 20% en een steekproefgrootte van 800 (curve H), is de marge 2.8%. Dit houdt in, dat in het universum het percentage met een kans van 9 op 10 zal liggen tussen: $20 + 2.8 = 22.8\%$
 $20 - 2.8 = 17.2\%$

NOMOGRAM VOOR NAUWKEURIGHEIDSMARGES

